

Suživot jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini

SUŽIVOT JEVREJA I MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

PRIMJERI TOLERANCIJE OD 16. STOLJEĆA DO DANAS

Izdavač

El-Kalem — izdavački centar Rijasete Islamske zajednice u BiH,
Gazi Husrev-begova 56a, 71.000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

www.elkalem.ba

Prvo izdanje. 2021 © Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Sva izdavačka i autorska prava zadržana! Nijedan dio ove knjige ne može biti iznova objavljen, u bilo kojem obliku i na bilo koji način, uključujući fotokopiranje, bez prethodnog pismenog odobrenja izdavača, osim u svrhe kritičkih članaka i osvrtu u kojima je dozvoljeno navoditi kraće odlomke. Također nije dozvoljeno pohranjivanje u elektronske baze podataka i objavljivanje djela na internetu od trećih lica.

Za izdavača

Mesud Smajić

Priredivačica i urednica

Dževada Šuško

Redakcija

Sedad Bešlija, Univerzitet u Sarajevu — Institut za historiju

Adnan Kadrić, Univerzitet u Sarajevu — Orijentalni institut

David Kamhi, Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini

Elma Softić-Kaunitz, Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini

Dževada Šuško, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini

Lektura Emina Kamenarević

Dizajn korice Eldin Mehmedović

Štampa Dobra knjiga, Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.647.5 (497.6=163.43=114.16) "15/20" (082)

SUŽIVOT Jevreja i Muslimana u Bosni i Hercegovini :
primjeri tolerancije od 16. stoljeća do danas /
[priredivačica i urednica Dževada Šuško]. - Sarajevo :
El-Kalem, 2021. - 261 str. : ilustr. ; 24 cm

Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-23-571-9

COBISS.BH-ID 45751302

SUŽIVOT JEVREJA I MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI

PRIMJERI TOLERANCIJE OD 16. STOLJEĆA DO DANAS

Sarajevo, 2021.

Sadržaj

Uvod

Bosna i Hercegovina — zemlja koja stoljećima svjedoči zajedničko življenje jevreja i muslimana	9
---	---

David Kamhi

Neki aspekti zajedničkog života jevreja i muslimana od Medine preko Endelusa, Osmanske Imperije do Bosne i Hercegovine.....	19
--	----

Enes Karić

Mitovi i protumitovi o jevrejima u Osmanskoj Imperiji.....	49
--	----

Aladin Husić

O sarajevskim Jevrejima i njihovom društvenom položaju.....	59
---	----

Adnan Kadrić i Emir Mehmedović

Sarajevski purim u kontekstu klasičnog <i>kefalet-sistema</i> i jedinstvene predstavničke strukture jevrejske zajednice u Osmanskom Carstvu polovinom 19. stoljeća	77
--	----

David Kamhi

Rav Moše Danon i Ruždi-paša — Sarajevski purim i <i>Sarajevska megila</i>	103
---	-----

Carl Bethke i Dževada Šuško

Percepcija Jevreja u bošnjačkoj štampi u periodu od 1878. do 1914.	131
---	-----

Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović

Komšiluk u teoriji i praksi: doprinos muslimana spašavanju
Jevreja u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata 157

Marko A. Hoare

Suživot i saradnja između jevreja i muslimana
u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata 195

Pogled u budućnost

Jakob Finci 215
Husein ef. Kavazović 219

Usmena predanja 223

Fotografije 229

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori 237

Objavljeni izvori 238

Štampa 239

Knjige 240

Članci 246

Intervjui 253

Sadržaji sa interneta 253

Biografije autora 255

Riječ zahvale 263

*Budi takav insan kakvog bi ljudi voljeli
pokraj sebe u trenutku najveće nevolje.*

Hafiz

Bosna i Hercegovina — zemlja koja stoljećima svjedoči zajedničko življenje jevreja i muslimana

Neki kažu da riječ *suživot* ne obuhvata širinu i dubinu zajedništva naroda u Bosni i Hercegovini. Odbijaju također izraze *koegzistencija* ili *tolerancija* upotrijebljene u kontekstu Bosne i Hercegovine. Možda je izraz *zajednički život* ili *dijeljenje zajedničkog teritorijalnog, društvenog, ekonomskog i kulturnog prostora* prikladniji naziv za ono o čemu je trinaest autora, jevrejskih, muslimanskih i kršćanskih, istraživalo i pisalo a što objavljujemo u ovoj publikaciji. Kako god, iskren čitalac i dobar poznavalac Bosne i Hercegovine ovo će potvrditi.

Bez obzira na to koji naziv odabrali za postojanje i život jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini, to zajedništvo i prijateljstvo nije nametnuto niti vještačko, ono je autohtono. Jevreji i muslimani su kao i katolici i pravoslavci autohtoni stanovnici Bosne i Hercegovine koji su stoljećima živjeli u miru. Ne stoji tvrdnja da se stalno ratovalo, da je mržnja stalno prisutna i da se samo čeka prilika kad će bure baruta eksplodirati. Taj narativ je vještački, konstruiran je u nacionalističkim krugovima i upotrijebljen za ideološke ciljeve. Koliko god bilo nasrtaja na Bosnu i Hercegovinu kao državu ali i kao zemlju koja baštini *suživot*, još više treba govoriti i pisati o zajedničkom naslijeđu i zajedničkim vrijednostima.

Publikacija pred vama potvrđuje ono što Bosna i Hercegovina jest – zemlja koja više od pet stoljeća svjedoči kontinuitet

zajedničkog življenja jevreja i muslimana. Prisustvo jevreja u muslimanskim zajednicama datira još od prve zajednice muslimana u Medini. Poslanik Muhammed, alejhisselam, izričito je zaštitio prava jevreja Medinskom poveljom. Muslimani u Bosni i Hercegovini, svjesno ili nesvjesno, drže se tih načela i nastavljaju tradiciju zajedništva. Na tom osnovu su Sefardi, jevreji koji su proganjani iz Španije za vrijeme rekonkviste, prihvaćeni u Bosni početkom 16. stoljeća. Neke predaje o starim Bošnjanima, bilo da su oni katolici, pravoslavci ili muslimani, kažu da, ako oni u osnovi ne bi bili doboćudni i otvoreni prema drugome i drukčijem, ne bi ni jevreji bili tako dobro prihvaćeni. Uglavnom, od početka 16. stoljeća uspostavljena je jevrejska sefardska zajednica, postepeno su otvarane sinagoge i Jevreji su se bavili raznim poslovima i udomaćili kao i ostali starosjedićki narodi. Bosna i Hercegovina je bila, kako tvrdi Muhammed Nezirović, rasadnik rabina i hahama koja je davala rabine cijeloj Evropi pa je Sarajevo dobilo naziv *Jerušalajm ketana* (Mali Jerusalem).

Ovom publikacijom se posebno sjećamo kobne 1819. godine kad su sarajevski muslimani spasili svoje komšije jevreje od samovolje, nepravde i zatočeništva Mehmed Ruždi-paše. Naime, 1819. Mehmed Ruždi-paša pokušao je od uglednih sarajevskih jevreja na čelu s rabinom Moše Danonom iznuditi veći iznos novca, pa ih je zatvorio i zaprijetio smrtnom kaznom. Međutim, oko 250 najuglednijih muslimana potpisalo je izjavu da se zatočena skupina jevreja oslobodi. Muslimani Sarajeva oslobodili su svoje komšije jevreje i optužili Ruždi-pašu kod sultana. Zbog svih nezakonitih radnji Ruždi-paša je svrgnut sa svakog položaja i otpavljen u progonstvo. Od tada sefardska zajednica obilježava *Purim di Saraj* ili Sarajevski purim, to jest oslobađanje Jevreja.

To nije jedini primjer građanske hrabrosti i moralne odgovornosti. U izrazito teškim vremenima Drugog svjetskog rata spašavali su bosanski muslimani svoje komšije jevreje od holokausta i pisali peticije i rezolucije protiv govora mržnje i nasilja, a radi očuvanja mira, sigurnosti i zajedničkog života. Bosanski

muslimani ne samo da su osudili ubijanja, pljačke i deportiranja Jevreja nego Srba i Roma. Valjalo je za vrijeme fašističkog režima imati smjelosti suprotstaviti se vlastima. Upozorili su u rezolucijama i na zločine četnika nad nezaštićenim bošnjačkim stanovništvom i zahtijevali sigurnost i pravdu za sve ljude neovisno o njihovoj etničkoj, rasnoj i religijskoj pripadnosti. Zatim priča Derviša Korkuta koji je spasio Hagadu, knjigu koja je simbol jevrejskog identiteta u Bosni i Hercegovini. Dan danas u Yad Vashemu, u Aleji pravednih u Jerusalemu, stoje imena hrabrih bosanskih muslimana koji su se solidarizirali s bosanskim jevrejima i spašavali njihove živote. A za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini 1990-ih godina jevrejska je zajednica spašavala živote svojih komšija muslimana. Ideja o Sarajevu kao evropskom Jerusalemu i dalje je živa. Tome svjedoči historija i sadašnjost. Tome svjedoči svakodnevica Bosne i Hercegovine.

Vođeni odlučnošću u suprotstavljanju nasilju i afirmiranju mira i zajedništva, poglavari Islamske zajednice i Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, reisul-ulema Husein Kavazović i Jakob Finci, potpisali su Sporazum o obilježavanju “Suživota jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini: 200 godina od Sarajevskog purima”. Ova publikacija je nastavak te saradnje. Namjera je, na primjerima kroz historiju od 500 godina, pokazati dobrosusjedske odnose muslimana i jevreja u Bosni i Hercegovini, ali i promovirati taj suživot kao integrativan dio bosansko-hercegovačke kulturne baštine.

Uspjeli smo okupiti vrijedne, predane i afirmirane autore u ovoj publikaciji. Svi oni, svojim istraživanjima i radovima, svjedoči su zajedničkog života jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini, te ličnim primjerom stoje iza univerzalne vrijednosti istine, pravde, suživota i mira.

Među autorima je David Kamhi, sarajevski Jevrej koji je potomak jednog od zarobljenih Jevreja iz 1819. godine. Bila mi je čast saradivati s profesorom Kamhijem, od kojeg sam mnogo naučila u protekloj godini, otkada smo se redovno družili formalno u okviru Naučnog odbora ove konferencije, zatim

u okviru redakcije, ali i neformalno, uz čaj u mojoj kancelariji. Profesor Kamhi napisao je dva poglavlja. Prvi rad daje širok historijski pregled suživota jevreja i muslimana od prve zajednice muslimana u Medini, zatim u Andaluziji, odakle potječe njegova porodica, te u Osmanskom Carstvu i u Bosni i Hercegovini. On obrađuje aspekte iz višestoljetnog zajedničkog života muslimana i jevreja u multietničkoj i multikonfesionalnoj Bosni i Hercegovini. Drugo Kamhijevo poglavlje govori o ličnostima poput Rav Moše Danona i Ruždi-paše, te o "Sarajevskom purimu" kao svjedočanstvu suživota. Profesor Kamhi, nažalost, nije doživio publiciranje ove knjige. Napustio nas je 12. marta ove godine.

Rad akademika Enesa Karića, redovnog profesora na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, autora, književnika, prevodioca Kur'ana Časnog i neumornog zagovornika zajedništva u svakom pogledu, esejističke je naravi i daje teološku notu ovoj primarno historijskoj publikaciji. Karićev rad "Mitovi i kontramitovi o jevrejima u Osmanskoj Imperiji" premošćuje prethodno poglavlje Davida Kamhija i uvodno je poglavlje u historijski period Osmanskog Carstva koje je vladalo Bosnom više od 400 godina. Dok se progon jevreja i muslimana odvijao na tlu Piri-nejskog poluotoka, Osmanlije su prihvatale izbjeglice i progone. Jedan dio jevrejske zajednice, Sefardi, nastanili su se u Bosni i od tada, početka 16. stoljeća, dio su stanovništva Bosne i Hercegovine.

Aladin Husić, istraživač, osmanist, autor više radova o historiji Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću, naučni savjetnik u Orijentalnom institutu Univerziteta u Sarajevu i predavač na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, obradio je pitanje društvenog položaja Jevreja na primjeru Sarajeva. Husić daje kritički osvrt na društveni položaj sarajevskih Jevreja. Njegov rad se zasniva na izvorima koji pokazuju da su jevreji bili dobro pozicionirana zajednica u Sarajevu te da su zajedno s muslimanima i drugim vjerskim zajednicama prolazili kroz razne faze i izazove društveno-političkih zbivanja.

Adnan Kadrić i Emir Mehmedović pojasnili su pravni sistem i specifičnost kefalet-sistema, odnosno unificiranog organiziranja jevrejske zajednice unutar predstavničkog multikonfesionalnog društveno-političkog sistema Osmanskog Carstva. Ovo poglavlje omogućava bolje razumijevanje uloge jevrejskih zastupnika u predstavničkim tijelima Bosanskog vilajeta u kojem se odvijao događaj koji je kasnije nazvan Sarajevski purim. Adnan Kadrić je direktor Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, afirmiran osmanist i poznavalac kulturne historije Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu. Koautor Emir Mehmedović doktor je pravnih nauka koji se akademski bavi istraživanjem pravnog sistema Osmanskog Carstva te etničko-konfesionalnog zastupanja u predstavničkim i drugim organima Osmanske Države. Ovim poglavljem pojašnjen je pravni okvir u kojem se 1819. godine desio Sarajevski purim. O glavnim ulogama, ličnostima, samom događaju i implikacijama piše David Kamhi, kojeg smo već predstavili.

S 19. stoljećem približavamo se i kraju vladavine Osmanskog Carstva. Godine 1878. tadašnje će velesile na Berlinskom kongresu odlučiti da će Bosnom upravljati Austro-Ugarska Carevina. S novim političkim, društvenim i ekonomskim sistemom, te uključivanjem Bosne u nove granice Austro-Ugarske, odvijale su se važne i velike promjene za sve stanovnike, posebice za jevrejsku zajednicu. Iz istočne Evrope, odnosno iz dijelova kojim vlada Austro-Ugarska, doseljavaju se Jevreji aškenazi. Poglavlje autora Carla Bethke i Dževade Šuško govore o toj promjeni i tim “strancima” i načinu na koji su ih sami već udomaćeni Jevreji sefardi posmatrali i doživljavali. U užem fokusu toga poglavlja jest percepcija Jevreja u tadašnjoj bošnjačkoj štampi te načinu na koji ona tretira jevrejsko pitanje, koje je krajem 19. i početkom 20. stoljeća u drugim dijelovima Evrope obilježeno izrazito negativnim konotacijama. Carl Bethke je vanredni profesor historije na Humboldt univerzitetu u Berlinu i autor više knjiga i radova o austrougarskom periodu, a Dževada Šuško je u svojoj doktorskoj di-

sertaciji obradila austrougarski period u Bosni i Hercegovini i akademski se bavi studijama susreta muslimana i drugih pripadnika vjerskih zajednica.

S austrougarskim periodom ulazimo u 20. stoljeće, a jedan od stravičnih i teških perioda pogotovo za jevrejsku zajednicu jest Drugi svjetski rat. Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, oboje istraživači, naučnici i saradnici na Institutu za kulturalne studije i historiju teatra Austrijske akademije nauka, te autori nekoliko knjiga koje se bave holokaustom u Bosni i Hercegovini, napisali su poglavlje koje sadrži svjedočenja o suživotu i spašavanju komšija Jevreja. Autori opisuju kako su od mnogih građana, tako i od muslimana – od javnih i istaknutih ličnosti, određenog broja pripadnika ulemanskog i trgovačkog staleža, muslimana ilegalaca, simpatizera i pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta, pa do velikog broja *običnih* ljudi iz komšiluka – bile poduzete brojne i značajne aktivnosti kojima je dat doprinos spašavanju njihovih prijatelja, komšija i drugih sugrađana. Takvi akti humanosti zabilježeni su u gradovima i mjestima širom Bosne i Hercegovine.

Marko Hoare, historičar, afirmiran autor i dobar poznavalac historijskih prilika u Bosni i Hercegovini, također obrađuje period Drugog svjetskog rata. U svom poglavlju on analizira dimenzije genocida i progona izvršenih nad jevrejima i muslimanima u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata, s historijskim osvrtom na mirni suživot između dva naroda. Pokazuje kako su genocid i progon različito utjecali na svaki narod, kako su genocid i progon ovih dviju grupa bili povezani te kako su ova dva naroda reagirala i pružala otpor.

Završavamo ovu publikaciju s pogledom u budućnost i pitanjem: “Kakve su perspektive jevrejsko-muslimanskih odnosa?” O toj perspektivi govore Husein Kavazović, reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, i Jakob Finci, predsjednik Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Radovi, teme i životne priče navedene u poglavljima upotunili smo dokumentima i fotografijama da bismo čitaocima

ponudili i vizuelnu notu te zaokružili smisao i poruku ove publikacije afirmacijom suživota jevreja i muslimana i, najzad, događaje i priče o tome sačuvali od zaborava.

Pokazali smo da suživot u Bosni i Hercegovini nije potrebno uljepšavati posebnim riječima jer je on stvarnost Bosne i Hercegovine. Ovo izdanje svjedoči o suživotu jevreja i muslimana, ali s njime ta svjedočenja ne treba da budu završena. Treba da slijede izdanja koja će nanovo svjedočiti o suživotu i drugih vjerskih zajednica i naroda u Bosni i Hercegovini.

Na kraju, treba dodati i napomenu tehničke, odnosno jezičke prirode: u skladu s pravopisom bosanskoga jezika, imenica *jevrej/Jevrej* u ovoj publikaciji pisana je dvojako: malim početnim slovom onda kad označava pripadnika religije, a velikim početnim slovom onda kad označava pripadnika naroda. Također, leksema *jevrej* sve do 19. stoljeća u Osmanskom Carstvu uglavnom je označavala vjersku pripadnost, pa je u tome kontekstu u ovoj publikaciji načelno pisana malim početnim slovom. Nakon 20. stoljeća semantika ove lekseme proširena je i na nacionalnu pripadnost te pri njezinu pisanja počinje upotreba i velikog početnog slova.

Dževada Šuško,
urednica

Sa konferencije "Suživot muslimana i jevreja u Bosni i Hercegovini: 200 godina od Sarajevskog purima"

Promotivni plakat za Konferenciju, održanu 7. novembra 2019. godine

Učesnici konferencije "Suživot muslimana i jevreja u Bosni i Hercegovini: 200 godina od Sarajevskog purima", s lijeva nadesno: Fikret Karčić, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu; Sejdalija Gušić, Historijski arhiv Sarajevo; Alois Edin Dudo, Njemačka; Razim Čolić, Uprava za vanjske poslove i dijasporu IZ u BiH; Jakob Finci, Jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini; Dževada Šuško, Odjel za međunarodnu saradnju Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini; Eli Tauber, Udruženje "Haggadah"; Spomenka Pelić, Arhiv Travnik; Muhammed Tarakçı, Fakultet islamskih nauka, Odsjek historija religija, Univerzitet Uludağ (Bursa, Turska) i Dženan Dautović, Zavičajni muzej Travnik.

Ostali učesnici Konferencije koji nisu na fotografiji su: Enes Karić, Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu; Adnan Kadrić, Orijentalni Institut Univerziteta u Sarajevu; Emir Mehmedović, Fakultet za upravu Univerziteta u Sarajevu; Aladin Husić, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu i David Kamhi, "La Benevolencia".

DAVID KAMHI

Neki aspekti zajedničkog života jevreja i muslimana od Medine preko Endelusa, Osmanske Imperije do Bosne i Hercegovine

Od svog postanka, islam prihvata druge narode i vjere unutar političkih, državnih zajednica koje je utemeljio. Temelji toga prihvatanja jesu ugovori muslimana s nemuslimanima. Prvi takav ugovor u islamskoj civilizaciji bio je Medinska povelja ili Medinski ustav o savezu muslimana i jevreja u Medini, koju je potpisao Muhammed, s.a.v.s. On je utemeljio zajednicu muslimana i jevreja i nazvao je *ummetom*, to jest političkom zajednicom.

Medinska povelja nastala je 623. godine n.e. Božiji poslanik Muhammed, s.a.v.s., po dolasku u Medinu, u njoj je zatekao stanovnike raznih vjera i nacija. Arapski i jevrejski izvori navode da je u to vrijeme na Arabijskom poluotoku živjelo 70 arapskih i 20 jevrejskih plemena. Prvobitni naziv Medine bio je Jesrib. Nakon što je učinio hidžru, Pejgamber je promijenio naziv tog grada. Medinska povelja bila je prvi dokument kojim se štite prava, ali i nabrajaju obaveze nemuslimanskih manjina bez obzira na njihovu vjeru i naciju i, što je najvažnije, tim dokumentom se uspostavlja i regulira saradnja muslimana i jevreja, te tako omogućava suživot.

Povelja je i temelj zajednice u kojoj se svi članovi međusobno pomažu i zajednički bore protiv neprijatelja. U njoj su navedena sva arapska i jevrejska plemena koja ulaze u zajednicu.

Povelja sadrži nekoliko desetaka članova. Članovi od 25. do 53. detaljno govore o pravima i obavezama jevrejskih plemena. Odnosi Arapa i Jevreja su saveznički u svemu, a posebno u pogledu odbrane od svih neprijatelja. Navodimo dva najkarakterističnija člana ove povelje:

Član 20: Jehudije iz plemena Benu Avf čine s muslimanima jednu zajednicu. Jehudijama njihova vjera, a muslimanima njihova! Ovo važi kako za njih tako i za njihove šticienike, izuzimajući onog koji bude činio nasilje ili grijeh. On će samo sebi i svojoj porodici nauditi.

Član 35: Jehudije plemena Evs i njihovi šticienici imaju ista prava i dužnosti kao i svi drugi obuhvaćeni ovom poveljom dokle god se nje budu pridržavali. Vjernost je brana izdajstvu.¹

Medinska povelja je bila temelj države, te postala model koji će kasnije biti preuzet u Endelusu, nakon dolaska Arapa i Jevreja na Pirinejski poluotok.

Musa ibn Nusajr, upravitelj susjedne sjeverne Afrike, 711. godine poslao je Tarika ibn Zijada (bivšeg berberskog oslobođenika) kao zapovjednika 12.000 vojnika, među kojima su bili i Jevreji, da prodre u Španiju, kojom su vladali Vizigoti, poklonici arijevskog oblika kršćanstva. Tarik je vrlo brzo pobijedio vojsku vizigotskog kralja Roderika. (Po Tariku je sredozemni moreuz dobio naziv Gibraltar; od Džebel-Tariq', što znači Tarikovo brdo). Interesantna je činjenica da se muslimanska vojska nije zadržavala u brzo osvojenim gradovima, nego su u njima ostavljane vojne i policijske snage sastavljene od muslimana i jevreja.

Jevreji koji su pod Vizigotima živjeli mizerno – stalno progonjeni, kažnjavani i ponižavani, a u političkom smislu bili amorfna i letargična masa – dočekali su muslimanske oslobođioce s oduševljenjem.

Već se 716. godine u arapskim dokumentima spominje Džazirat al-Andaluz:

¹ Mehmed Karahodžić, *Medine i Munevvera*, Bemust, Sarajevo, 2005, 42-43.

Atribut ‘Džazirat’ kazuje da su španski muslimani tu zemlju osjećali kao otok koji, iako odvojen morem, predstavlja dio islamskog svijeta, ali je i spona između tog svijeta i Evrope. Kršćani iz sjevernih, neosvojenih krajeva, cijelu Španiju nazivali su Hispania.²

Dolaskom Arapa i Jevreja u Španiju uspostavlja se pravična vlast i počinje novo razdoblje u španskoj historiji – nova civilizacija, tradicija i kultura i, što je najvažnije, društvo utemeljeno na principima Objave. To razdoblje trajalo je oko osam stoljeća. U toj novoj državi razvija se privreda, ali i sofisticirana zajednička nauka i umjetnost muslimana, jevreja i kršćana, kasnije nazvana “trikultura”. Ovaj period u historiji Endelusa poznat je i kao “el siglo de oro”, to jest zlatni vijek, koji je cijelom svijetu dao najpoznatije naučnike i to gotovo u svim oblastima: historiji, lingvistici, matematici, medicini, sociologiji, geografiji, komparativnom izučavanju religija, arhitekturi, astronomiji, filozofiji, mistici, te je posebno bio važan period za razvoj španskog jezika.

Najstariji književni tekstovi španskog jezika nastali su na jugu i pripadaju mozarapskom dijalektu. To su *hardže* (*jarchas, jaryas*), kratke romanske pesmice ubačene u duže sastave na arapskom i hebrejskom (koji su se zvali *muwaššahas* ili *zejeles*). Dva najstarija autora hardža za koje znamo jesu Moše ben Ezra i Jehuda Ha-Levi, jevrejski pesnici koji su živeli krajem 11. veka.³

Poznati arapski naučnici iz tog perioda bili su Alij ibn Hazm (lat. Benhazem, 994–1064. god.), prvi naučnik na polju komparativnog izučavanja religije, Ibn Rušd (lat. Averroes, 1162–1198. god.), astronom, komentator Aristotela i autor djela *al-Kulliyat fi al-tibb – Opći zakoni medicine* i drugi.

² Ešref Čampara, *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1994, 16.

³ Ivan Klajn, *Istorijska gramatika španskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd, 1977, 30.

Jedan od najpoznatijih jevrejskih erudita iz tog vremena bio je Moše ben Majmon, (lat. Majmonides, 1135–1204. god.) nazvan jevrejskim Platonom. Bilo je i mnogo drugih naučnika, enciklopedista i erudita koji su živjeli u to doba. U Endelusu je zapravo počela renesansa.

Mnogi poznavaoi muslimanske Španije smatraju da je Endelus bio prvo intelektualno sjedište Evrope, pošto je Evropi i svijetu dao najznačajnije univerzitete, od kojih je prvi bio u Kurtubi (Kordoba), zatim u Išibliji (Sevilja), Malagi i Garnati (Granada). Tad su osnovane i velike biblioteke s hiljadama manuskripta te prevodilačke ustanove u kojima su prevedena grčka filozofska djela. Pod utjecajem te tri kulture kasnije su nastala i najpoznatija djela evropske renesanse, ali i neka druga: Petrarkin *Kancioner*, Danteova *Božanstvena komedija*, Servantesov *Don Quijote* i Lorkin *Ciganski romansero* itd.

O značaju Endelusa i važnosti Arapa najbolje je kazao Kalmi Baruh u svom djelu Španija u doba Majmonidesovo:

Arapu su, kako rekosmo, na prekretnici hiljadite godine moderne ere najrevnosniji interpreti grčke nauke i filozofije, naročito Aristotela, najvećeg autoriteta na ovom polju u srednjem veku.⁴

O ulozi Jevreja u Endelusu vrlo lijepo je napisao Ešref Čampara u svom djelu *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*:

U toj kozmopolitskoj zajednici Jevreji su imali značajnu ulogu u građenju jedne nove kulture koja će biti od ogromnog značaja za kasniji razvitak Evrope. Njihov genij, sputavan kroz vijekove borbom za goli opstanak, sada dolazi do punog izražaja.⁵

Model suživota muslimana i jevreja nakon izгона iz Španije 1492. godine prenesen je i u moćno Osmansko Carstvo.

⁴ Kalmi Baruh, *Izabrana djela*, Svjetlost, Sarajevo, 1972, 30.

⁵ Čampara, *Muslimani i Jevreji*, 18.

Sefardski jevreji u Osmanskom Carstvu

Izgon Jevreja iz Španije 1492. godine i malo poslije sa cijelog Pirinejskog poluotoka za jevrejsku naciju značio je ogromnu prekretnicu, ali i početak novog i uspješnog života u potpuno novim sredinama. Najveći broj izgnanika došao je u veliko i moćno Osmansko Carstvo. Za Jevreje je taj dolazak značio mogućnost za početak novog i kvalitetnog života bez tortura i nipoštaavanja koje su Jevreji trpjeli u Zapadnoj Evropi u kršćanskim državama.

Osmanski sultani su se s uvažavanjem i blagonaklonošću odnosili prema Jevrejima i prije izгона iz Španije. Sultan Murat I ih je primio u tursku stranačku legiju, pa su učestvovali vrlo uspješno u Bici kod Jedrena 1361 godine.⁶ Također je poznato da je nekoliko sultana, nakon zauzeća Carigrada, pozvalo Jevreje da se nasele u Carigradu (Istanbul), prestolnici Osmanskog Carstva. Sultan Bajazit II je fermanom iz 1492. godine, to jest odmah nakon izгона Jevreja iz Španije, naredio svim provincijskim namjesnicima da ljubazno i blagonaklono prihvate sve Jevreje istjerane iz Španije i zaprijetio smrtnom kaznom onima koji bi ih maltretirali. Takva tradicija se održala sve do početka 19. stoljeća. Za razliku od ovakvog pozitivnog tretmana Jevreja i jevrejske religije u Osmanskom Carstvu, kršćanski evropski vladari su veoma jasno izrazili svoj stav 1555. godine u Augsburgu i 1648. godine u Minhenu na mirovnim pregovorima, koji glasi: “Cuius regio, eius religio” (Čija zemlja, njegova vjera).

Moše Kapsali, čelnik Jevrejske zajednice u Carigradu, piše da je sultan Mehmed II Fatih, nakon zauzeća Carigrada, poručio Jevrejima u cijelom Osmanskom Carstvu:

O, vi potomci Judejaca, koji živite u mojoj zemlji, neka svaki od vas dođe u Carigrad i tu se nastani.⁷

⁶ Ibidem, 139.

⁷ Usmena predaja koja se prenosi s generacije na generaciju u porodici Kamhi. Poznata je u akademskim krugovima koje se bave historijom

Interesantan je i poziv Jichaka Carfatija, koji je emigrirao iz Njemačke zbog tortura nad Jevrejima i došao u Tursku. On je pozvao Jevreje da dođu u Tursku, “zemlju izobilja”, kazavši da ga je u Tursku uputila sama sudbina da bi Jevrejima Njemačke, a po Božijoj milosti, donio spas, te da kroz “Tursku vodi najbolji i najkraći put do Jerušalajima.”⁸

Interesantan je i stav sultana Mehmeda II prema hahambaši (vrhovnom rabinu jevrejske zajednice). U svom krunskom savjetu (divanu) su bila tri sjedišta: jedno za vrhovnog muftiju Ismaelita, drugo za grčkog patrijarha, a treće za jevrejskog rabina, da bi svaki od tri naroda bio vođen od vlastitog vođe. Iz toga izlazi činjenica da se mjesto vrhovnog rabina nalazilo odmah pored muftijinog i da je on uživao naročitu naklonost sultana. Međutim stoji i činjenica da je, bez obzira na to što je sultan htio od Carigrada napraviti vjerski i duhovni centar Jevreja u Turskoj, Carigrad je po broju Jevreja zaostajao za Solunom u kome je bila najveća sefardska vjerska zajednica i to nakon što je taj grad osvojio sultan Murat II 1429. Solun je stoljećima ostao prijestolnica jevrejskog kulturnog i religioznog života u Osmanskom Carstvu.

Na kraju dugog i teškog puta u nove domovine, mnogi su Sefardi stradali. Poslije progona, u prebacivanju izbjeglica sa Iberijskog poluotoka, veliko učesće su imali i Dubrovčani zbog već davno uhodanih brodskih veza s tim poluotokom. Krajem 15. i početkom 16. stoljeća, Jevreje nalazimo u gotovo svim većim gradovima prostranog Osmanskog Carstva. Dolazak Jevreja u Carigrad ali i u cijelu Carevinu bio je od obostrane koristi i za Jevreje i za osmansku upravu. Jevreji su naišli na iskreno gostoprinstvo, a sultan je znao da će Jevreji donijeti sveukupni napredak u trgovini, zanatima i nauci, a što je najvažnije, oni posjeduju velike veze u cijeloj Evropi, pošto su većiskusni trgovci, bankari, te vještaci u pravljenju oružja i municije, što je bilo od ogromne važnosti za Osmansku Carevinu.

Osmanskog Carstva, jevrejsko-muslimanskim odnosima, te u sefardskim porodicama.

⁸ Ibidem.

Jevreji u Sarajevu

Poznato je da su Jevreji živjeli u Sarajevu i prije dolaska Sefarda. To su bili Romanioti, a vjerovatno i drugi Jevreji. Dokaz za to je i relativno često prezime Romano i Papo. Sefardi su vrlo brzo kolonizirali ili, preciznije kazano sefardizirali ove zatečene Jevreje. Vrlo je teško navesti godinu dolaska Romaniota u Sarajevo, ali se ona vjerovatno podudara ili malo razlikuje od godine dolaska Jevreja na Balkan. Tačan datum dolaska Sefarda u Sarajevo ne postoji. Referentni autori za ovo područje sefardike se razilaze za 15-20 godina.

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, u jednom rukopisu, godina dolaska Sefarda je 1557. Tu stoji da je nakon smrti nekog pisara Katiba Jusufa ostalo duga u iznosu od 1.852 akče. Taj je novac pokojni bio dužan bojadžiji Hasanu i jednom Jevreju. Ovaj podatak upućuje na činjenicu da se spomenuti Jevrej bavio najvjerovatnije bankarskim poslovima te da je davao novac u zajam.⁹

Moritz Levy, u poznatom djelu *Sefardi u Bosni*¹⁰, kao najstarije dokaze o nastanjenosti sefardskih Jevreja u Bosni navodi tri zapisnika iz godine 973. po Hidžri (1565) koji se nalaze u drugoj svesci sidžila (službeni zapisnici Šerijatskog suda u Sarajevu). Isti autor piše da je tad u Sarajevu bilo nastanjeno 10 do 15 porodica Jevreja koji su se bavili trgovinom. U istom tekstu piše da neki nadgrobni natpisi u Sarajevu pokazuju kao datum dolaska godinu 531l. Ako se iz jevrejskog preračuna u gregorijanski kalendar, to se podudara s 1551. godinom, što dokazuje da su Jevreji na ovom području živjeli prije 1565. Iz nekog rukopisa jedne muslimanske biblioteke u Sarajevu proizlazi da je u doba namjesnika Hamida Ali Beya godine 958.

⁹ Behija Zlatar, "Dolazak Jevreja u Sarajevo", *Zbornik radova SEFARAD 92*, Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995. Autorica je citirala podatak koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, Sidžil br. 1.

¹⁰ Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 1997, 10.

(1541) u Sarajevu živjelo 30 do 40 Jevreja koji su se bavili trgovinom. Ovi trgovci su se ovdje naseljavali sami bez svojih porodica. Najviše ih je došlo iz Soluna, kamo su se o velikim blagdanima opet vraćali.¹¹

Gluck u knjizi *Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild* tvrdi da su Sefardi došli 1604. godine, a M. Franco u *Jewish Encyclopedia* za godinu dolaska navodi 1575. i to zaslugom Don Josefa Nassi (zvani Vojvoda od Naxosa, špansko-jevrejski dostojanstvenik na dvoru sultana Selima II) i donje Gracie čiji je on nećak.¹²

Moritz Levy smatra da je ranije spomenuti M. Franco, kao izvor svojih podataka uzeo navode iz jevrejsko-španskog sedmičnika *La Alborada*, koji je u Sarajevu izlazio samo godinu (1901). U tom listu se nalazilo nekoliko rasprava o historiji Jevreja u Bosni od Zeki-efendije Atijasa, pa je njihov sadržaj ukratko naveden u spomenutoj enciklopediji. Zeki-efendija je u razgovoru sa Moritzom Levijem rekao da je prije više godina u biblioteci umrlog Abdulah-efendi Alajbegovića našao jedan stari rukopis iz kojeg je crpio građu za svoje članke objavljene u *Alboradi*.¹³ Pošto spomenuti rukopis Moritz Levy nije vidio, smatrao je da se rukopis ne može podvrći ozbiljnom proučavanju. Formalno je 1565. uzeta za godinu dolaska Sefarda u Sarajevo. Sefardi su u Sarajevo došli iz različitih gradova i pokrajina Osmanskog Carstva, uglavnom iz Carigrada, Soluna, Skoplja, te manjih gradova u sadašnjoj Makedoniji; Monastir (Bitolj) ili iz Bugarske, Sofija, Ruščuk itd.

Po predanju, porodica Salom je došla iz Uščupa/Uskuba (Skoplja), Ovadije i Alevi su došli iz Monastira (Bitolja). Preko Samokova su došle Samokovlije (ranije vjerovatno Levi), a Pinto i Kajoni su došli preko Ruščuka, dok su Kamhi i neki od Levija došli preko Albanije (vjerovatno Valona).

¹¹ Ibidem, 10-11.

¹² Ibidem, 11.

¹³ Ibidem, 12.

Svi su oni formirali više grupa i podijelili se prema Iberijskoj provenijenciji i odgovarajućim sinagogama. Teorije po kojima su Sefardi došli u Sarajevo, politički i ekonomski centar Bosanskog sandžaka, iz Dubrovnika ili državnica Italije, djelomično su tačne, ali ne u potpunosti. Dubrovnik, kao ni luke Split, Šibenik ili Zadar, nisu pripadale Osmanskom Carstvu. Prognanici iz Španije su mogli doći u Carigrad i Solun i druge luke koje su bile u okviru Osmanskog Carstva, a nalaze se južno od spomenutih luka.

Doseljenici iz spomenutih luka polako dolaze u unutrašnjost Balkana, pa i u Sarajevo, koristeći postojeće karavanske puteve iz Soluna preko Jedrena, Sofije, Niša, Beograda, Monastira, Novog Pazara i Višegrada. Od Sarajeva vode putevi prema Dubrovniku, Splitu, Zadru i Šibeniku. Sarajevo je u to vrijeme bilo jedan od najvećih tranzitnih centara u ovom dijelu Osmanskog Carstva, kao i velika raskrsnica puteva.

Sefardi su se našli u pravo vrijeme i na pravom mjestu, te su se odlično uklopili u mnoge tadašnje poslove, naročito trgovačke. Ako uzmemo u obzir sve prethodno izloženo, slobodno možemo tvrditi da je pravac naseljavanja Sefarda na Balkan išao više od istoka prema zapadu, a manje obrnuto. Iz ovoga proizlazi da su razni podaci o dolasku Sefarda u Sarajevo logični, kako oni iz 1551. tako i oni iz 1565. godine. Period od petnaestak godina privikavanja na novu sredinu bio je dovoljan da se od povremenih putnika namjernika formira stalna sefardska zajednica u Sarajevu.

U prvo vrijeme po dolasku Sefardi su stanovali po brojnim sarajevskim mahalama. Interesantna je tvrdnja Shawa u *Jews of the Ottoman Empire* (str. 53) da su Jevreji kao nagradu za pomoć Osmanskom Carstvu 1577. godine mogli osnovati svoju gradsku četvrt (vjerovatno jevrejsku mahalalu).

Vrlo važan podatak jest da je Sijavuš-paša stariji, zvani Atik, (kasnije veliki vezir) naredio (1581) da se izgradi han Ćifuthana sa 46 do 50 soba, uglavnom za siromašne Jevreje. Ovaj se han u narodu zove Sijavuš-pašina दौरا, a Sefardi ga zovu "kurtižo"

ili "kurtižu". Han se nalazi u tadašnjem strogom centru, udaljen svega 100 metara od najljepše i najveće sarajevske džamije – Begove džamije. Interesantno je da je spomenuti han Sijavuš-paša dodijelio Jevrejima za stanovanje, te je protivno propisima Omerove naredbe dozvolio i da sagrađe sinagogu.¹⁴ Han je Sijavuš-paša napravio i evladijet vakufom uvakufio i stanovnicima dozvolio i privolio ih da naprave sinagogu. Sijavuš-paša je porijeklom Mađar ili možda Hrvat. Bio je veoma hrabar i prvo je bio postavljen za janičarskog agu, zatim je bio rumelijski beglerbeg (guverner pokrajine) i na kraju postigao je najveću čast u Osmanskom Carstvu i postao veliki vezir 1581. godine kad je i kao rumelijski beglerbeg došao u Sarajevo.¹⁵

Stanari su stanovanje plaćali najamninu (*mukata*). Postoji više pretpostavki o nastanku ovoga hana, koji su neki autori uporno htjeli proglasiti getom. To ni po kojoj osnovi nije istina. Vjerovatno su Jevreji, kojih je u to vrijeme u Sarajevu bilo mnogo, tražili da im se podigne naseobina ili će se u protivnom iseliti u Dubrovnik, što su poslije neki i učinili. Ovi se Jevreji privremeno naseljavaju u Dubrovniku, ali ipak imaju ogroman utjecaj na trgovačke i druge veze Sarajeva i Dubrovnika i obratno. Neki od njih su ostali u Dubrovniku, a neki su se vratili u Sarajevo nakon izgradnje hana, te se odmah u njega i uselili.

Postoje i drukčija mišljenja po kojima su Jevreji iz Dubrovnika došli u Mostar i Sarajevo radi trgovine. Po tim pretpostavkama, trgovački putevi su vodili od mora u unutrašnjost, a tek kasnije obratno. Dokazi za ove pretpostavke su poređene imena i prezimena dubrovačkih Jevreja sa sarajevskim, ali ne polovinom 16. stoljeća, nego 1626. godine, kad je vođen poznati dubrovački proces protiv Jevreja. Tada je u Dubrovniku sreće imao samo mali dio prezimena istih kao u Sarajevu, što se može tumačiti ranijim odlaskom Jevreja iz Dubrovnika u

¹⁴ O tome postoji podatak u sidžilu (sudskom protokolu) br. 4, 85, iz godine 989. po Hidžri (1581) koji se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

¹⁵ Josef von Hammer, *Die Geschichte des osmanischen Reiches*, Hartleben, Pest, 1834, 85.

Sarajevo. Ne slažem se s ovom teorijom, ali mislim da je moguća, iz razloga što su u oba pravca postojale stalne migracije Jevreja. U 16. stoljeću Sarajevo je postalo privredni i trgovački centar koji je bio najveći u Bosni, ali i jedan od najvećih na Balkanu. Poznati sarajevski trgovci: Moše Kuzino, Haim Menahem i Jozef Lukelo bili su tad najznačajniji.¹⁶

O broju Jevreja u Sarajevu polovinom 17. stoljeća postoje također razna mišljenja i teorije u kojima varira broj Jevreja od nekoliko desetaka do nekoliko stotina. Iz deftera džizje, koji je pronađen u arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, a koji se odnosi na Sarajevski kadiluk iz 1690/91. godine jasno se vidi da je obveznika, koji su plaćali džizju (harač), među Jevrejima bilo 52 nosioca domaćinstva. Ovaj popis interesantan je i po tome što donosi osobni opis svih upisanih Jevreja.¹⁷

Već koncem 17. stoljeća pronio se glas o Nehemiji – “Hiji” Hajonu i sarajevskoj Jevrejskoj općini po cijelom jevrejskom svijetu. Ovaj kabalist rođen je u Sarajevu 1650. godine. Svoju kabalističku i teozofsku misao (smatra se jednim od važnih teozofa) zastupao je u Amsterdamu, Hamburgu, Berlinu, Beču i Pragu...

Njegov protivnik i oponent bio je amsterdamski glavni rabin Cevi Aškenazi, sarajevski haham Cevi (koji je služio u Sarajevu), koji je otišao u toku opsade Sarajeva 1697. godine u Amsterdam. Prilikom te opsade (koju je predvodio Eugen Savojski) otišao je ili odveden u ropstvo velik broj Sefarda. Jevreji su u toj opsadi mnogo stradali usljed ogromnog devastiranja grada i mnogih požara. Bili su jako imovinski uništeni i izgubili su mnogo.

Prilikom popisa glava sefardskih porodica 1725. godine, koje su plaćale porez Jevrejskoj općini, detaljno su navedena i imena općinara u prvom Pinkasu Jevrejske općine. Ovaj se popis ne može smatrati izvještajem o svim Jevrejima koji su tad živjeli u Sarajevu, zato što su samo imućni Jevreji plaćali ovu

¹⁶ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Cancellariae*, CLVIII, 124-125.

¹⁷ Ovaj podatak dobio sam od Behije Zlatar koja ga je pronašla u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, *Maliyeden mudewer defter*, br. 1.439, 8.

vrstu poreza. Na osnovu popisa zakupljenih mjesta u templu, 1779. godine, spominje se 214 imena starješina porodica. Između ostalih, u to vrijeme u Sarajevu su bili poznati imućni sarajevski trgovci: Atias, Auvi, Altarac, Alavo, Almuli, Abinun, Alkalaj, Danon, Eškenazi, Finci, Fero, Franko, Fajon, Frahy, Gaon, Gabaj, Gurmisan, Chay, Chavijo, Chajon, Katan, Kuriel, Krispi, Kohen, Musafia, Montilja, Mađoro, De Mantova, Madolfo, Nakas, Nones, Pinto, Pardo, Perec, Papo, Zevi, Alkozer, Alperin, Ašer, Baruh, Burla, Benveniste, Eljasaf, Gatenjo, Israel, Kazes, Kupin, Levy, Maestro, Misrahy, Molho, Magreso, Navon, Navaro, Osmo, Pesah, Penso, Rikec, Pomano, Ruso, Sason, Salom, Sonino, Sorožan, Sefaradi, Tolentino i drugi. Ovi trgovci su imali odlične veze sa svojim sunarodnjacima u Srbiji, Solunu i u velikim jadranskim i sredozemnim lukama. Dubrovčani su često kovali spletke protiv bosanskih i hercegovačkih Jevreja jer su im ovi svojom dovitljivošću pokvarili mnogu špekulaciju i trgovinu.¹⁸

Nadrabin Levi, množeći taj broj sa pet članova obitelji, dobija brojku od 1.070 jevrejskih stanovnika Sarajeva. U ćefilemi Mehmeda Mestvice iz godine 1841. također se nalazi popis Jevreja koji isto tako ne možemo smatrati pouzdanim u pogledu tačnog broja jevrejskih stanovnika, ali možemo vidjeti koji Jevrej je bio jamac drugom Jevreju. Razlog toga popisa bila je ugušena buna protiv nepravde koju su mu nanijeli sarajevski velikaši te protiv paše u Travniku. Ova ćefilema trebalo je da osigura mir u Sarajevu pošto je bila popis jamstva stanovnika u Sarajevu. U popisu je ustanovljeno da je jevrejskih kuća bilo ukupno 242 u nekoliko sarajevskih mahala i da je bilo 740 muških osoba. Ako je u to vrijeme u sefardskoj zajednici bilo približno žena kao i muškaraca, onda možemo slobodno izračunati da je u Sarajevu živjelo oko 1500 Sefarda.

U prvoj polovini 19. stoljeća u Sarajevu su Jevreji stanovali u slijedećim sarajevskim mahalama: Ferhadiji, Gazi Husrev-

¹⁸ Ljubomir St. Kosier, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Tipografija, Zagreb, Beograd, Ljubljana, 1930, 158-159.

-begovoj, Jagdži-zade mahali (Niže banje), Havadže Kemaludinovoj, Pehlivan Oručovoj, Buzadži hadži Hasanovoj.¹⁹

Po prvom popisu izvršenom nakon okupacije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske, 1879. godine živjelo je u Sarajevu 3.426 Jevreja (95% Sefardi). Taj broj je rastao ovako: 1885. godine – 5.805 Jevreja, 1895. godine – 8.213 Jevreja, a 1910. godine – 11.860 Jevreja. Godine 1926. (Kraljevina Jugoslavija) u Bosni i Hercegovini živjelo je 13.644, a 1941. godine, neposredno pred Drugi svjetski rat, u Sarajevu je živjelo od 12 do 13 hiljada Jevreja, od kojih je 10 do 11 hiljada Sefarda. Daljnja statistika je poznata.

U Sarajevu su se Jevreji bavili sljedećim zanatima: u kazaskom esnafu (izrada predmeta od svile i vune), zatim kujundžijskim, zlatarskim i sahačijskim (urarskim) zanatom. Gotovo sve tenećije (limari) bili su Jevreji. Bilo je i kasapa (mesara), osim šoheta. U 18. stoljeću i kasnije bilo je ekmedžija (pekari), jemišćija (trgovci orašastim voćem), kundurdžija (obučari), telala i staretinara.

Poseban je doprinos atara (travari), koji su u Sarajevu razvili atarstvo do savršenstva, a naročito članovi porodice Papo čiji su članovi bili atari 300 godina, sve do 1941. Ovo iznosim, jer se u fach-literaturi skoro uvijek navodi da su Jevreji u Sarajevu bili sve sami trgovci, što je zabluda. Također, velik doprinos zdravstvu, a posebno podizanju higijene u masama, pružili su prvi Sefardi hećimi (narodni ljekari), a poseban je doprinos jednog od prvih školovanih ljekara u Bosni i Hercegovini Isak-efendije Saloma.

Prava i obaveze jevreja u Bosni u doba Osmanskog Carstva

Jevreji i drugi nemuslimanski stanovnici u Osmanskom Carstvu imali su drukčiji položaj i prava za razliku od muslimana. Šerijatsko pravo je u Osmanskom Carstvu bilo osnovno pravo samo za muslimane, te takvo strogo konfesionalno i persona-

¹⁹ Alija Bejtić, "Jevrejske nastambe u Sarajevu", *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 27.

lizirano. Jevrejima i kršćanima to je pravo priznavalo slobodu vjere i omogućavalo da neke pravne probleme rješavaju po propisima svojih vjerskih zajednica i svog kanonskog i običajnog prava. Kad se radi o Jevrejima, to su bile neprikosnovene odluke Bet-dina (vjerski sud). To je omogućavalo formiranje izvjesnih pravnih povlastica, to jest ovlastilo ih je da sami autonomno rješavaju svoje vjerske pa i neke civilne pravne stvari. Određen broj ovih povlastica bio je odobren još u predmuslimanskim državama u doba arapskog hilafeta po naredbi prvog halife Omera i nalazi se u osnovnim izvorima šerijatskog prava, to jest u Kur'anu i hadisu. U jednom ajetu je u Kur'anu rečeno da sljedbenici Tore (Tevrata) sude po onome što im je Gospod objavio, kao i sljedbenici Indžila (Jevandelja) po svojoj objavi. Važno je napomenuti da su se nemuslimani mogli obraćati kadijama (muslimanske sudije) osim u slučaju rješavanja pravnih problema koji su vjerskog karaktera. Nakon obraćanja kadijama suđeno im je po šerijatskom pravu. Osmanska vlast se principijelno ponašala prema nemuslimanima u okvirima općih načela šerijatskog prava, pošto je smatrala da se pravne povlastice nemuslimana reguliraju posebnim zakonima ili pojedinim naredbama normativnog karaktera. Interesantno je da su se povlastice potvrđivale samo načelno; i to beratima (dekreti) ili posebnim naredbama (fermani). Neke naredbe prvog halife Omera, u odnosu na nemuslimane, bile su nepovoljne za njih. Naredba halife Omera sadržavala je 24 tačke. Po ovoj naredbi kršćani i jevreji ne smiju zidati, a ni popravljati bogomolje, oni se moraju razlikovati od muslimana po nošnji, te se prema muslimanima moraju ponizno ponašati, ne smiju nositi sablju ili drugo oružje, ne smiju jahati konja, svoje vjerske obrede moraju vršiti tiho i skrovito, ne smiju imati roblje itd.²⁰

Nakon nekog vremena strogost ovih naredbi se postepeno ublažavala te se počelo sve više i više odstupati od njih. Ponekad je centralna vlast u Carigradu, s ciljem da se položaj nemuslimana učini snošljivijim, odstupala od spomenutih naredbi

²⁰ Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs. Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Camesina, Beč, 1815, 183-185.

i davala neke koncesije koje su dijametralno odstupale, pa čak i bile suprotne od osnovnih Omerovih naredbi kao i u slučaju Jevreja u Bosni i Hercegovini i ostalim pokrajinama Osman-skog Carstva.

Jevreji, kao i drugi nemuslimani, bili su dužni plaćati džizju (harač) i porez “ispendžu” zbog toga što nisu služili vojsku, te radi imovinske sigurnosti. Osim toga, plaćali su i neke druge manje namete. U 16. stoljeću su na ime džizje plaćali 25 akči, a u 17. stoljeću taj iznos je povećan na 35 akči. O tome su sakuplja-či džizje morali voditi strogu evidenciju: ime oca, mjesto sta-novanja (mahala) i osobni opis onoga koji plaća. Tek krajem 18. stoljeća u cijelom Osmanskom Carstvu džizja se plaćala prema imovinskom stanju i to u tri stope. U Bosni, kao perifernom vi-lajetu, plaćalo se prema najnižoj stopi. Jevreji su većinom živjeli u gradovima te su kao i ostalo gradsko stanovništvo bili oslo-bođeni nekih nameta, pošto su se uglavnom bavili trgovinom i zanatstvom.²¹

Položaj Jevreja u raznim dijelovima prostranog Osmanskog Carstva nije bio jednak. On se, između ostalog, mijenjao i u za-visnosti od odnosa valije i stanovništva prema centralnoj vlasti u Carigradu. Poznato je da se bosanski muslimani više puta nisu mogli prilagoditi duhu osmanskog državnog ustava. Bosansko plemstvo, nakon što je primilo islam, ne po prisili nego dobro-voljno, bilo je u principu odano sultanima, ali je snažno branilo dobijene privilegije. Bosna je imala vlastitu stalnu vojsku (na-rodnu miliciju) pod upravom domaćeg plemstva, koje, kao ni narod, nikad nije trpjelo strane vojne formacije. Ovo je krucijal-no za događaj koji će kasnije biti opisan. Bosanski muslimani bili su veoma naklonjeni doseljenim Sefardima, pa su zato bosanski Sefardi uvijek bili odani osmanskoj vlasti. Takav odnos rezultat je velike zahvalnosti za dobar prijem prilikom dolaska u Bosnu, ali i zato da ne budu ometani u poslovima. Dešavalo se pone-kad da su bili izloženi represalijama koje su činili namjesnici

²¹ Hamid Hadžibegić, “Džizja ili harač”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 3-4, 1953, 93, 100, 107.

postavljeni od centralne vlasti u Carigradu. Namjesnici su bili uglavnom došljaci iz drugih pokrajina Osmanskog Carstva. Takav slučaj desio se za vrijeme namjesništva Dželal Hasan-paše, koga je centralna vlast poslala 1602. godine u Bosnu. Safvet-beg Bašagić je za tog namjesnika rekao da je bio poznati razbojnik u Anadoliji. Pošto centralna vlast nije mogla da ga obuzda, poslala ga je da bude namjesnik u Bosni. Usljed njegova brutalnog nasilja, velik broj sarajevskih trgovaca, među kojima je bilo i mnogo Jevreja, pobjegao je iz Sarajeva u susjedne zemlje. Bosanski muslimani su usljed njegovog brutalnog maltretiranja digli otvorenu pobunu. Godine 1605. Porta je naredila da se ovaj razbojnik i nasilnik osudi na smrt, pošto se saznalo da je potajno vodio pregovore s papom i Mlećanima radi prodaje gradova Sinj i Herceg-Novi koji su mu bili povjereni na čuvanje.²²

Drugi karakterističan slučaj desio se tokom upravljanja vezira Mehmeda Saliha Vedžihpaše, koji je bio bosanski vezir od 1835. do 1840. godine i koji je na razne načine silom i pritiskom, iznudio od sarajevskih Sefarda mnogo novca za razne manje prekršaje koje su učinili neki članovi sarajevske jevrejske zajednice. U prvom *Pinkesu* (ljetopis sarajevske Jevrejske općine) koji počinje 1720. a završava 1888. godine, na jednoj stranici je prilijepljen ferman samog sultana u kojem je posebno navedeno devet svota (za ono vrijeme ogroman novac) koje su sarajevski Jevreji morali platiti pod prisilom. Spomenuti ferman donio je kapidžibaša (glavni vratar Visoke porte) u rangu paše. Nakon toga je Vedžihi-paša otjeran u surgun (progonstvo) 28. septembra 1840. godine.²³

Ovaj važan *Pinkes* je u aprilu 1941. godine iz Jevrejske sefardske općine odnio njemački oficir, koji je u civilu bio profesor Univerziteta u Jeni ili Lajpcigu. Nakon oslobođenja, vlasti FNRI zahtijevale su da se ovaj vrijedan *Pinkes* vrati. Iz sarajevske

²² Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, vlastita naklada, Sarajevo, 1900, 131-132. Knjiga je iznova štampana u Sarajevu 1989. godine.

²³ Levy, *Sefardi u Bosni*, 67.

Jevrejske općine su u tu svrhu bili specijalno poslani Haim i Samuel Kamhi, moji stričevi, koji, uprkos dužoj potrazi, nisu mogli naći *Pinkes*.²⁴

Nepobitna je činjenica da je vrhovna vlast u Carigradu stalno težila da spriječi svekoliku nepravdu i zulum nad stanovništvom, pa je svrgavala pojedine bosanske vezire, uglavnom rođene izvan Bosne. Postoji nekoliko fermanskih i berata koji potvrđuju njezinu dobru volju i odlučnost da zaštiti nemuslimansko stanovništvo, posebno jevreje.

Društveno-pravni položaj jevreja kao i ostalih nemuslimana, kako smo rekli, nije bio reguliran zakonom, već je bio ustanovljen po tradiciji, povlasticama i običajima. Tako je bilo sve do reforme sultana Abdulmedžida, to jest nemuslimani su tolerirani kao vjerske zajednice (religio tolerata). Spomenuti sultan je uveo velike reforme (Tanzimat) i izdao zakone koji se nalaze u Hati-šerifu od Gulhane kojim se izjednačavaju inovjerci s muslimanima, a u Hati-humajunu priznaje im ova prava: 1. sigurnost života, časti i imetka, 2. civilno-pravnu jednakost, 3. pristup civilnoj i vojnoj službi, 4. slobodu vjerskog ispovijedanja i javne nastave, 5. jednakost poreza, 6. jednakost svjedočanstava pred sudom i 7. zastupništvo u pokrajinskim, općinskim i sudskim savjetujućim tijelima. Carskim beratom (dekretom) iz godine 1840. o imenovanju i potvrdi Moše Perera za sarajevskog hahambašu, potvrđuju se Jevrejima građanska prava, koja su dotada bila samo tolerirana. U istom beratu se, između ostalog, Jevrejima dozvoljava: da mogu u svakom mjestu Bosne podignuti svoje bogomolje; dozvoljava se otvaranje škola; dozvoljava se Jevrejima da smiju djecu slobodno podučavati u vjeronauci i ostalim predmetima – *opća javna nastava* (prosvjetna autonomija); zabranjuje se da bilo ko smeta Jevrejima u uživanju ritualnih jela i pića “košer”. Svako smetanje se ima kazniti; hahambaša je jedini nadležan za rješavanje bračnih sporova, da izriče kaznu zbog prekršaja vjerskih propisa.

²⁴ Haim Kamhi mi je više puta pričao o toj potrazi.

Kod ubiranja vjerskog poreza, vlasti moraju pružiti pomoć općini odnosno hahambaši; Jevrejima se dozvoljava da slobodno jašu konje i mazge i niko ih ne smije smetati u kućnom miru.

Interesantno je da ovaj berat potvrđuje određena građanska prava Jevrejima prije donošenja Tanzimat-hajrija, što je ustvari reforma sultana Abdulmedžida 1856. godine, kad se nemuslimani izjednačavaju s muslimanima. Isti sultan je zakonom Hati-humajunom iz 1856. priznao nemuslimanima pravo pristupa u vojnu i civilnu službu. U nekim slučajevima su Jevreji i ranije bili činovnici u državnoj administraciji, naročito u finansijama. U jednom defteru banjalučkog mutesari-fluka (okrug) o prihodima i rashodima poreske blagajne iz godine 1851/1852. vidi se da je sanduk emin (povjerenik blagajne) bio Jevrej koji je vodio blagajnu na judeošpanskom jeziku i to jevrejskim kurzivnim pismom. Jedino su cifre pojedinih stavki napisane osmanskim brojevima. Ovaj defter nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Moritz Levy je utvrdio da je u osmanskoj administraciji u Bosni bilo više Jevreja blagajnika i đumrukčija (carinika) koji nisu znali pisati turski pa su pravili bilješke na maternjem judeošpanskom jeziku.²⁵

Prema podacima koje je sakupio Isidor Izrael, bivši sekretar Jevrejske sefardske općine u Sarajevu, spominje se kao sanduk-emin (povjerenik blagajne) Jako Levi, zvani Čelebi, koji je došao u Sarajevo s velikim seraskerom Osman-pašom.²⁶

Bilo je mnogo sanduk-emina Jevreja: Moise Atijas, zvani Zeki-efendija, u Sarajevu, Ješua Salom, Jakob Kohen, zvani Toska, u Tuzli, Todoros Levi i Salamon Atijas u Mostaru, Rafael Salom u Travniku, Isak Samokovlija u Rogatici, Merkado Baruh, David Jozef Salom, David Jakov Baruh u Banjoj Luci. U Sarajevu je Javer-efendija Baruh bio bašćatip (generalni sekretar)

²⁵ Samuel Pinto, "Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom", *Jevrejski Almanah*, 1954, 54.

²⁶ Ibidem.

i neko vrijeme direktor Vilajetske štamparije. Bilo je mnogo đumrukčija. Jevreji su služili u gruntovnicama, bili telegrafisti, a u Banjoj Luci je Salamon Bahar, zvani Moni, bio komandant policijske straže.

Spomenuti doktor Isak Salom, zvani Isak-efendija, bio je od bosanskog valije Tahir-paše imenovan za vojnog ljekara. Njegov sin David Salom, zvani Živer-efendija, bio je musaledžija, kasnije mutesarif (okružni načelnik) u Jerusalemu i konačno valija (guverner) pokrajine u Damasku. Zadik Danon bio je osmanski konzul u Trstu.

Osmanska vlast je u drugoj polovini 19. stoljeća počela uvoditi brojne reforme pa je u Bosni formirala razna vijeća: zemaljsko upravno vijeće (medžlis idare-i vilajet), okružna vijeća (medžlisi idare-i liva) i gradska vijeća (medžlisi idare-i beledije). U tim vijećima su se, uz ostale članove, nalazili i Jevreji: Isak Salom, Rav Josef Finci, Salamon-efendija Salom Isaković. Vrlo je važno također da je koncem godine 1876. sultan Abdulhamid II donio u Carevini ustav u kojem su u uvedenu parlamentarnu vladavinu izabrana i dva Jevreja kao poslanici Bosne. To su bili Javer-efendija Baruh i Salamon-efendija Salom Isaković.²⁷

Topal Šerif Osman-paša (bosanski vezir od 1860. do 1869. godine) poslao je u inozemstvo četiri bosanska mladića da se osposobe za vođenje vanjske trgovine (import-export). Dvoje od njih su bili jevreji, a dvojica muslimani.

U Bosni se trgovačka korespondencija između jevrejskih i muslimanskih trgovaca odvijala na španskom jeziku. Samuel Pinto je u ostavštini poznatih sarajevskih veletrgovaca Hašimage Glođe i Muhameda Kumašina naišao na takvu prepisku na španskom jeziku. "U ostavštini Hašimage Glođo našao sam 19 pisama pisanih na španjolskom jeziku, hebrejskim kurzivom, koja mu je tokom godine slao špediter Šelomo Levi Merkadić iz Metkovića. U njima mu je javljao o carinjenju i otpremi kave,

²⁷ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1937.

šećera i druge robe po kiridžiji. Isto i pismo pisano na španjolskom jeziku, nađeno kod nasljednika Muhameda Kumašina, odnosi se na trgovanje s jevrejskim trgovcima iz Adrianopola.”²⁸

U Bosni su bili naročito poštovani sefardski narodni ljekari i atari (narodni apotekari). Osmanska vlast je neke od njih imenovala hećimbašama.

Jevreji i muslimani u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske Carevine

Godine 1878. nakon odluke Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska je postala okupator Bosne i Hercegovine. Tad nije došlo samo do smjene vlasti sa osmanske na austrougarsku nego i do potpunog preokreta u društveno-političkom i, naročito, kulturnom pogledu. Bosanski muslimani i Sefardi, koji su poput drugih obrazovanih ljudi u Osmanskom Carstvu govorili bosanski, turski, arapski i perzijski jezik, a Jevreji još i judeošpanski, španski i italijanski, postaju takorekuć nepismeni jer ne govore jezike novog kulturnog kruga, njemački, engleski itd. Tad se nameće potreba da se i jedni i drugi u tom smislu opismene da bi mogli uspješno nastaviti sa životom i radom u tom novom periodu bosanskohercegovačke historije.

Muslimani i jevreji počinju se upisivati u laičke škole. Dana 6. novembra 1879. godine u Sarajevu je otvorena Prva gimnazija. U prvi razred bilo je upisano 42 učenika. Interesantno je da je među upisanima bilo sedam muslimana i sedam jevreja.²⁹

Nakon 1878. godine u Bosnu i Hercegovinu dolaze Jevreji aškenazi. Oni govore jezik okupatora, kvalitetno su školovani i zbog toga imaju veliku prednost ne samo u odnosu na Sefarde nego i na ostalo stanovništvo.

²⁸ Samuel Pinto, “Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom”, *Jevrejski Almanah*, 1954, 57.

²⁹ *Spomenica. 34. izvještaj Prve gimnazije u Sarajevu*, Državna štamparija, Sarajevo, 1929, 6, izdata prilikom proslave pedesetogodišnjice Prve gimnazije (od 1879. do 1929).

Poznata je činjenica da su Sefardi i Aškenazi živjeli u isto vrijeme na istom prostoru, prvobitno bez kvalitetne saradnje. To potvrđuju posebne vjerske općine, groblja, pa i nacionalna društva koja su tad i nastajala. Vremenom je došlo do razumijevanja pa je Sefardska općina počela pomagati Aškenazima da organiziraju svoju općinu.

Već 24. novembra 1879. godine osnovano je vjersko društvo aškenaskog obreda, a 1880. godine utemeljena je i općina. Isto vrijeme je otvorena i aškenaska vjerska škola. Broj općinara tad je iznosio oko 50.³⁰ O ulozi i značaju Aškenaza za Bosnu i Hercegovinu isti autor je napisao:

Jevrejsko-aškenaska imigracija za vreme Austro-Ugarske uključivala je sva moguća zanimanja i struke, a njen uticaj na privredni i tehnički razvoj Bosne i Hercegovine i na ublažavanje vekovne zaostalosti u tim oblastima nije bio mali. Dovoljno je da se, u tom pogledu, razmotre gole činjenice. Iako brojčano slabi, njihov značaj umnogome je prevazišao njihov broj.

Treba napomenuti da je jevrejsko potporno dobrotvorno društvo La Benevolencija osnovano 12. januara 1892. godine.

Poznato je da su bosanski muslimani veoma dugo bili više naklonjeni Sefardima nego Aškenazima, pošto su bosanski Sefardi imali mnogo toga zajedničkog ili sličnog, ali i zbog stoljetnog suživota i sličnih običaja. Važna je činjenica da su mnogi Jevreji sefardi bili protiv okupacije Bosne i Hercegovine:

Salamon ef. Salom je bio u delegaciji od šest članova, koja je po nalogu Hadži Loje i u ime 'Nacionalnog konventa' u Sarajevu, u vrijeme okupacije Bosne po austrougarskim četama, uputila generalu Filipoviću da protestuje protiv daljeg prodiranja austrijske vojske.³¹

³⁰ Julije Hahamović, "Aškenazi u Bosni i Hercegovini", *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566–1966)*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 142.

³¹ Citat iz pozdravnog govora Hajima Kamhija, predsjednika Jevrejske općine Sarajevo, na svečanosti povodom darovanja Velikog hrama koji

U Gračanici je pružen veliki otpor nadiranju austrougarske okupacione vojske. U toj bici poginuo je jedan austrougarski general.

U vrijeme borbi u Gračanici je, kao i u drugim mjestima, umjesto dotadašnje turske vlasti, formirana nova vlast koju je predstavljao narodni odbor. Ovaj odbor, vršeći vlast sve do ponovnog zauzimanja Gračanice od okupacione vojske, povjerio je trojici gračaničkih Jevreja – Isaku Danonu, Salamonu Abinunu i Moši Z. Danonu – da organizuju ishranu i opskrbu ustaničkih jedinica koje su se nalazile na frontu prema Dobaju. Oni su organizovali prikupljanje žita, rekvirirali sve vodnice u Gračanici i okolnim selima i obezbijedili njihov neprekidan rad. (...) Prema tome, otpor austrougarskoj okupaciji pomagali su, pored muslimanskog stanovništva i gračanički Jevreji, a u ustanku su učestvovali i Srbi. Mnogi od njih dospjeli su, nakon otpora, u austrijske zarobljeničke logore.³²

Početakom 1908. godine uoči austrougarske aneksije Bosne, Jevreji su učestvovali u političkim sukobima oko odredbi nacrtu gradskog statuta grada Sarajeva, u vezi s pravom glasa doseljenika iz Austro-Ugarske.

Osmog februara 1908. godine jevrejski vijećnici Danon, dr. Grunfeld i Salom su zajedno s hrvatskim vijećnicima i muslimanskom grupom Esad efendije Kulovića glasali da se pravo glasa doseljenicima prizna, što je također bila intencija vlasti.³³

je Jevrejska zajednica poklonila gradu Sarajevu, koji je tad nosio naziv Radnički univerzitet "Đuro Đaković". Dana 25. decembra 1965. godine na svečan način otkriven je memorijalni spomenik u vidu Menore.

³² Esad Tihiić i Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SKBiH i Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, Gračanica, 1988, 48-49.

³³ Netrpeljivost prema strancima bila je inače strana kozmopolitskom duhu Jevreja. Vidjeti: Dževad Juzbašić, "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave", *Zbornik radova SEFARAD 92*, Institut za istoriju u Sarajevu i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1992, 99-100. Autor ovog poglavlja bio je član redakcije za spomenuti zbornik.

Suživot muslimana i jevreja između dva rata

Godine 1918. Austro-Ugarska Monarhija prestala je postojati kao država. Tad je došlo do formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koja je kasnije preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Bosansko-hercegovački muslimani i jevreji postaju građani te države. Oni se i tad kao i ranije pomažu. Karakterističan je ovaj podatak: u novembru 1920. godine, kad su bili zakazani izbori za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, pročulo se da Milorad Drašković, ministar unutrašnjih poslova te kraljevine, neće dati pravo glasa Jevrejima. Nedugo nakon toga, u Derventi na zboru Jugoslavenske muslimanske organizacije, Derviš Korkut je u svom govoru “ustao u odbranu prava Jevreja i oštro napao ministra Draškovića, kao i njegovo ministarstvo koje je pripremilo takve mjere”, napisao je Alija Bejtović u publikaciji o Dervišu Korkutu.³⁴

Prilikom donošenja protujevrejskih uredbi (5. oktobar 1940. godine, *Numerus clausus* – ograničavanje prava Jevrejima na školovanje) Derviš Korkut je opet oštro istupio protiv spomenutih.

U Kraljevini Jugoslaviji osnivaju se razne političke partije. Neki Jevreji su se također politički opredjeljivali: “Za Jugoslavensku muslimansku organizaciju se se opredijelili poznati sarajevski intelektualci Samuel Pinto i Josip-Pepi Baruh.”³⁵

Muslimanski i jevrejski vjerski dostojanstvenici također su saradivali.

Važno je napomenuti da je Levi, tokom pisanja kapitalnog djela *Sefardi u Bosni*, najviše koristio podatke iz sidžila, koji su u originalu pisani na turskom jeziku. Sidžili nisu sadržavali samo sudske odluke nego i fermane i zakone vezane za

³⁴ Alija Bejtović, *Derviš M. Korkut kao kulturni i javni radnik*, Oslobođenje, Sarajevo, 1974.

³⁵ Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1987, 157.

Sefarde u Sarajevu, ali i u drugim gradovima tadašnje Bosne i Hercegovine. Da bi upoznao sidžile, obratio se Fehimu ef. Spahi da ih prevede na bosanski, te da mu pomogne u njihovom razumijevanju i tumačenju. Fehim ef. Spaho (1877–1942) i nadržabin Moris Levi su inače saradivali.³⁶

U periodu od 1920. do 1935. godine osnivaju se prve zajedničke trgovine muslimana i jevreja u Bosni i Hercegovini, društva i sl. Navest ću jedan karakterističan primjer: velika trgovina Danon-Halilbegović osnovana je po popisu radnji u Gračanici 1927. godine, ali je nastala znatno ranije. Vlasnici trgovine Moric Danon i Ibrahimaga Halilbegović radili su zajedno sve do rata 1941. godine (Danon Moric je 1943. godine poginuo kao partizanski pilot u okolini Livna).³⁷ “La Benevolencija” vrlo aktivno saraduje s bratskim kulturno-prosvjetnim društvima “Prosvjetom”, “Napretkom”, “Gajretom” i “Narodnom uzdanicom”. Prigodom izvođenja svojih akcija i proslava koristi se njihovim iskustvom.³⁸

Isti autor piše i o tri pisma koja su uputili bosanskohercegovački napredni studenti svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti u periodu od decembra 1937. godine do decembra 1939. godine. Pisma su napisana u veoma oštrom tonu i kritiziraju nezadovoljstvo u vezi s tadašnjim stanjem u Kraljevini Jugoslaviji do kojeg je dovela šestojanuarska diktatura.³⁹

Kalmi Baruh, jedan od najpoznatijih svjetskih hispanista i veliki poznavalac sefardike, posebno suživota muslimana i jevreja u doba Endelusa, naročito se bavio doprinosom Arapa muslimana svjetskoj nauci i kulturi. Njegovi najpoznatiji radovi su:

³⁶ David Kamhi, “Bosanski nadržabin Moris Levi: o životu i djelu”, *Forum Bosnae*, br. 77, 2017, 42.

³⁷ Po priči Nihada Halilbegovića, sina Ibrahimaga Halilbegovića.

³⁸ Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 160.

³⁹ Pokretači i potpisnici prvog pisma bili su: Hasan Brkić, Avdo Humo, Pavle i Srećko Goranin, Miroslav Feldbauer, Erih Koš, Isak Ozmo, N. Horović iz Sarajeva, Cevi Atijas i Oto Levi iz Bihaća, Herta Baum i Elias Kabiljo iz Bijeljine. Vidjeti: *Ibidem*, 158.

Španija u doba Majmonidesovo,⁴⁰ *Islamski izvori Danteove "Božanske komedije"*⁴¹ (sintetički prikaz knjige čuvenog španskog arabi-
ste Miguela Asina Palacios: *Dante y el islam*, 1939), *Jedna špan-
ska romansa arapske inspiracije*⁴² (romansa o historiji arapskog
svijeta i Španaca – *Abeneamar Abeneamar, moro de la morevia*, u
prijevodu: *Abeneamar Abeneamar, maurine roda maurskog.*)

Muslimani i jevreji u Drugom svjetskom ratu – suživot

Jevreji kao i drugi stanovnici Kraljevine Jugoslavije su imali formalno ista prava samo kratko vrijeme. Vrlo brzo nakon toga došlo je do nesuglasica zbog neriješenog nacionalnog pitanja, ali i neadekvatne ekonomske strukture te vjerske podijeljenosti. Pojavili su se prvi znakovi antisemitizma koji su na početku bili kamufilirani. Kasnije su desničari u Srbiji (naročito u Vojvodini) i u Hrvatskoj počeli osnivati profašističke novine; beogradske novine *Balkan*, *Svoj svome* i *Naš put* i u njima objavljivali tekstove u kojima su Jevreji proglašeni nepoželjnim elementom. Na ovaj način su pripremali političku i psihološku atmosferu za kasnije progone i zločine protiv njih.

Vlasnici takvih novina su kasnije, tokom okupacije Jugoslavije, postajali vođe fašističkih, kvislinških odreda. Najbolji primjer toga je Dimitrije Ljotić, vođa fašističkog pokreta "Zbor".

Antisemitizam se ispoljavao i u Hrvatskoj. Također u kamufliranom vidu. Primjer za to je brošura *Nacionalna svijest za prosvjetu naroda*. Glavna teza u tom uratku bila je "Narod name treba prosvjetiti veličanjem sopstvene nacije i negiranjem vrijednosti drugih nacija, posebno Jevreja."⁴³

⁴⁰ *Maimonides Rambam. Spomenica povodom osamstogodišnjice od njegovog rođenja 1135-1935*, Sarajevo: Jevrejsko kulturno-prosvjetno društvo "La Benevolencia", Sarajevo, 1935, 49-58.

⁴¹ *Gajret, kalendar za 1940, 1358/1359 po Hidžri*, Sarajevo, 1939, 186-193.

⁴² *Gajret, kalendar za 1941, 1359-1360 po Hidžri*, Sarajevo, 1940, 160-164.

⁴³ Aleksandar Stajić i Jakov Papo, "Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije", *Spomenica*

Jevreji u Bosni i Hercegovini također su blaćeni i vrijeđani na sličan način:

Ćivutsko kukurekalo Juda Altarac teroriše Srbe u Sarajevu”, *Balkan* od 11. juna 1938. godine; “Hoće li se ikad izmisliti neka vrsta flita i potamaniti ćivutske stenice”, “Ko favorizuje mostarske ćifute”, *Balkan* br. 392. U istom listu od 13. augusta, 1938. godine osiono se prijeti u tekstu “Zlopamtila smo mi, jugoslavenski rasisti, i kad dođe đavo po svoje, biće narodno veselje”. Ovakvih i sličnih listova i brošura je u Jugoslaviji bilo mnogo. Porast antisemitizma doveo je do prvih antisemitskih mjera. U *Službenim novinama* od 5. oktobra 1940. godine objavljena je “Uredba o upisu lica jevrejskog porijekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola”. Drugim riječima, uveden je “Numerus clausus” za Jevreje, jer se u spomenute škole, po toj uredbi, mogao upisati samo određen broj učenika jevrejskog porijekla. Donesene su i druge odredbe, između ostalih i “Uredba o mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnji sa predmetima ljudske ishrane.”⁴⁴

Odmah po formiranju NDH donesen je niz protujevrejskih zakona, odredaba i naredaba, koji su, kratko rečeno, Jevreje stavili van zakona i ostavili bez ikakve zaštite, tako da je s njima mogao postupati svako kako je htio.⁴⁵

U isto vrijeme objavljena je Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti.⁴⁶ Odmah nakon donošenja spomenutih rasnih zakona počelo je proganjanje, ponižavanje Jevreja, a na kraju, što je najgore, i ubijanje naročito u koncentracionim logorima. U

400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566–1966), Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 211.

⁴⁴ Ove dvije uredbe su osim u *Službenim novinama* (5. oktobar 1949, br. 293, LXXX) objavljene i u zagrebačkim *Narodnim novinama*, br. 230 od 9. oktobra 1940. godine. Vidjeti: David Kamhi, “Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija od osnivanja 1892. g. do 1941. g.”, *Jevrejski glas*, br. 76, Sarajevo, 2017, 8-14.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Objavljena u *Narodnim novinama* od 30. aprila 1941. godine pod br. 78.

takvom postupanju s Jevrejima ustaše su nadmašile čak i nje-mačke krvoloke. Najveći i najzloglasniji logor bio je Jasenovac. Većina muslimana u Bosni i Hercegovini bila je protiv nasilja i genocida nad Jevrejima. Zbog spašavanja Jevreja i muslimani su odvođeni u koncentracioni logor Jasenovac u kojem je stradalo oko 1.500 muslimana. Osim jevreja i muslimana, u Jasenovcu je stradao i velik broj Srba, Roma i Hrvata koji su bili protiv oku-patora i njihovih sluga.

Neslaganje muslimanskog stanovništva sa zločinačkom politikom ustaške tvorevine Nezavisne Države Hrvatske došlo je do izražaja u više rezolucija koje su muslimani potpisali u više gradova Bosne i Hercegovine i odlučno zahtijevali prestanak takve zločinačke politike. Navodimo jednu od tih rezolucija (banjalučku) koju je potpisalo 60 najuglednijih muslimana iz Banje Luke i uputilo u Zagreb. Ova rezolucija donesena je 12. novembra 1941. godine i usvojena u Ferhat-pašinoj džamiji. Upućena je poglavniku Anti Paveliću posredstvom Džafer-bega Kulenovića, potpredsjednika vlade Nezavisne Države Hrvatske, i Hilmije Bešliagića, ministra prometa. U toj rezoluciji piše “da oni sa puno čovječnosti, svijesti i pravičnosti, izražavaju svoja užasavanja nad zvjerstvima i nepravdama koje vrše prilikom pljačkanja židovske imovine”.⁴⁷

Bilo je mnogo muslimanskih porodica koje su spašavale cijele jevrejske porodice ali i pojedince. Karakterističan je slučaj Jolande Rauhntz, zvane Raušnica, koja je sve vrijeme rata bila sakrivena u Gračanici, a čuvali su je Beghanuma Halilbegović i porodica Rešidbegović u kući Ibrahimbega Halilbegovića (u kojoj je inače bila i komanda mjesta). Nakon dolaska partizana postavljena je za načelnicu saniteta u Gračanici. Majka Nihada Halilbegovića, Beghanuma, rođena Prohić, čuvala je Jevrejku Nadu Kolman do 1943. godine kad je prebačena u Zagreb. Članovima porodice Prohić posthumno je dodijeljeno počasno odlikovanje “Pravednici među narodima”. Medalju i plaketu je u

⁴⁷ “Banjalučka rezolucija”, *Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije iz 1941.* prir. Enes Karić i Mustafa Spahić, El-Kalem, Sarajevo, 2019, 85-91.

njihovo ime primio Reihan Prohić u prisustvu preživjele Avive Foks (Nade Kolman).

Moju majku Reginu Kamhi, moga brata Isaka Kamhija i mene spasili su jedna muslimansko-hrvatska porodica Odoবা-šić (Sejfo i Marica) i Fahrija hanuma Fadilpašić.

Mnogi muslimani i jevreji su bili učesnici NOB-a i neki od njih su postali narodni heroji.

Zaključak

Medinskom poveljom koju je potpisao Božiji poslanik Muhammed, s.a.v.s., uspostavljen je savez muslimana i jevreja. Time je utemeljena politička zajednica dva naroda ili ummet. Spomenuta povelja bila je temelj države te postala model koji je kasnije preuzet u Endelusu (Andaluzija) i u Osmanskom Carstvu u kojem je Bosna bila jedna od važnijih pokrajina. Osmanska Carevina je blagonaklono primila Jevreje sefarde nakon izгона iz Španije 1492. godine, onda kad ih je cijela kršćanska Evropa protjerala i kad su bili ubijani i pljačkani samo zato što su bili Jevreji.

Muslimani i jevreji su pomagali jedni drugima i štili se međusobno tokom cijele zajedničke historije. To je naročito bilo izraženo u Drugom svjetskom ratu i 1992. godine tokom agresije na multikonfesionalnu i multinacionalnu Bosnu i Hercegovinu.

Moramo se nadati da ćemo se i u budućnosti pomagati i oslanjati jedni na druge.

Hagada (hebr. priča, kazivanje) rukopis je vjerskih propisa i predanja unesenih u molitveni red obilježavanja Pesaha, praznika kojim se slavi oslobođenje jevreja iz egipatskog ropstva. Sastoji se od 142 lista sa 69 minijatura i pisana je hebrejskim pismom. Nakon progona Jevreja iz Španije za vrijeme rekonkviste 1492, jedan dio Jevreja sefarda našao je utočište u Bosni. Sa sobom su ponijeli i hagadu, koja od tada nosi naziv Sarajevska hagada. Smatra se jednom od najstarijih hagada u svijetu. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine otkupljuje Hagadu od porodice Koen. Za vrijeme Drugog svjetskog rata kustos Derviš Korkut uspijeva spasiti Hagadu od potražnje nacističkih okupatora. Prema vjerodostojnim izvorima, Korkut ju je sklonio u jednu džamiju na Bjelašnici. Sljedeći pokušaj oduzimanja Hagade bio je tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995), kad ju je spasio Enver Imamović, tadašnji direktor Zemaljskog muzeja. Hagada je značajan izvor u istraživanju kulturne prošlosti sefardske jevrejske zajednice. Danas se Sarajevska hagada čuva u Zemaljskom muzeju u Bosni i Hercegovini.

(Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Tekst Hagade sa fotografije:

“Ovo je hljeb bijede kog su jeli očevi naši u zemlji misirskoj. Ko god je gladan neka dođe i neka jede. Ko god osjeća potrebu, neka dođe i svetkuje Pesah. Ove godine ovdje, a sljedeće godine...”

Nastavak teksta na sljedećoj strani glasi:

“...u zemlji Izraela. Ove godine ovdje robovi, a sljedeće godine u zemlji Izraela slobodni.”

(Prijevod Elma Softić-Kaunitz)

Mitovi i protumitovi o jevrejima u Osmanskoj Imperiji*

Stari zavjet, Novi zavjet, "Najnoviji zavjet"

Na simboličkoj ravni gledano, povijest jevreja, kršćana i muslimana nije se odvijala mnogo drukčije od povijesti njihovih svetih knjiga. Stari zavjet je dugo bivao samim, potom uz njega dolazi Novi zavjet, a zatim, protokom mnogih vremena, uz te dvije drevne svete knjige, i knjiga Kur'ana (za muslimane "Najnovijeg zavjeta") traži, i zauzima, svoje mjesto. Sve tri knjige utjecale su kako na povijest triju vjera – judaizma, kršćanstva i islama – tako i na geopodručja na kojima su njihovi vjernici živjeli.

Kad god se govori o jevrejima, kršćanima i muslimanima u zajedničkim poveznicama, potrebno je imati u vidu da se geografija onog važnog trokuta – Jerusalem, Mekka i Medina – sve od nastanka islama potvrđuje, širi i posvjedočuje kao povijesna zbilja na mnogim mjestima na zemaljskoj kugli. Naprimjer, nakon nastanka islama sprva sedmog stoljeća po 'Īsāu al-Masihi (Isusu Kristu), Jerusalem je 638. potpao pod vlast halifata iz Medine i, uz svoje već postojeće sinagoge i crkve, stekao svoje prve džamije. Damask je od 661. godine po 'Īsāu al-Masihi postao

* Esej je napisan povodom dva stoljeća od Sarajevskog purima, kad su muslimani Sarajeva spasili svoje susjede, sarajevske jevreje.

izvjesna replika Jerusalema, uz svoje sinagoge i crkve dobio je i džamije. Isto ili slično “sveto repliciranje Jerusalema” desilo se kasnije i u Kairu, Isfahanu, Kordobi, Fezu, Bagdadu... Stoljeća su protjecala, Jerusalem se geografski i povijesno multiplicirao, naprimjer, nakon 1453. Konstantinopol (Carigrad) dobio je svoje džamije uz prethodno postojeće sinagoge i crkve itd. Ni Sarajevo u tome nije bilo nikakva iznimka, zajedno s mnogim gradovima Balkana.

Naravno, započeti besjedu o Sarajevskom purimu na ovaj način znači optirati za jednu idealiziranu i, općenito uzev, ružičastu sliku odnosa između jevreja, kršćana i muslimana, kao i između judaizma, kršćanstva i islama. Povijest tu idealiziranu predstavu nekad potvrđuje, ali je vrlo često i ne odobrava. Zapravo, često je demantira. Stoga je pri proučavanju tih dugih platna historijskih vremena, i povijesti same, potrebno razobličavati mnoge mitove i protumitove.

Stari vijek i jevrejska ropstva

Povijesno gledano, jevreji su kao narod, ali i kao drevna vjerska i religijska zajednica, subjektivitet stekli davno prije pojave kršćanstva, a još davnije, ako se tako može reći, prije pojave islama. Zadržimo li se samo na stranicama Biblije i Kur’ana, jevreji i judaizam su se, pronoseći svijetom slavu semitski očitovanog i koncipiranog monoteizma, ili slavu Jahveovu, još u takozvanom starom vijeku nesretno suočili s najmanje tri velike paganske imperije ili tri carstva: Faraonskim, Babilonskim i Rimskim. S paganskim Perzijskim Carstvom sreća jevreja bila je promjenjiva, ali Faraonsko, Babilonsko i Rimsko Carstvo jevreje su porobljavali, često u samoj pradomovini jevreja, zemlji Izraela i Palestini – Jerusalemu, Judeji, Galileji... Povijesno gledano, ova tri jevrejska ropstva umnogome su doprinijela da jevreji i jevrejstvo zaimaju svoje dijaspore. I drevni Rim jevreje je raseljavao silom; naprimjer, dolina Rajne postala je jedna od domovina silom raseljenih jevreja prije blizu dvije hiljade

godina. Umnogome je iz te muke u samoj matici, gdje su se nad jevrejima slijedom vršila tri okrutna ropstva, došlo do jednog vrlo važnog novog vjerskog izdanka – kršćanstva.

Naime, velik dio jevreja snažno se uzdao u Mesiju, u metafizičko spasenje, u izravnu Božiju intervenciju. Spasitelj ʾĪsā al-Masīh je poslan, došao je, ali kroz nekoliko decenija, ili manje od jednog stoljeća od njegova dolaska, sve se potvrdilo kao nova vjera, i sve se prometnulo u dolazak kršćanstva. Dakako, povijest nam posvjedočuje jedan paradoks: Iako je Rimsko Carstvo vladalo jevrejima (mnogi među njima preobratili su se na kršćanstvo), kršćanstvo je za neka tri stoljeća zavladao Rimom! Ono staro jevrejstvo ostalo je u Rimskom Carstvu, odnosno na zapadu i na istoku, kao dijaspora, utjecajna i značajna, ali progonjena i malobrojna.

Potom na svjetsku scenu u sedmom stoljeću po ʾĪsāu al-Masīhu (Isusu Kristu) stupa islam. Na povijesnu scenu stupaju halifati kao svojevrsni politički i državni izraz učenja islama. Dobro je ovdje napomenuti da sve tri vjere: judaizam, kršćanstvo i islam, od samog svoga začetka sebi priruču izvornost i samoniklost. Metafizički gledano, to je i istina i tačno. Povijesno gledano, ove tri vjere jesu tri posestrime, nekad posvađane, a nekad pomirene. Naprimjer, u nekadašnjim zemljama Rimskog Carstva kršćanstvo je postalo stvarna vladajuća sila, zavladao je ne samo jevrejima i jevrejstvom nego i drugim religijskim, najčešće paganskim zajednicama. U ovom pogledu dobro je prisjetiti se cara Konstantina, 313. godine po ʾĪsāu al-Masīhu (ili Isusu Kristu) i Konstantinovog *Milanskog edikta*. Kršćanstvo se sve više pokazivalo kao gospodar jevrejstva.

Oslovimo li sada islam, tokom njegova prva četiri stoljeća (7–11) muslimani su diljem velikih prostranstava Bliskog i Srednjeg istoka bili uglavnom relativna manjina, iako vladajuća. Rekli bismo da su muslimani ostali gospodareća elita kroz svoje halifate (Emevijski u Damasku i Kordobi, Abbasijski u Bagdadu). Prema Adamu Metzcu, kršćani i jevreji su s (ili pod) halifatima našli moduse kohabitacije, iako su, naravno, politički bili u

potčinjenom ili zimijskom (štićeničkom) statusu. Dobro je prisjetiti se tog zimijskog statusa kad god se iznose mitovi o punoj ravnopravnosti jevreja, kršćana i muslimana u velikim halifatima. Ali, zimijski status garantirao je mnogo toga: život, vjeru, imovinu, pripadnost svojim itd., i to ne treba zaboravljati. K tome, od statusa zimija moglo se krenuti dalje, ka boljem statusu, kad god je za to bilo volje na strani halifata. Nesumnjivo je za jevreje zimijski status značio poboljšanje u odnosu na ono što su imali pod Faraonskim, Babilonskim i Rimskim Carstvom. Gledano kroz gorku ironiju, da su jevreji u zemljama kojima je u dvadesetom stoljeću zavladao fašizam i nacizam imali zimijski status, ne bi došlo do holokausta.

Važno je imati u vidu da se jevrejske i kršćanske zajednice u svojim bliskoistočnim i srednjoistočnim domovinama, pod vlašću halifata od sedmog do devetnaestog stoljeća, nisu trebale iznova kulturalno prilagođavati. Naime, s muslimanima su tamošnji kršćani i jevreji dijelili mnoge zajedničke prasemitske i semitske kulturalne i tradicijske obrasce. Šire gledano, ovo se stanje kulturalne sličnosti između jevreja i muslimana održalo i kasnije, naprimjer u Rumeliji (ili evropskom dijelu Osmanske Imperije). Vrlo je sličan slučaj s kulturalnim podudarnostima i kad su posrijedi mnoge denominacije pravoslavnog kršćanstva na istoku sve do modernih vremena. Sa zapadnim kršćanima (ili prevalentno katolicima) to uglavnom nije bio slučaj, osim u važnoj iznimci kakva je bila muslimanska Španija (711–1492). Naprimjer, katolici na Balkanu mnogo teže su se integrirali u Osmansku Imperiju, za razliku od jevreja i pravoslavnih kršćana. Jednak stupanj integracije svih kršćana u Osmanskoj Imperiji jedan je od mitova o toj državi. Ovo nam pokazuju i ljetopisi bosanskih franjevaca. Kulturalno, zapadne katoličke zajednice teže su podnosile vlast Osmanlija, dok su pravoslavne crkvene hijerarhije stoljećima bile važan ekonomski i politički oslonac osmanskim sultanima. To pokazuju mnoge knjige kakve su *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću* Mirka Mirkovića i *Vidovdan i časni krst* Miodraga Popovića.

Osmanska Imperija i ograničena autonomija milleta

Osmanska Imperija od svoga nastanka (1299) imala je osnovne crte halifata koji su joj davno ili neposredno prethodili. Podanici ili stanovništvo bilo je, naročito u kasnijim etapama Osmanske Imperije, izdijeljeno na millete s religijom kao osnovnom identifikacijskom odrednicom. Na taj je način Osmanska Imperija upravljala razlikama među ljudima. Religijska, sudska, vjersko-crkvena... autonomija nemuslimanima je bila, naravno, zagantirana, ali odvijala se pod strogim nadzorom države i, u neku ruku, u ime nje. U načelu, vladajući položaji bili su rezervirani samo za muslimane, sve to umnogome kroz islam na način njegove ideološko-normativne reduciranosti na šerijat.

Naravno, nisu svi muslimani bili vladajući sloj, već samo oni muslimani koje je dinastijska elita stavila uz sebe i za sebe školovala. Jedan od mitova o Osmanskoj Imperiji jest i taj da su milleti, u neku ruku, imali status *građana* ili pak *nacija* u modernom ili savremenom smislu. O tome se, naravno, može govoriti, ali se ideja građanstva ne može i potvrditi. Ideja građanstva je kasniji sekularni izum Evrope. Posljedično tome, apsurdno je govoriti da su muslimanski narodi u Osmanskoj Imperiji imali status građana. Obični seljački slojevi muslimana te muslimanski obrtnici i zanatlije umnogome su bili običan millet uz druge millete: jevreje, katolike, pravoslavce i druge.

Ipak, prema jevrejskim historičarima poput Bernarda Lewisa, Wenera Kellera, Adama Metza i mnogih drugih, halifati koji su prethodili nastanku Osmanske Imperije u Maloj Aziji 1299. godine, bili su izrazito mnogoreligijski strukturirani. Bliiski i Srednji istok bili su dva područja velikih kosmopolitskih gradova. Mnogolike autohtone kršćanske zajednice tu su živjele u milionima, a jevreji u stotinama hiljada.

Prema ovim jevrejskim historičarima, nastupanje halifata i muslimanska osvajanja na evropskom tlu pretežno nisu

imali za posljedicu eksterminiranje stanovništva osvojenih područja, već prije svega njegovo inkorporiranje u orbitu halifata. Naravno, vlasti halifata su pritom, u prvom redu, imale u vidu poreze i ekonomske koristi od postojanja tog stanovništva. Naprimjer, u Španiji kojom su vladali muslimani, kršćansko stanovništvo je u nekoliko dugih perioda bilo većinsko. Mit je da su tadašnji gradovi Španije bili bez ogromnog broja jevreja i kršćana koji su i sami razvijali gradski život, kulturu i infrastrukturu.

Sicilija je također važan dokaz srednjovjekovnih koncepta zajedničkog života ili *conviventie* jevreja, kršćana i muslimana. U ovom pogledu dobro je prisjetiti se djela iz jevrejske i kršćanske teologije koja su pisana na teritorijama velikih muslimanskih halifata. Filozof Majmonides tu je upečatljiv primjer. Također, Gershom Sholem (Geršom Šolem) više je puta ustvrdio da je *Kabala* svoje konačne redakcije, za kakve znamo danas, doživjela unutar muslimanskih halifata i pod neposrednim uplivima sufijskih učenja.

Jedan od mitova koji treba razobličavati jest i taj da se odnos muslimana i evropskih kršćana odvijao u stalnom ratu, u cikličnim smjenama *džihada*, s jedne, i *križarskih ratova*, s druge strane. Crno-bijela optika ne objašnjava, već dalje mitologizira stvari. Dakako, posve je tačno da je skoro dvjesto godina dug period križarskih ratova (1095–1291) desetkovao jevrejsko prisustvo u Evropi, jevreji su tad bili izvrgnuti progonima i pogromima. Ali, jednako tako i kršćansko stanovništvo Carigrada, pa i istočne kršćanske crkve i zajednice, sve od Carigrada do Svete zemlje, bili su velike žrtve križarskih pohoda. Kao, uostalom, i same muslimanske zajednice. Pa ipak, i za vrijeme križarskih pohoda bilo je dugih perioda mira. Mit o neprestanom *džihadu* s jedne i *križarskom ratu* s druge strane zanemaruje duge periode mira i kultur(al)ne razmjene na poljima nauke, umjetnosti, književnosti, ali i poslovne i trgovačke razmjene privrednih dobara s obje strane Mediterana.

Vratimo li se pitanju življenja jevreja u Osmanskoj Imperiji, ili pod njezinom vlašću, gotovo je nepodijeljeno mišljenje

da su u Osmanskoj Imperiji jevreji doživjeli svoju mnogoliku narodnu i vjersku obnovu. Imajući u vidu to šta su pretrpjeli prije, pod Faraonskim, Babilonskim i Rimskim Carstvom, mit o blagostanju jevreja u Osmanskoj Imperiji kao da se pokazuje tačnim. U neku ruku blagostanje iz jevrejske Španije ili Sefarada (*Sepharad*) nastavilo se u Osmanskoj Imperiji.

Jevrejski historičari, nepodijeljeno i uglavnom nekritički, hvale Osmansku Imperiju kao spasonosno područje za jevreje, kao svoje sigurno utočište sve od početka četrnaestog pa do kraja devetnaestog stoljeća. Naravno, mit koji se ovdje često javlja u sažetoj formi glasi: Osmanska Imperija imala je dobar, podnošljiv i tolerantan odnos prema jevrejima iz razloga svoje ljubavi i pažnje prema njima! Dakako, ovaj mit treba razobličavati tvrdnjom da se imperije prema podanicima ne rukovode ljubavlju, već najčešće interesima. Naime, iako ne treba poricati ljudske i, današnjim rječnikom rečeno, *humane razloge* u prihvatanju prognanih evropskih jevreja, treba istaći i sljedeće: prije i nakon španske kataklizme muslimana i jevreja 1492. godine, Osmanska Imperija otvorila je svoje teritorije Sefardima jer je htjela sanirati ili ublažiti strašnu krizu koja je nastala na sjeverozapadnoj strani Mediterana, krizu koja se ogledala u zastoju trgovine i komunikacija. Drugo, Osmanska Imperija imala je u vidu i to da primanjem Sefarda i španskih muslimana dobija velik broj kvalificiranih zanatlija, obrtnika, bankara, učitelja i, općenito uzev, poduzetnih ljudi. Defteri ili popisi poreskih obveznika u Osmanskoj Imperiji već u prvim decenijama 16. stoljeća, ali i u kasnijim decenijama, bilježe sve više jevrejskih imena. Privrede tadašnjih gradova: Soluna, Istanbula, Burse, Izmira, Skoplja, Sofije, Sarajeva, Beograda... bilježe velik uspon zahvaljujući, između ostalog, i velikim doprinosima Sefarda. Werner Keller u svojoj knjizi *Povijest Židova* govori kako je Osmanska Imperija u Sredozemlju plijenila francuske brodove i u zamjenu tražila da se Sefardima vrati konfiskovani novac ili roba visoke vrijednosti, a koja im je oduzeta na njihovom putu bijega prema osmanskim teritorijama.

Kako gledati na Sarajevski purim iz 1819. godine?

Imamo li u vidu rečeno, kao i kulturalne sličnosti i podudarnosti između muslimanskog i sefardskog stanovništva, nameće se pitanje: kako je moglo doći do strašnih događaja u Sarajevu, u oktobru 1819. godine?

Upravo ovo protupravno utamničenje jevreja s Rav Moše Danonom na čelu govori o tome da je i u Osmanskoj Imperiji “čuvanje onih koji trebaju čuvati red i zakon” bilo neprestana zadaća i izazov. Silnik Ruždi-paša tipičan je predstavnik korumpiranog dijela Osmanske Države. Korupcija je bila stalna prijetnja nemuslimanskim zajednicama, ali i muslimanima iz seljačkih i, ekonomski gledano, nižepozicioniranih slojeva.

Kad su posrijedi jevreji, knjiga Moritza Levyja *Sefardi u Bosni* dobar je primjer u izučavanju položaja jevreja u Osmanskoj Imperiji. Velik broj stranica Levyjeve knjige odnosi se na iznose mita koje su jevreji davali osmanskim državnim službenicima. Radi usporedbe na kršćanskoj strani, dobro je u ovom pogledu konsultirati i brojne ljetopise bosanskih franjevacu.

Uprkos svemu, Sarajevski purim i događaji iz 1819. godine pokazuju da je u mnogim dijelovima Osmanske Imperije postojala velika i, rekli bismo, prirodna solidarnost među različitim vjernicima, u ovom slučaju među jevrejima i muslimanima. U oktobru 1819. sam je muslimanski narod ustao u odbranu jevrejskog naroda. K tome, muslimanski narod stavio se nasuprot zvaničnih predstavnika osmanske vlasti i nije se poistovjetio s njima. Ovo vidimo kao dokaz višestoljetnog postojanja horizontalno uspostavljenih društvenih veza i odnosa među različitim vjernicima na Balkanu u vrijeme Osmanske Imperije. Također, politika osmanskih sultana, koja je dolazila iz centra Imperije, prevalentno je podsticala poštovanje milletskeg statusa jevreja i kršćana.

U svojim temeljitim istraživanjima “kulturalne i društvene pozadine” *Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije*, koji je najvećim dijelom pisan u osamnaestom stoljeću, prof. dr. Kerima Filan

(u knjizi *Sarajevo u Bašeskijino doba*) dobro je, i realno, opisala stupnjeve saradnje muslimana, kršćana i jevreja u Sarajevu tog vremena. Naprimjer, esnafi ili zanatska udruženja bila su vrlo često sa članstvom iz različitih vjera.

Recimo na kraju ovog eseja da su mitove (i protumitove) o Osmanskoj Imperiji širili svi, i jevreji i kršćani i muslimani. U slučaju jevrejskih autora, teški progoni koje su jevreji doživjeli tokom dvadesetog stoljeća u Evropi, napose strašna kataklizma u holokaustu tokom Drugog svjetskog rata, utjecali su na to da jevreji o Osmanskoj Imperiji pišu kao o nekoj vrsti “izgubljenog raja”. Napose to vidimo u eminentnom djelu *Povijest Židova* od Wenera Kellera. U slučaju Jevreja, kao i mnogih drugih naroda u Evropi u Drugom svjetskom ratu, pokazalo se da građanska ideja i građanski status nisu bili zapreka nacističkim progonima i eksterminaciji.

Sarajevski purim dobro pokazuje da nad zajedničkim i dostojanstvenim životom sljedbenika Starog zavjeta, Novog zavjeta i Kur’ana, kao i dostojanstvenim životom svih ljudi, stalno treba bdjeti i stalno ga čuvati. Dobro je kad nas obični susjedi drugog svjetonazora ili druge vjere zaštite i kad nam spase život. Jer, vlastodržački sistemi se često znaju iskvariti. Ponekad to kvarenje dolazi sa glave, a ponekad sa repa.

O sarajevskim Jevrejima i njihovom društvenom položaju

Prve vijesti izvora o Jevrejima Sarajeva

Historijski izvori još ne pružaju mogućnost davanja preciznijih odgovora na pitanje kad se prvi Jevreji doseljavaju u Sarajevo i u kolikom broju. Sve još ostaje u domenu uopćenih konstatacija i pretpostavki. Neke od njih, bez dovoljno čvrste agrumentacije, kreću se od 1541. godine¹ do onih koje dokumentirano potvrđuju egzistenciju Jevreja u Sarajevu. Njihove trgovačke aktivnosti u Sarajevu dokumentirane su u sidžilima u više navrata (1557, 1565, 1566).² Iz tih aktivnosti saznajemo aktere, predmete i smjerove trgovine. Međutim, ostaju neodgovorena polazna pitanja, godina doseljavanja i broj. Iz onoga što bi se moglo razumjeti iz navedenih izvora, ostaje utisak da nije riječ o većoj skupini. Čak i ako pođemo od pretpostavke da se radi samo o “spornim slučajevima” dokumentiranim pred kadijom, to ne

¹ Ova se godina spominje se kod Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki ef. a poslije su je drugi uglavnom preuzimali. Izvor na kojem se temelji ta vijest je “rukopisna knjiga koju sam uzmogao nabaviti iz stare turske biblioteke”. To danas nije moguće provjeriti. Prema: Muhamed Nezirović, “Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki efendije”, *Prilozi*, Institut za istoriju, 29 (2000), Sarajevo 2000, 252 (245-260); Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, Beograd, 1969, 10.

² Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil 1 i 1a.

popravlja opći dojam. Drugi argument koji također ne ide u prilog navedenom jest iznimno mali promet, odnosno iznos novca koji je dokumentiran u navedenim slučajevima. On upućuje na same začetke trgovačke aktivnosti Jevreja. Osim tih nekoliko nagovještaja iz sredine 16. stoljeća, poznati osmanski izvori do kraja tog stoljeća o Jevrejima Sarajeva ne govore ništa. To predstavlja veliko iznenađenje. Posebno začuđuju veoma sadržajni osmanski izvori iz 1560–1570. godine u kojima su popisana domaćinstva u Sarajevu u kojima ne nalazimo dokumentirana jevrejske domove.³ Jedno od objašnjenja moglo bi da bude da su Jevreji već od svoga dolaska bili nastanjeni u nekom od kolektivnih smještaja u Sarajevu, pa su iz tih razloga ostajali nedokumentirani u opširnim osmanskim popisima.

Druga mogućnost jest da su, s obzirom na to da ih nije bilo mnogo a vrlo su pokretljivi, privremeno vođeni poslovnim potrebama napuštali Sarajevo. Upravo nakon tog razdoblja (1560–1570) dubrovački izvori dokumentiraju aktivnosti sarajevskih Jevreja na relaciji Dubrovnik – Sarajevo. Od 1570. godine te vijesti postaju znatno frekventnije u odnosu na ono što smo imali u prvim pojavljivanjima u osmanskim izvorima. Osim veće frekvencije trgovačkih poslova, i trgovačke transakcije su znatno veće u odnosu na ono što smo imali u prvim dokumentiranim slučajevima. Osim toga, vrlo je indikativno i zanimljivo da se pojedina lica pojavljuju kao rezidenti na više mjesta. Mojsija Kuzina izvori jednom spominju kao, “Jevreja iz Sarajeva”, jednom kao “stanovnika Mostara”.⁴ Ova bi pojava bila na tragu prethodno istaknute pretpostavke o mogućem privremenom napuštanju Sarajeva, motivirane vjerovatno poslovnim izazovima u primorskim gradovima ili približavanju njima. Vidljivo je također da je bilo koja vrsta pritiska ili nesigurnosti bilo u Dubrovniku ili Mletačkoj Republici povećavala frekventnost dokumentiranih aktivnosti u kojima se kao akteri pojavljuju, “Jevreji Sarajeva”. To znači da su se pred tim pritiscima oni

³ Istanbul, BOA, TD, 379.

⁴ Jorjo Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine 17. stoljeća*, Sarajevo, 1937, 203.

zapravo povlačili ka Sarajevu, odnosno Osmanskom Carstvu, gdje su tradicionalno dobro primljeni. To se posebno vidi nakon izbijanja osmansko-mlatečkog rata (1570) i progona Jevreja s Mletačkog područja te sudskog procesa jevrejskom trgovcu Izaku Ješurinu u Dubrovniku (1622), potom i nametanja carina (1637) također u Dubrovniku.⁵ Takav odnos vlasti u spomenutim mjestima usmjeravao ih je ka Sarajevu. Međutim, iz svih tih vijesti, ali i drugih izvora, nije moguće ustanoviti ni približan broj nastanjenih Jevreja u sjedištu Bosanskog sandžaka. Za to nije dovoljna ni vijest o “Sijavuš-pašinoj dairi” koja ne samo da ne doprinosi rješavanju toga pitanja nego ga dodatno usložnjava. Dosadašnja istraživanja uglavnom su saglasna da je riječ o 1581. godini kao vremenu njezina nastanka. Međutim, rijetko se ulazilo u kritičku analizu samog dokumenta koji je služio kao osnova za različite tvrdnje. On se prihvatao kao autentičan dokument i na tim pretpostavkama donosili su se zaključci. Alija Bejtić je u više navrata vršio kritičku analizu i uočio nelogičnosti u vezi sa samim tekstom o Sijavuš-pašinoj dairi.⁶

Ne dovodeći u pitanje historijsku osnovu samog događaja, očigledno da je taj tekst naknadno unesen u izvor s početka 18. stoljeća (1727–1728) koji predstavlja osnovu za sva razmatranja o spomenutom objektu. I sam je sadržaj vrlo diskutabilan. On ni po čemu ni u jednom dijelu nema obilježja službenog dokumenta i više slični nekoj usmenoj narodnoj predaji. Postojećim nelogičnostima u vezi s navedenim izvorom teba dodati još jednu. U njemu se govori o Jevrejima kao “sirotinji”, dok se zapravo iz izvora 16. stoljeća, pogotovo onih koji prethode (1570–1580) podizanju Sijavuš-pašine zadužbine (1581), jasno vidi da je riječ o trgovcima i uspješnim privrednicima, a nika-ko sirotinji, barem u to vrijeme. Šta god da bilo, nije moguće steći čak ni približno jasniju predstavu o demografskom potencijalu Jevreja u 16. stoljeću.

⁵ Ibidem, 210.

⁶ Alija Bejtić, “Jevrejske nastambe u Sarajevu”, *Spomenica*, 26; Ibidem: “Sijavuš-pašina dairi”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Godina 2, knjiga 2, Sarajevo, 1966, 66–67.

Nekoliko demografskih pokazatelja

Prvi izvor koji daje neki osnov za demografska razmatranja spominje “džemat Jevreja” u Sarajevu 1604. godine. Pritom, potpuno neočekivano, nalazimo dokumentirana samo tri nosioca domaćinstva, a to su Mošiko jehudija, Solomon jehudija i Aslan jehudija.⁷ I ta činjenica ne ide u prilog mnogim ranijim konstatacijama o sarajevskim Jevrejima tokom 16. stoljeća. Da li je riječ samo o predstavnicima zajednice, stvarnom nedostatku usljed privremenog odlaska iz nepoznatih razloga, moguće je nagađati. Pouzdan ili dokumentiran odgovor zasad nemamo. Nije li to rezultat nesigurnosti za Jevreje o kojoj govori splitski nadbiskup Marco Antonije u izvještaju 1603. godine.⁸ Kasniji izvori ukazuju na veći broj Jevreja od onoga dokumentiranog 1604. godine. Oni uglavnom govore o novim slučajevima doseljavanja.

Kao potpisnici jedne pretstavke 1607. godine u Sarajevu, spominje se i 18 trgovaca Jevreja.⁹ To bi trebalo da odražava barem približan broj familija, odnosno barem neku donju granicu. Ne treba međutim isključiti ni činjenicu da se radi o trgovcima bez familija. Neke predaje govore da je početkom 17. stoljeća iz Carigrada i Soluna u Sarajevo doselilo 30-40 porodica.¹⁰ Iako se u literaturi navode različite godine (1604. i 1614) nijedna ne odgovara vremenu namjesnikovanja Bošnjaka Baltadži Mehmed-paše (1620–1621). To se dakle dogodilo nešto kasnije u odnosu na ponuđena rješenja. Prema Zeki-efendiji, riječ je o onima koji su ranije napustili Sarajevo.¹¹

⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, sv. I/1, obradio Adem Handžić, Sarajevo, 2000, 91.

⁸ Karlo Horvat, “Novi historijski spomenici”, *GZM*, 21, Sarajevo, 1909, 104.

⁹ Jorjo Tadić, “Doprinos Jevreja trgovini sa dalmatinskim primorjem u 16. i 17. vijeku”, *Spomenica 400 godina dolaska Jevreja u BiH*, Sarajevo, 1966, 44.

¹⁰ Moritz Levi, *Sefardi u Bosni*, Beograd, 1911, 11; Muhamed Nezirović, “Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki-efendije”, *Prilozi*, Institut za istoriju, 29 (2000) Sarajevo, 2000, 253-254.

¹¹ Muhamed Nezirović, *Historija bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki-efendije*, 245-260. Ovdje postoji nepodudarnost u godinama, ali je očito da je riječ o istom događaju.

Premda su trgovačke aktivnosti sarajevskih Jevreja evidentne i frekventnije, izvori iz 17. stoljeća i dalje ne omogućavaju stjecanje uvida u neke pouzdanije podatke o broju Jevreja. Atanasije Grgičević ostavio je vijest iz koje jedino vidimo da se Jevreji nalaze u kolektivnom smještaju: “Ima jedan saraj za Jevreje opasan velikim zidom...”¹²

Drugi izvještaji Pavla Rovinjanina (1640), Marijana Maravića (1655) ili Pouleta (1658) samo ih spominju, bez detaljnijih opisa njihova broja.¹³ Tek su Evlija Čelebija (1659) i Nikola Olovčić (1672) nešto konkretniji. Čelebija govori o “dvije mahale Jevreja”, a Olovčić o “sto jevrejskih kuća”. Iako različitog karaktera i međusobno ne proturječe, ove dvije vijesti podudarne su u još jednom novom momentu iz života Jevreja. Obje spominju sinagogu, što je također potpuna novina u odnosu na prethodne izvore.¹⁴ Ovo predstavlja do sada “najpotpunije” vijesti o Jevrejima u Sarajevu. Neke spominju dolazak Jevreja iz Budima nakon 1686. godine. Iako neki jevrejski izvori daju indicije o tome, ta se vijest ne može potvrditi nekim drugim izvorima niti rasvijetliti dokraja. Jedino se može potvrditi dolazak Hahama Cevija Aškenazija iz Budima.¹⁵ Prema Muvekkitu, za potrebe Jevreja izbjeglih iz Budima, na vakufu Gazi Husrev-bega sagrađen je karavansaraj. Taj objekat, koji on naziva “Mahmud han”, imao je 48 soba.¹⁶ Događaj o kojemu govori Muvekkit ne može se

¹² Mijo Batinić, “Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti”, *Starine JAZU*, XVII, 126-128; Kreševljaković, *Izabrana djela*, II, 29.

¹³ Stipan Zlatović, “Izvještaj o Bosni 1640. O Pavla iz Rovinja”, *Starine*, 23, 36-38; F.(ran) M.(ilobar), “Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine 17. stoljeća”, *GZM*, 16/1904, Sarajevo, 1906, 253; V. Jelavić, “Doživljaji Francuza Pouleta na putu kroz Dubrovnik za Bosnu (1658)”, *GZM*, 1908, 56-71.

¹⁴ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo, 1979, 105-106, 118; J. Jelenić, “Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca”, *Starine*, 35, 1918, 138.

¹⁵ Moritz Levi, *Sefardi u Bosni*, 20-21; Shlomo J. Spitzer, *Komoróczy Géza Heber Kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

¹⁶ Salih Sidki Hadžihuseinović, Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 403. Vladislav Skarić, *Izabrana djela*, 1, Sarajevo, 1985, 126.

u potpunosti i nedvojbeno potvrditi niti iz navoda spomenutog Cevija Aškenazija niti iz nekih osmanskih izvora. Samo nekoliko godina nakon zauzeća Budima jedan osmanski izvor iz 1690. godine dokumentira 70 punoljetnih Jevreja muškaraca. Ovaj podatak ne korespondira nekim ranijim navodima, kako onim od Olovčića tako i od Muvekkita. Taj slučaj mogao bi se objasniti jedino time da svi Jevreji u Sarajevu te godine iz nekih razloga ne podliježu plaćanju džizje i, prema tome, nisu dokumentirani. Ali izvor to ni na koji način ne ističe. Iz broja dokumentiranih nazire se donekle i njihov socijalni status. Pretežan broj njih (75%) plaćao je najniži iznos džizje, srednji iznos 14%, a njih 11% najviši iznos. To znači da je većina bila slabijeg imovnog stanja. Premda nije moguće poistovjećivati taj broj s brojem domaćinstava, barem uvjetno ovaj podatak možemo prihvatiti kao donju granicu broja jevrejskih domova. Ono što se također nazire jesu pravci iz kojih neki od njih dolaze. Dvije porodice u Sarajevo doselile su iz Beograda, jedna iz Starog Vlaha, a za jednog doseljenika stoji samo "došljak".¹⁷ Zanimljivo je da se 1696. godine dokumentira 64 odraslih muških Jevreja.¹⁸ Poimenični popis poreza Jevrejskoj općini iz 1725. godine navodi 65 prezimena. Ovo donekle potvrđuje i u priličnom je suglasju s onim što imamo dokumentirano 1690. godine prema osmanskim izvorima. Prema navedenom, broj Jevreja u Sarajevu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće mogao se kretati između 350 i 500. Premda su rijetki izvori na osnovu kojih se može pratiti demografski rast jevrejskog stanovništva, moglo bi se kazati da je 18. stoljeće stoljeće visokog demografskog rasta Jevreja. Nije moguće ustvrditi šta je izvor tog porasta, prirodni priraštaj ili imigracija, no treba računati na oba faktora. Jevrejski izvori 1779. godine dokumentiraju 214 porodica u Sarajevu, te se pretpostavlja da broj stanovnika prema nekim procjenama iznosi 1.077 duša.¹⁹ Naravno, svi prethodno istaknuti podaci predstavljaju dokumentirane slučajeve te se mogu prihvatiti kao donja granica jevrejskog žiteljstva u Sarajevu. Kasniji izvori iz 19.

¹⁷ MAD, 1439.

¹⁸ MAD, 1214 i jedan nenumeriran popis džizje.

¹⁹ Moritz Levi, *Sefardi u Bosni*, 23.

stoljeća ustvari pokazuju da ti podaci i nisu daleko od stvarnog. Francuski kapetan Roux la Mazelier procjenjuje da u Sarajevu u periodu između 1807. i 1809. godine živi oko 200 jevrejskih familija.²⁰ Najpotpunije i najpreciznije podatke o sarajevskim Jevrejima ostavio je Mula Mustafa Mestvica 1841. godine.²¹ Mestvica je u cijelosti popisao muško jevrejsko stanovništvo, djecu i odrasle, od najmlađeg do najstarijeg. On dokumentira 242 jevrejska domaćinstva sa 738 muških članova. Ako pretpostavimo da je to oko polovine ukupnog stanovništva, dolazimo do saznanja da bi se broj Jevreja Sarajeva mogao kretati oko 1.500 duša. Kasnije procjene (1851–1865) kreću se od 1.714 do 3.673 žitelja u Sarajevu.²² Prvi podatak bi se mogao prihvatiti i odražavati realni porast, dok je u drugom slučaju (3.673)²³ riječ o očiglednom previdu, nerealnom broju stanovništva po osnovu povećanja prirodnim, ali i mehaničkim priraštajem. Tu nelogičnost posebno pokazuju kasniji izvori. Službenim popisom iz 1879. godine dokumentirano je 2.077 Jevreja.²⁴ Polovinom 19. stoljeća Jevreji su činili oko devet posto ukupnog stanovništva Sarajeva.

Stambena pozicioniranost Jevreja u Sarajevu

Pitanje jevrejskih nastambi detaljno je obradio Alija Bejtić, posebno sa stanovišta urbane pozicije i raspoređenosti mahala u 19. stoljeću. Na osnovu raspoloživih izvora, osvrnuo se i na rane

²⁰ Vladislav Skarić, *Izabrana djela*, 2, 234.

²¹ Mula Mustafa Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u sarajevu iz 1841. godine*, s turskog preveo Derviš Korkut, Sarajevo, 1970, str. 371-400; Derviš M. Korkut, "Mestvičina čefilema iz 1841", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 2, Sarajevo, 1966, 115-116.

²² Hana Younis, "Skice porodičnog života u Sarajevu posljednjih decenija osmanske vladavine", *Prilozi*, 36, Sarajevo, 2007, str 35-36, podaci u fn. br. 5; Slavko Kaluđerčić, "Iz istorije Sarajeva", *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. 19, sv. 11-12, Beograd, 1939, 844-845.

²³ Đorđe Pejanović, "Stanovništvo Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, Beograd, 1955, tabela br. 3.

²⁴ *Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1880, 3.

podatke o raspoređenosti Jevreja unutar grada. Posebnu pažnju posvetio je historijskoj i arhitektonskoj analizi Sijavuš-pašine daire.²⁵ Osim već poznatog, na osnovu novih pokazatelja nužno je preispitati neke ustanovljene konstatacije te svakako ukazati na nove pojedinosti koje izvori nude.

U svome osvrtu na Jevreje Vladimir Ćorović konstatirao je da prvi Jevreji u Sarajevu nisu bili stalni rezidenti, nego da se radilo o samcima koji su se vraćali svojim porodicama u Solun ili druga mjesta iz kojih su dolazili. Zeki-efendija također ističe da su “živjeli u gradskim hanovima”.²⁶ I Alija Bejtić pretpostavlja da je u tim ranim slučajevima riječ o kolektivnom stanovanju, hanu ili velikoj kući. Ovo bi mogli biti razlogom, to jest odgovor na ranije postavljeno pitanje: zašto se u izvorima ipak rijetko spominju, posebno ako znamo da ih nema u popisima Sarajeva? Prvi slučaj koji dokumentira stambenu poziciju Jevreja u Sarajevu predstavlja vijest iz 1565. godine iz koje znamo da Isak sin Rafaelov, stanuje u Sagrakči Mahmudovoj mahali.²⁷ Iz te vijesti ne vidimo je li riječ o individualnoj ili kolektivnoj stambenoj jedinici. Već je spomenuto da iz izvora 17. stoljeća nema preciznijih naznaka, osim uopćenih “saraj” ili “dvije mahale”. Jedna od njih svakako predstavlja Sijavuš-pašinu dairu, a drugu mahalu trebalo bi tražiti u onome što je Alija Bejtić naslutio, to jest u drugom kolektivnom smještaju u Sagrakči Mahmudovoj mahali. Time rješavamo još jednu vrlo značajnu historiografsku dilemu. Muvekkit je naveo da su doseljeni Jevreji iz Budima nastanjeni u nekom “Mahmudovom hanu”. On ga je, doduše

²⁵ Alija Bejtić, “Jevrejske nastambe u Sarajevu”, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Sarajevo*, 1966, 34-37; Alija Bejtić, “Sijavuš-pašina daira”, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 2, Sarajevo, 1966, 79.

²⁶ Muhamed Nezirović, “Historija Bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki-efendije”, *Prilozi*, Institut za istoriju, 29/2000, Sarajevo 2000, 245-260.

²⁷ Gazi Husrev-begov sidžil 1a, 40/2; Alija Bejtić, “Jevrejske nastambe u Sarajevu”, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Sarajevo*, 1966, 23. U popisu iz 1565. godine ova mahala brojala je 36+2+2=40+27 neoženjenih. Jevreja nema niti u okviru mahala niti separatno u okviru grada popisanih. Mahala 39. po redu. fo. 28.

poistovjetio sa Sijavuš-pašinom dairom. Možemo biti sigurni da je riječ o kolektivnom smještaju u Sagrački Mahmudovoj mahali o kojem govori Muvekkit. Tako Čelebijine dvije mahale u kojima stanuju Jevreji ne bi bile ništa drugo do dva kolektivna smještaja: Mahmudov han (u Sagrački hadži Mahmudovoj mahali) i Sijavuš-pašina दौरа. To ima uporište i u činjenici da je doista druga polovina 16. stoljeća znatno brojnija podacima o trgovačkim aktivnostima Jevreja u Sarajevu, posebno nakon 1570. godine. Kako Sijavuš-pašinu dairu prate brojne nedoumice, ovdje ćemo ukazati na nove detalje u vezi s njom. Dostupni izvori iz 17. stoljeća spominju naziv, “Beyt-il Jehūd, der Saraj” kao nešto što se obično identificira sa Sijavuš-pašinom zadužbinom. Međutim, isti izvor (1690) dokumentira neočekivano mali broj Jevreja nastanjenih u njemu, svega osam. Pretpostavimo da je riječ o osam porodica. Uz sve to oni plaćaju najveći iznos džizje, što govori da nije riječ o sirotinji, nego o bogatijim osobama. Ostaje pitanje šta je s onim izbjeglim iz Budima za koje se kaže da su također smješteni u taj kolektivni smještaj. Za sve druge navedeno je samo “taife-i Jehud, der Saraj” bez oznake ili spominjanja mjesta stanovanja.

Samo nekoliko godina kasnije (1696), a pred sami upad Eugena Savojskog (1697), na dva mjesta istovremeno spominju se “mahalle-i Bejt-il Jehūd der Saraj”. Riječ je dakle, o dvije “mahale”, što su zapravo već spomenuta dva kolektivna smještaja i koji samo govore da su u njima smješteni Jevreji. Istovremeno vidimo da se počinju javljati i na drugim mjestima odnosno mahalama. Tih godina spominje se i samostalno stanovanje dvije porodice u Bardakčijama. To je ujedno prvi poznati slučaj stanovanja izvan dva kolektivna smještaja. U 18. stoljeću raspoređivanje Jevreja po drugim mahalama će se povećavati. Tako u drugoj polovini 18. stoljeća neke vijesti govore da imamo po jedinaca koji stanuju u Carevoj mahali, dakle, kod današnje Careve džamije, u Minedžinom hanu, potom u Kasim-katibovoj mahali.²⁸ U ovom slučaju nije poznat status, odnosno je li riječ

²⁸ Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1968, 117, 390.

o vlastitom objektu, iznajmljenom ili kolektivnom smještaju. Najkasnije do kraja 18. stoljeća pojavljuje se još jedna mahala u kojoj stanuju Jevreji i to Buzadži hadži Hasanova mahala. Iz prvog poznatog spomena 1793. godine vidimo da jedan privatni posjed “graniči sa dvije strane s jevrejskim stambenim zgradama”.²⁹ Iako nije izričito spomenuto, iz kasnijih izvora vidimo da i u toj mahali postoji kolektivni smještaj, što je treći kolektivni smještaj za njih. Dvije porodice stanovale su zasebno, jedna u vlastitoj, druga u iznajmljenoj kući, a ostalih šest su kirajdžije (podstanari) u jednom objektu.³⁰ Ova vijest predstavlja i nagovještaj grupiranja Jevreja na manjem prostoru, ali u znatno privlačnijem dijelu grada.

Situacija je mnogo jasnija u prvoj polovini 19. stoljeća i moguće je jasno definirati prostor koji su naseljavali Jevreji. Oni su koncentrirani u najznačajnijem dijelu grada, središtu njegovog privrednog dijela, sa zapadne strane čaršije i kompleksa Gazi Husrev-begovih zadužbina. To su mahale: Pehlivan-Oručova, Ferhat-pašina, Velika Avlija, Hadži Kemaludinova, Jagdži-zadeova, Husrev-begova i Buzadži hadži Hasanova. Pozicioniranost u samom središtu privrednog dijela grada – čaršiji, s pravom se može kazati elitnoj gradskoj zoni, ponajbolje odražava njihov položaj u društvu. Dakako, to nije “poklon-privilegija”, nego rezultat njihove privredne i društvene angažiranosti i sposobnosti da se pozicioniraju u trgovačku ili zanatsku elitu.

Osnovu za grupiranje Jevreja predstavljala je očito Sijavuš-pašina दौरا. Ali, kako se moglo primijetiti, disperzija naseljenosti prvobitno je znatno veća. Zapravo, ona je u 17. stoljeću svedena na dva kolektivna smještaja, Sagrački hadži Mahmudovoj mahali, odnosno Mahmudovu hanu i Sijavuš-pašinoj dairi (bir han-i kebir, dakle jedan veliki han). Ako je suditi prema vijestima s kraja 17. stoljeća, postaje jasno zašto se drugi nazivao Veliki han. On je primao više korisnika u odnosu na

²⁹ *Yehudilerin mulk menzilleri.*

³⁰ Alija Bejtić, “Jevrejske nastambe u Sarajevu”, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Sarajevo*, 1966, 28-29.

Mahmudov. U 18. stoljeću, kako smo vidjeli, osim Sijavuš-pašine daire, oni se javljaju uglavnom u drugim mahalama, izvan prostora spomenute jezgre šest mahala. Zanimljivo je također da ih kasnije nema u onim dijelovima grada u kojima smo ih prvobitno nalazili dokumentirane. To grupiranje izvršeno je krajem 18. stoljeća, vjerovatno nakon nekoliko strašnih požara i to neosnovano povezano s podizanjem Sijavuš-pašinog hana u 16. stoljeću. Usto, da spomenemo da su u nekoliko navrata izbijali požari koji su pripisani nepažnji Jevreja: u Sijavuš-pašinom hanu (1746, 1755) i jednoj privatnoj kući Jevreja (1788) nedaleko od spomenutog hana. Posljedice tih požara bile su katastrofalne.³¹

Privredna i društvena aktivnost Jevreja

Od dolaska u Sarajevo Jevreji su se bavili pretežno trgovačkim aktivnostima. Upravo posredstvom te djelatnosti i doznajemo za njihovo prisustvo. Da li, čime i u kojoj mjeri se bave nekim drugim zanimanjima, izvorima nije dokumentirano. Novčana dugovanja i potraživanja upućuju da bi se osim klasične trgovine oni mogli baviti i pozajmljivanjem novca, bankarstvom. Početne vijesti govore o malim transakcijama uglavnom tkanina na relaciji Sarajevo – Dubrovnik ili Sarajevo – Skoplje. U drugoj polovini 16. te u 17. stoljeću ta se mreža širi i na druge gradove unutar granica Osmanskog Carstva: Novi Pazar, Kandiju, Sofiju, ali i na gradove izvan granica Carstva: Veneciju, Ankonu, Firencu, Livorno, Split. Iznosi transakcija su znatno uvećani, a najveća poznata dokumentirana je 1592. u iznosu od 1.200 dukata. U početku predmet trgovine najčešće su različite vrste tkanina, kasnije, kako zajednica

³¹ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1985, 139. Prema Skariću, to se dogodilo 25/26. aprila 1746. godine. Prema Muvekkitovim navodima, to se dogodilo 1748. godine. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, 515; Alija Bejtić, "Sijavuš-pašina daira u Sarajevu", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, II, Sarajevo, 1966, 71.

brojčano jača, širi se i broj roba kojima oni trguju tako da se spominju začini, koža, smola, odjevni predmeti (gunjevi), ćilimi, vosak i vuna. Osim trgovačke sposobnosti, oni su imali i jake poslovne veze zahvaljujući dobroj porodičnoj i rodbinskoj raspoređenosti i uvezanosti. Većina sarajevskih trgovaca Jevreja imala je nekoga iz uže ili šire familije, barem u Dubrovniku, čijim su posredstvom ostvarivane veze i prema drugim trgovačkim gradovima Jadrana. U nekim mjestima oni su imali posebne agente posredstvom kojih su uvozili ili izvozili robu. Trgovina je gotovo jedina dokumentirana privredna aktivnost Jevreja u 16. i 17. stoljeću, što ne znači da je i jedina kojom su se pojedinci bavili. Pretkraj 17. stoljeća među stanovnicima Sijavuš-pašina hana dokumentirana su dva majstora i jedan kalajdžija iz druge mahale naseljene Jevrejima.

Iz jevrejskih izvora u 18. stoljeću (1773) doznajemo da iz Bosne oni izvoze vosak i kožu (ovčiju, koziju i zečiju). Mnogo je šira lista roba koje uvoze: platno, svila, kahva, šećer, cink, lim, tutkal, rešeta, čelik, olovo, žica, konoplja, porculan, staklo, boje.³² Pretkraj 18. stoljeća pojavljuju se prve vijesti o dućanima koje drže pod zakup i u njima trguju. Bašeskija je u Tašlihanu zabilježio lijepo okićene dućane “dvojice Židova”. Osim trgovine, počinju se javljati i u nekim drugim djelatnostima. Jevrej Mirkado bavio se izradom dijelova namještaja, a trgovao je i satovima, dok je jedan služio po kafanama.³³

Pojedini Jevreji uspjeli su se prilično afirmirati i steći povjerenje pokrajinskih vlasti. Jevrej Sunbul “*činio je usluge muslimanima iz viših krugova*”. On je bio mjenjač novca (saraf) kod kupljenja vojničkih plaća 1765. godine, a učestvovao je i u jednom pohodu na Rusiju. Na tom poslu se prilično obogatio, ali je prerano umro.³⁴

Jedna od omiljenih aktivnosti Jevreja bili su bankarski poslovi. Oni su se u drugoj polovini 18. stoljeća bavili posuđivanjem novca pod interes. Dok je pravoslavni mitropolit Gavrilo

³² Moritz Levi, 65-66.

³³ Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, 197, 229, 324. i 420.

³⁴ *Ibidem*, 338.

Mihajlović (1740–1750) bio smjenjen zbog optužbi za neke zajmove kod Jevreja, druge vladike su napravile dug u iznosu od 22.145 groša. Sinovi Arona Čolakovića sudski su 1778. godine potraživali navedeni iznos.³⁵ Pozajmljivanje novca nije imalo lokalni karakter i nije bilo ograničeno samo na Sarajevo. Ponekad su pozajmice stizale i do same granice Bosne. Ta potraživanja vršena su posredstvom prijatelja muslimana. U jednoj takvoj misiji prikupljanja dugova za Jevreje “na Krajini” 1797. godine smrtno je stradao bajraktar Avdija Altoka.³⁶

Osim istaknutih djelatnosti u kojima susrećemo pojedine Jevreje, krajem 18. stoljeća (21. marta 1786. godine) nailazimo na novo zanimanje među njima. Oni se bave krčmarstvom, dakle, mejhanedžijskim poslovima. Kao krčmari nastanjeni u “Bejt-il Yehudu” navode se tri lica: Jako(v), Benjamin i Mordohaj.³⁷ Lokacija mejhana nije poznata, ali bi se moglo pretpostaviti da su se nalazile u sklopu same Sijavuš-pašine daire, odnosno kao njezin dodatak. Da su se specijalizirali i u krčmarskim poslovima svjedoče utisci putopisaca s početka 19. stoljeća. Osim što ih Fukard karakterizira “dobrim trgovcima”, on zapaža da oni “peku najbolju rakiju”.³⁸ Jedno u nizu zanimanja kojim su se bavili Jevreji jest sakupljanje pijavica koje su oni izvozili za Italijane i Grke.

Dobra ekonomska pozicija pojedinaca omogućila je da se i Jevreji uključuju u proces stjecanja seljačkih posjeda baština i čifluka.³⁹ Ti čifluci nalazili su se u Pofalićima (Pohvalići), a početkom 19. stoljeća (1818/19) uživaoci su Hajdariko, Avram, Solomon. Na te čifluke oni imaju izvjesne poreske beneficije koje im poklanja bosanski valija u iznosu od tri groša i jedini su iz reda

³⁵ Vladislav Skarić, *Izabrana djela*, II, 233.

³⁶ Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, 440; Vladislav Skarić, *Izabrana djela*, II, 233.

³⁷ GHb Sidžil, 25, 3.

³⁸ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 224.

³⁹ Avdo Sućeska, “Neke osobnosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću”, *GPF*, XXI, 1973, 336.

nemuslimanskog stanovništva s tom vrstom privilegija.⁴⁰ To dodatno potvrđuje posebnu društvenu poziciju Jevreja, koja ih svrstava u malobrojnu grupu kojoj je valija lično davao poreske olakšice. Toj grupi pripadao je mali broj muslimana.

Do početka 19. stoljeća većinu trgovačkih poslova Jevreji su koncentrirali u Tašlihanu. Nepotpun popis iznajmljivanja prostora Gazi Husrev-begovog vakufa s početka 19. stoljeća (1820) pokazuje koliki udio Jevreji imaju u privrednom životu Sarajeva, ali i za koliko jevrejskog stanovništva zanatstvo odnosno trgovina predstavlja izvor egzistencije. Među zakupcima vakufskih dućana nalazimo i znatan broj Jevreja. Oni su iznajmljivali 21 skladišni prostor. Među zakupcima skladišta (magaza) javlja se 26 lica. Dvanaest lica su samostalno unajmljivali prostor u te svrhe, dok su sedam prostora ortački. Očito je bilo i onih koji su obrtali nešto više, pa su im bila potrebna i po dva skladišta (magaze). Kao zanimljivost treba istaći da se među zakupnicima depoa za robe spominju i dvije žene.

Trgovačke dućane koristilo je znatno više pojedinaca. Među zakupcima dućana pojavljuje se 44 lica. Trinaest je ortačkih radnji, dakle 26 udruženih trgovaca, dok se njih 18 trgovinom bavilo samostalno. Oni su pod zakup koristili 32 dućana. Izvan ovog kompleksa još tri dućana zakupljivana su od Jevreja. Očito je riječ o nešto manjim prostorima jer su zakupnine znatno manje. Premda, čini se, popis nije cjelovit, ipak daje mogućnost za neke procjene. U odnosu na nešto kasniji ukupan broj domaćinstava Jevreja, proistječe da je oko 30 domaćinstava živjelo od trgovačkih poslova. Ako taj broj promatramo u odnosu na ukupan broj punoljetnih, sa osamnaestom godinom života, proistječe da je gotovo 22% trgovaca među Jevrejima. Još jednom naglašavamo dvije važne činjenice. Popis se odnosi samo na jedan zakup, vjerovatno zakup Gazi Husrev-begova vakufa,

⁴⁰ Fahd Kasumović, "Koncept dobročinstva i poreska oslobođenja u Osmanskom Carstvu (Lokalne specifičnosti oporezivanja u Sarajevskom kadiluku prema in'amat-defterima bosanskih namjesnika)", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60/2010, Sarajevo, 2011, 297-298.

ali ni on nije potpun. Prema tome, prethodno navedeni procent mogao bi se smatrati donjom granicom, jer je vjerovatno izvan toga bilo trgovaca i na drugim mjestima. Iz navedenog se može vidjeti da je učešće Jevreja u trgovačkim poslovima iznimno visoko u odnosu na ukupan udio u stanovništvu. Ako promatramo udio u domaćinstvima, on u Sarajevu iznosi 6%, ali po broju muških taj udio raste na 9%, što je znatno realnija procjena udjela Jevreja u ukupnom stanovništvu Sarajeva.⁴¹ A prema dokumentiranim slučajevima u ovom izvoru, rezultat pokazuje da oni koriste 30% skladišnog i 16% dućanskog odnosno prodajnog prostora. Šta je predmet prometa u navedenim slučajevima, nije poznato. Vjerovatno se radilo o trgovini zanatskim proizvodima, odjećom ili tekstilom. Njihova prednost bila je u tome što su podjednako održavali veze i sa Zupom i s Istokom. To im je omogućavala porodično njegovanje španskog i italijanskog jezika, dok su oni bogatiji djecu slali na školovanje i u Istanbul da bi se integrirala u pojedine državne službe.⁴² Koliko god ti slučajevi bili rijetki, govore ponešto o položaju Jevreja.

Polovinom 19. stoljeća trgovačka kriza u Sarajevu snažno je pogodila trgovce, posebno Jevreje. Mnogi su jevrejski trgovci bankrotirali u vrijeme te krize i nisu mogli izmirivati trgovačke obaveze prema povjericima iz Trsta. Potraživanja su vršena diplomatski, putem konzulata. Za rješavanje te vrste trgovačkih sporova osnovan je Trgovački sud koji je imao pet članova i to: dva muslimana, dva hrišćanina i jednog jevreja.⁴³ Učešće u trgovačkom sudu ponajbolje svjedoči da su u odnosu na druge skupine ipak u određenoj mjeri bili u boljoj poziciji. Takav status stekli su prije svega preduzetnošću i njihov doprinos u mnogim segmentima društveno-ekonomskog života ne samo da je prepoznat nego je i cijenjen.

⁴¹ Prema proračunu, samo Sarajevo imalo je oko 70% muslimana, kršćana 20%, jevreja 9% i pripadnika romske narodnosti 1%.

⁴² Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 81.

⁴³ Vladislav Skarić, *Izabrana djela*, II, 235-236.

Da sve nije bilo idealno, kao u ostalom i kod drugih društvenih grupa, potvrđuje činjenica da su pojedinci iz birokratskog aparata znali zloupotrebjavati njihovu ekonomsku poziciju te su uzimali robu bez nadoknade ili na neke druge načine iznuđivati novac od jevverskih trgovaca.⁴⁴ Drugi segment u kojem su Jevreji bili u nekoj vrsti podređenog položaja predstavljali su propisi o oblačenju, koji su ograničavali slobodu izbora za Jevreje. Jevreji nisu mogli nositi odjeću zelene boje niti kapu. Ali taj propis se nije odnosio samo na sarajevske Jevreje nego je donesen sa viših instanci vlasti i važio je za cijelo Carstvo i za svaku skupinu zasebno.

Sažetak

Nakon prvih vijesti 1557, 1565. i 1566. godine osmanski izvori o Jevrejima Sarajeva ne govore ništa. Dubrovački izvori iz druge polovine 16. stoljeća, posebno od 1570. godine, ukazuju na mnogo više aktivnosti Jevreja u privrednom životu Sarajeva. Iako ne postoji dovoljno podataka na osnovu kojih bi se mogao pouzdano pratiti demografski rast, na osnovu raspoloživih pisanih izvora pokušali smo ukazati na dinamiku demografskog rasta zajednice do kraja osmanske vladavine. Premda oskudni, izvori različite provenijencije ne pokazuju ekstremne razlike u tom pogledu. A za vijesti, iako nepotpune, moglo bi se reći da sadrže neočekivano visok stepen podudarnosti. One su potpune tek u 19. stoljeću i iz njih je jasan udio Jevreja u konfesionalnoj strukturi grada Sarajeva. Taj udio dostigao je 9% gradskog stanovništva.

Iako se Sijavuš-pašin han najčešće navodi kao jedino mjesto stanovanja Jevreja, već je Evlija Čelebija u 17. stoljeću dokumentirao dvije mahale u kojima oni žive. Dvije mahale koje spominje Čelebija vjerovatno su dva kolektivna smještaja u Sagračkji hadži Mahmudovoj mahali, Mahmudov han i mnogo poznatiji

⁴⁴ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, 254.

Sijavuš-pašin han. Premda pojedinačno, u 18. stoljeću Jevreji se spominju u mnogo većem broju mahala, Brdakčijama, Carevoj mahali (Padišahovoj mahali), Kasim-katibovoj mahali. Do kraja 18. stoljeća pojavljuje se Buzadži hadži Hasanova mahala, kao mjesto gdje stanuju Jevreji, gdje je također ustanovljeno kolektivno mjesto stanovanja. Do polovine 19. stoljeća Jevreji su koncentrirani u elitnom privrednom dijelu Sarajeva u kompaktnom prostoru koji je činilo sedam mahala.

Premda u dokumentiranim izvorima trgovina zauzima primarno mjesto u djelatnosti Jevreja, vidimo da je djelokrug zanimanja mnogo širi. Pomalo neočekivano, pojedinci su se bavili krčmarstvom ili izradom namještaja. Analiza jednog izvora s početka 19. stoljeća pokazuje visok udio trgovine u zanimanju Jevreja Sarajeva. Iako nepotpun, izvor pokazuje da se najmanje 22% Jevreja Sarajeva bavilo trgovinom. S obzirom na to da se to odnosi samo na mali dio zakupljivog prostora, onda se može očekivati i znatno veći procent. Jedini segment u kojem su Jevreji imali ograničenja jest u odijevanju, jer su im bila uskraćena prava apsolutnog izbora u nekim segmentima. Ali taj propis bio je propis donesen od centralne vlasti i nije bio namijenjen samo sarajevskim Jevrejima nego propis definiran za sve profesionalne zajednice u društvu.

Sarajevski purim u kontekstu klasičnog *kefalet*-sistema i jedinstvene predstavničke strukture jevrejske zajednice u Osmanskom Carstvu polovinom 19. stoljeća

Uvod

Ideje kolektivnog predstavljanja i međusobnih garancija unutar određenih konfesionalnih, društveno-kulturoloških, političkih i drugih grupacija javljaju se od najranijih vremena. Zasnovane su na ideji solidarnosti i pripadnosti grupi. Njihov pojavni oblik zavisio je od specifičnosti pravnih sistema društvenih i državnih zajednica u kojima su se ostvarivale. Davanje garancije za nekog pojedinca koje su činile određene grupe bila je razvijena praksa još u Starom Rimu, a slični instituti se mogu naći i u praksi drugih naroda. Kod Justinijana u djelu *Institutiones*, garancija se često spominje pod terminima *sponsio*, *fidepromissio* i *fideiussio*.

U kontekstu rasvjetljavanja događaja koji se u domaćoj literaturi popularno naziva Sarajevskim purimom, želimo dati nekoliko napomena o instituciji *kefaleta* (garantiranja, preuzimanja brige, zastupanja) u Osmanskom Carstvu, s osvrtom na bosanske jevreje, a potom i nekoliko napomena o sistemu

obaveznog i unificiranog organiziranja jevrejske zajednice unutar multikonfesionalnog predstavničkog sistema Osman-skog Carstva nakon donošenja uredbi (*nizāmnāmi*) o organiziranju predstavnika jevreja – rabina i drugih uglednih članova jevrejske zajednice u širem društvenom okruženju. Stoga ćemo se, u tom kontekstu, osvrnuti i na fenomen *kefaletnāmi*, ukazati na značaj Popisa jamčenja stanovništva Sarajeva iz 1841. godine koji je sabrao Mula Muhamed Mestvica, te na značaj osmanske zakonske uredbе pod nazivom *Hāḥām-hāne Nizāmnāmesi* u aktivnostima i ulozima jevrejskih predstavnika u predstavničkim tijelima Bosanskog vilajeta u periodu širih društvenih reformi u Carstvu.¹

Institucija klasičnog osmanskog kefaleta

Nakon osvajanja Konstantinopolja brojni bogati i obrazovani Bizantijci napuštaju Konstantinopolj i odlaze na Zapad. Njihov odlazak znatno doprinosi razvoju renesanse u Evropi, ali istovremeno predstavlja velik gubitak za Konstantinopolj i Osmansku Državu. Svjestan takve činjenice, u želji da zadrži što veći broj obrazovanih i bogatih nemuslimana, učenjaka, umjetnika, zanatlija i trgovaca koji će svojim životom i radom doprinijeti razvoju Konstantinopolja pod osmanskom vlašću, sultan Mehmed Fatih izdao je povelje kojima je garantirao pravo pravoslavnom stanovništvu, Armenskoj crkvi i jevrejima na slobodno kretanje i rad.

¹ Treba napomenuti da se u radu ograničavamo samo na takozvani klasični osmanski kefalet-sistem, odnosno instituciju kefaleta kod Osmanlija. Navedeni termin ne treba poistovjećivati s institucijom zastupništva (čak i adopcije) jetima (siročadi), a još manje s nekim današnjim spornim primjenama kefalet-sistema u zemljama Zaliva u pogledu kontrole migranata iz dalekih azijskih zemalja i Afrike.

U radu se, dakle, osvrće na klasičnu instituciju kefaleta kod Osmanlija kao važnu društvenu instituciju u prvoj polovini 19. stoljeća, prije širih društvenih reformi, takozvanog. perioda Tanzimata. Kasnije se ta institucija terminološki usmjerila uglavnom ka sferi ekonomskih odnosa i ekonomskih reformi u Osmanskom Carstvu krajem 19. stoljeća.

U nastojanju da se središte Grčke patrijaršije zadrži u Konstantinopolju, sultan Mehmed Fatih prvu ahdnamu izdaje Grčkoj patrijaršiji. Zatim, iz Burse dovodi armenskog duhovnog vođu Hovagima i daje mu slične garancije u Armenskoj crkvenoj zajednici, pridodajući mu dvije crkve koje su ranije pripadale Grčkoj patrijaršiji.² Nakon toga, sultan Fatih ahdnamu izdaje i Venecijancima na Galati i njezinoj okolini, garantirajući im ista prava kao i ostalim nemuslimanskim zajednicama.

Osim razloga praktične prirode, čini se da je sultan Fatih imao želju da izdavanjem ahdnama po uzoru na Medinsku povelju kojom su garantirani sloboda na život, imetak i čast svim vjerskim skupinama koje ne prekrše dogovor (*mīšāq*)³ ojača svoj ugled kao vladara i vojskovođe, a koja mu je pritom omogućavala ostvarivanje vrlo praktičnih rezultata. Treba istaći da je praksa donošenja sličnih povelja u muslimanskom svijetu prisutna od Medinske povelje, ali i od vremena ashaba te kasnijih dinastija (Emevija, Abasija, drugih muslimanskih dinastija širom svijeta, uključujući i dinastije na krajnjem istoku). Među njima posebno su interesantni Seldžuci koji su zaključivali slične ugovore s nemuslimanima u bejlucima koji su formalno bili pod njihovom vlašću i zaštitom.

Različite skupine stanovništva u Osmanskom Carstvu uživale su osnovna prava na osnovu šerijatskih principa zaštite života, imovine i časti svakog čovjeka, bez obzira na to je li njihov osnov bio određen ferman, ahdnama ili neki drugi akt koji je izdavala centralna vlast, ili su pak zasnovana na općim principima nepovredivosti osnovnih prava na život, imetak i čast svakog pojedinca u okvirima šerijatskog zakona. Preduvjet za ostvarivanje navedenih osnovnih prava bila je vjernost državi (*bī'at*). Kršenje ugovora vjernosti povlačilo je posljedice koje su regulirane drugim aktima.

² Murat Bebiroğlu, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul, 2003.

³ I u Kur'anu se spominje riječ *kefalet* u različitim varijacijama i izvedenicama. Više o tome u: Ālu 'Imrān 3:37, 44; An-Nisā 4:85; Al-Qaşaş 28:12; Şād 38:23; AlĤadīd 57:28.

Institucije *kefalet* i *damān* u šerijatskom pravu i osmanskom društvu početkom 19. stoljeća

U šerijatskom pravu, u oblasti *mu'āmelata*, prilično su detaljno razrađivani pojmovi *kefālet* i *damān*. Pod pojmom *kefālet*⁴ uobičajno se podrazumijeva davanje garancije za određenu osobu, dok se pojam *damān*⁵ koristi u značenju davanja garancije za određenu stvar ili predmet. O razlici u značenjima među navedenim pojmovima detaljno je pisao AlQāḍī alBayḍāwī u djelu *AlĠāya al-quswā*, dok ostali šerijatski pravници daju i dodatna objašnjenja, uvodeći još niz sličnih pojmova.

Jedan od uvjeta za ispravnost davanja garancije (*kefālet*) u šerijatskom pravu jest međusobno poznavanje onoga koji garantira (*kefil*) i onoga za koga se daje garancija (*mekfūlun bih*). I u hanefijskoj pravnoj školi termin *kefālet* je detaljno razrađivan tako da se u nekim situacijama odnosi i na obavezivanje vraćanja potraživanja/duga za neku osobu. Postoji mišljenje da *kefalet* ne obavezuje kefila na naknadu u slučaju otuđenja stvari od onoga za koga se garantira, nego, po tom mišljenju, institut *kefāleta* obuhvata aktivno djelovanje kefila na vraćanju stvari u prvobitno, početno stanje (*mutālaba*) bez duga. U tom slučaju posebno se tretira *kefālet* u smislu davanja garancije o čestitosti, moralnosti ili finansijskom prometu od klasičnog ugovora o (izravnom ili neizravnom) vraćanju duga, a koji se vrlo često i dodatno zaključivao prilikom pozajmice. U praksi je bilo različitih situacija, da onaj koji daje novac u zajam traži samo jamce o čestitosti određene osobe, ali se dešavalo i da onaj koji

⁴ Vidjeti: H. Yunus Apaydın, "Kefalet", *TDV İslām Ansiklopedisi*, cilt 25, Türkiye Diyanet Vakfı İslām Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2003, 167-177, dostupno na internetskoj stranici: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/25/C25008168.pdf#page=1&zoom=auto,-33,778> (pristupljeno 10. septembra 2018).

⁵ Hamza Aktan, "Damān", u *TDV İslām Ansiklopedisi*, cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı İslām Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1993, 450-453, dostupno na internetskoj stranici: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003197.pdf> (pristupljeno 10. septembra 2018).

daje novac u zajam zahtijeva od jamaca da potpišu poseban ugovor kojim će se obavezati na vraćanje duga ako dužnik takvu obavezu ne izvrši. Treba istaći da ako bi jamci potpisali takvu vrstu ugovora, to ne bi predstavljao klasični sporazumni *kefālet*-ugovor nego i *ugovor o vraćanju duga*. U situacijama kad dužnik ne bi ispunjavao svoje dužnosti, kadija je, po službenoj dužnosti, trebalo da preispita je li osim davanja formalnog *kefāleta* (jemstva) potpisan i kakav dodatni ugovor kojim se jamac obavezuje da će vratiti dug umjesto dužnika ako dođe do pronevjere, prevare ili bankrota dužnika. Jamac ne bi bio pravno odgovoran ako bi se dužnik pronašao, ali je imao obavezu učiniti sve da se prestup sankcionira i dug vrati. Ne može se jamstvo (*kefālet*) davati na način da se na jamcu (*kefīl*) izvrši kazna za kriminalni prestup treće osobe, ali je moguće dati simbolični ukor i manju kaznu ako se takve situacije ponavljaju, radi same ozbiljnosti i očuvanja kredibilitnosti institucije jamstva – osobito u situacijama krađe i pronevjere – da bi se očuvao javni moral u zajednici.

Postoje također i uvjeti koji se moraju ispuniti da bi jamstvo bilo validno. Jamstvo nije ispravno za ono što se ne posjeduje, odnosno za ono za šta se zna da se ne može ispuniti ili pak garantirati za nekog nepoznatog. Ugovori uz jamstvo (*kefālet*) tretiraju se kao posebni ugovori, a ako jamac pristane na takve ugovore, onda se prosuđuje i prema tim ugovorenim obavezama.

Pojam *damān* u šerijatskom pravu označava “obavezu vraćanja ili nadoknade materijalne štete”. Tu spadaju i krvarina, harač, džizja, davanje alimentacije i druga obavezna davanja uvjetovana obavezom zajednice ili pojedinca. Vrlo često njihov je cilj bio namirivanje štete nanesene zajednici ili pojedincu. Među te postupke ubrajaju se radnje kakve su kleveta, nanošenje štete ugledu određene osobe bez dokaza, preljuba, potvora i krađa.⁶

U radu *Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi* Tahsin Özcan skreće pažnju na značaj *kefalet-sistema* u osiguranju

⁶ Aktan, *Damān*, 450-453.

društvene kontrole ponajprije u mahali kao jednoj od osnovnih sastavnica osmanskoga društva, detaljno opisujući obaveze i dužnosti međusobne kontrole stanovnika koji u njoj žive. Ovaj je princip preuzet iz osnovnih izvora islama, zasnovan na maksimi da su oni koji *naređuju da se radi dobro a zabranjuju činjenje ružnih stvari* sljedbenici istinske vjere.⁷ Na taj način nastojala se uspostaviti što efikasnija društvena kontrola kako se poroci kakvi su kocka, blud, pijanstvo, svade, uznemiravanje drugih ljudi, prevare, pljačke i slični postupci, ne bi (ra)širili među stanovništvom. Kao društveni princip očuvanja reda i mira u mahali, institucija *kefāleta* proširila se vrlo rano i na muslimane i na nemuslimane (kršćane i jevreje). Tako se u jednom sidžilu na Uskudaru, u Istanbulu, 974/1566. godine pojedinačno bilježe imena svih onih koji su dali garanciju među sobom da oni nisu ti koji će krasti, činiti nered ili smutnju u zajednici. Također se bilježe i imena onih osoba za koje niko, iz različitih razloga, nije dao garanciju (*kefalet*).⁸ Svaki prekršaj i remećenje javnog reda bilježen je u sidžile. Žene su bile obavezne da budu u pratnji mahrema (bliskih rodaka) prilikom kretanja u određeno doba noći ili prilikom odlaska na višednevna putovanja da slučajno ne bi bile izložene bilo kakvoj vrsti uznemiravanja. Pošto se teško dobijala garancija u pogledu poštivanja javnog reda za strane osobe koje se mnogo kreću, uglavnom samce i neoženjene, često bi članovi džemata koji idu na džumu ili zajednica koje idu u crkvu ili sinagogu tražili od svog vjerskog predstavnika da formalno garantira i za njih, ako su smatrali da se radi o čestitim osobama. Sidžili bilježe i različite vrste kršenja javnog morala ili reda.

Gotovo sva fikhska djela sadrže poglavlja o instituciji kefaleta, objašnjavajući detaljno propise koji se odnose na ovu instituciju. O tome svjedoče brojni rukopisi djela iz fikha, uključujući i najpoznatije zbirke fetvi.

⁷ Tahsin Özcan, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife*, yıl 1, sayı 1, Bahar, 2001, Konja, 2001, 129-151.

⁸ İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, *Sicil No: 29*, v. 187a, prema: Özcan, 132-133.

Kefileme* i težnja lokalnih vlasti za društvenom stabilnošću: primjer sarajevske *kefileme/ćefileme

Općenito govoreći, institucija *kefāleta* u osmanskome društvu bila je percipirana daleko šire od pukog garantiranja vjernosti na osnovu ugovora predstavnika vjerskih zajednica. Negdje su se ta jamstva odnosila općenito na različite garancije u društvenom životu, a posebno u mjestima gdje je dolazilo do čestih pobuna. U bosanskohercegovačkoj literaturi poznati su radovi o *ćefilemama* ili *kefaletnāmama*. Hamdija Kreševljaković u radu *Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine* daje opširnije viđenje povoda nastanka određenih *ćefilema*, pravnih akata kojima se garantirala sigurnost života, imovine i drugih materijalnih i duhovnih vrijednosti u Sarajevu. Tako Kreševljaković bilježi da se “većina *ćefilema* uzimala od muslimana”, a samo poneka od kršćana ili pripadnika drugih konfesija.⁹ S obzirom na to da se period nastanka povećanog broja *ćefilema* podudara s bunama muslimanskog stanovništva u Bosni krajem 18. i početkom 19. stoljeća, razumljiva je i pojava na koju skreće pažnju autor članka. Dakako, sistem uzajamnog jamčenja stanovništva različitih konfesija pred organima vlasti povezivao je interese različitih vjerskih zajednica u Bosni, tako da se stanovništvo osjećalo snažnije i djelovalo je često kao jedinstven kolektiv, bez obzira na vjersku pripadnost, a posebno u situacijama kad su posrijedi određeni zahtjevi valije prema stanovništvu općenito ili prema nekoj određenoj grupi stanovnika. Zajedničko iskustvo življenja u takvim vremenima utjecalo je na zajednički stav prema određenoj pojavi u društvu.

Garancije su se davale na robu, novac, pozajmice. Bio je razvijen cijeli sistem garantiranja kako pojedinih grupa u odnosu na vlast tako i u odnosu na ljude u svakodnevnom životu. *Ćefilema* je, kako se vidi iz spomenutog članka, preventivno uzeta

⁹ Hamdija Kreševljaković, “*Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine*”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 3-4, 1952, 195-214.

i od sarajevskih kršćana kao garancija od pobuna jer je te godine počela otvorena austrijska propaganda i poziv na rat protiv Osmanlija. Proklamacija austrijskih vlasti koja je upućena muslimanima, a koja poziva na miroljubiv doček austrijske vojske, objavljena je i na osmanskome jeziku. Tom prilikom za rat (1788–1789) mobilizirano je oko 3.000 muslimana, dok je od kršćana/hrišćana uzeta *kefilema* (jemstvo) da će održavati mir i da neće narušavati sigurnosnu situaciju u Sarajevu. Za neke kršćane/hrišćane jamci su bili muslimani iz iste mahale u kojoj su živjeli s obzirom na to da je institucija kefaleta bila najснаžnija na toj razini jer su se svi stanovnici međusobno poznavali. Pravoslavci su bili znatno brojniji od katolika, koji u to vrijeme u gradu nisu imali ni župnika, tako da u nekim situacijama garancije za neke katolike daju ne samo muslimani nego i ugledne Sarajlije pravoslavne vjere. Jamstvo/garancija traženo je za svakoga, kako za muslimane tako i za nemuslimane, kako za trgovce muslimane tako i za vjerske službenike svih konfesija.

Praksa uzimanja i davanja garancija za sigurnost života, imetka i drugih vrijednosti bila je široko zastupljena ne samo u Bosni ili na Balkanu nego i u ostalim dijelovima Osmanskog Carstva. U brojnim sidžilima spominje se davanje garancija unutar jevrejske zajednice izjavljeno pred kadijom, s pologom ili bez njega, a garancije su međusobno davali i jevreji i muslimani koji su bili u poslovnim odnosima. U bosanskim šikajet-defterima moguće je naći i izvjestan broj muslimana koji su otišli u hajduke/razbojnice zato što su napravili dug, a zbog jamaca koji su garantirali za njih nisu se smjeli vratiti kućama prije nego namire ono što duguju. Svakako je širi interes zajednice bio da se pokuša naći neko ko će pod određenim uvjetima biti jamac i u takvim slučajevima, makar i uvjetno – da ne bi dolazilo do porasta kriminala u društvu. Kefil/jemac ponekad se tražio i među komšijama da bi se sačuvao red i mir u istoj ulici ili mahali, tako da ima slučajeva da su se u sidžile upisivali jamci koji su garantirali da muž neće tući ženu ili se svađati s njom te na taj način činiti nered u zajednici.

Kefileme su izdavane i za međusobnu garanciju/jamčenje stanovnika koji su živjeli u većim naseljenim mjestima radi prevencije prevare ili neke druge vrste nanošenja štete pojedincu ili zajednici. Njihov značaj rastao je u situacijama kad se slutila kakva pobuna ili šire nezadovoljstvo u zajednici. U tom kontekstu, uvjetno govoreći, može se promatrati i *kefilema* stanovnika Sarajeva sastavljena 1841. godine, odnosno popis međusobnog jamčenja stanovnika različitih konfesionalnih zajednica, uključujući i jevrejsku.¹⁰

O jednom primjeru primjene institucije *kefaleta* u Bosni: Sarajevski purim

Kako smo naveli, izdavanje *kefilema* ponekad može utjecati i na jaču povezanost i solidarnost stanovništva u određenom kraju. Na taj način zajednički interes zajednice iskazuje se čak i u odnosu prema vlasti, odnosno prema konkretnom potezu neke instance vlasti. Za to, u ograničenom smislu, može poslužiti primjer postupanja Ruždi-paše u odnosu na jevreje kefile koji su zatvoreni zbog davanja garancije za jednog trgovca da je čestit i da neće pronevjeriti novac.

U navedenom slučaju došao je do izražaja zajednički glas stanovnika i uglednika muslimana iz Sarajeva koji su sastavili *mahzar* radi oslobađanja pritvorenih sugrađana jevreja. U teorijsko-pravnom smislu institut zaštite kolektivnih prava, tačnije manjinskih prava iniciran je, između ostalog, i solidarnošću nastalom iz institucije međusobnog jamčenja (*kefileme*) stanovnika i uglednika prije i u vrijeme dolaska valije Ruždi-paše. To je bilo vrijeme dok je u Bosni još bio vrlo snažan janjičarski odžak, kad su janjičari bili neka vrsta protutež centralnoj osmanskoj vlasti koja se pripremala za snažniju centralizaciju Carstva. Treba napomenuti da je Ruždi-paša na

¹⁰ Vidjeti: Derviš Korčut (prev.), *Mula Muhamed Mestvica, Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, Vol. 1, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1970.

početku uprave bio lijepo dočekan, a lokalni pjesnik i kadija Mehmed Šakir Muidović spjevao je i srdačan hronogram u čast njegova dolaska u Bosnu.

U vezi s konkretnim slučajem, Kadić u svojoj *Hronici (Tārīḥ-i Enverī)* prenosi da je prije dolaska Mehmeda Ruždipaše u Sarajevo nekog trgovca Arnauta, koji je bio na proputovanju kroz Sarajevo, finansijski oštetiio izvjesni jevrej nastanjen u Gazi Husrev-begovoj mahali, te da je šteta u robu iznosila između pet i šest hiljada groša. Oštećeni je tražio da mu se da naknada u bilo kojem obliku. Pri dolasku Ruždi-paše u Sarajevo, na počasnom prijemu, navedeni Arnaut piše predstavku (*arzuḥāl*) u kojoj opisuje okolnosti i način na koji je prevaren, navodeći i druge načine prevara od jevreja. Postupajući po navedenoj predstavi, valija je pokušao pronaći dužnika, ali kako u tome nije uspio, priveo je nekoliko uglednika iz jevrejske zajednice na čelu s glavnim rabinom (*ḥāḥambašom*) kako bi oni kao kefilu iz zajednice iz koje je počinitelj, za kojim se traga, obešteli trgovca. Nakon uobičajene procedure iznošenja argumenata, zastupnici uhapšenih uputili su molbu Šerijatskom sudu i stanovnicima grada da se, u skladu sa šerijatskim propisima, oslobode uhapšeni. Gradski sudac hafiz Ahmed ef. Hatibović pozvao je uglednike iz vjerskih zajednica i druge viđenije predstavnike da krenu da oslobode spomenute osobe, pa su se svi uputili prema pašinoj rezidenciji u Sarajevu.¹¹ S unutarnje strane kapije na ulazu okupili su se viđenije Sarajlije i građani da se obrate Ruždi-paši.

U razgovoru s njima paša je odbacio zahtjev i istakao da ima saznanja da je navedena skupina poduzimala i druge protuzakonite aktivnosti te da se bez osnova želi osloboditi odgovornosti. Kada su se pročuli glasovi o tome kako je Ruždi-paša postupio sa spomenutim uglednicima iz jevrejske zajednice, ljudi su se uzbunili i odmah su pozatvarali svoje dućane. Na očigled javnosti, došli su do paše i još jednom pojasnili okolnosti

¹¹ Spomenuti begluk-rezidencija nalazio se na zapadnoj strani džamije u mahali Čokadži hadži Sulejmana, pri dnu sokaka. Srušen je 1270. h.g., a na tom mjestu je 1272/1856. godine podignuta carska kasarna.

i situaciju glede sporne predstavke (*arža*) tužitelja. Kad je paša uvidio ustrajnost Sarajlija te shvatio da stvari mogu krenuti u lošem pravcu, s ciljem smirivanja situacije, naredio je da se uhapšeni puste na slobodu. Krivicu je pokušao prebaciti na ćehaju, odričući svoju odgovornost za nastalu situaciju te se zaputio prema Travniku. U strahu da će Ruždi-paša tražiti od Porte kaznu za stanovnike Sarajeva zbog njihova pravičnog, ali ne i zakonitog postupka, narod mu je zapriječio put na izlazu iz konaka ne dopuštajući mu da ode do Travnika. Pregovori su trajali pet-šest dana dok paša nije preuzeo odgovornost za posljedice nastale povodom navedenog događaja, predajući sarajevskim uglednicima potpisanu i ovjerenu izjavu (*sened*) s hronologijom dešavanja i svojim izjašnjenjem. Ista izjava dostavljena je Šerijatskom sudu. Tek nakon toga Ruždi-paša se uputio ka Travniku.

Kako se može vidjeti iz navedenog primjera, trgovac je prijavio materijalnu štetu koja mu je uzrokovana, dužnik je nestao pa se ona nije od njega mogla namiriti. Imajući u vidu navedeno, a s ciljem razrješenja konkretne situacije, vlast se pozvala na princip kolektivne garancije (*kefāleta*) iz *kefalet-nāmi* ili dokumenata sličnog sadržaja. S obzirom na to da se sistem jamstva (*kefaleta*) u principu razrađivao kroz *kānūne* u osmanskome pravnom sistemu, kefilu su u svoju odbranu pozvali na osnovne principe šerijatskog prava o primarnoj individualnoj odgovornosti. Sudija na Šerijatskom sudu dolazi do zaključka da postupak vlasti nije valjano proveden i da su prava pritvorenih kefila ugrožena, te na osnovu dopisa i svjedočenje uglednih ljudi za pritvorene ponovno aktivira “princip kefaleta (jemstva)” uglednika iz muslimanske zajednice koji jamče za pritvorenike.

Vlast prvo odbija prijedlog za jamčenje uglednih građana za pritvorenike, iako se poziva na isti princip odgovornosti u odnosu na pritvorenike koji su jamčili za osobu koja je pobjegla od odgovornosti. Nakon što je vlast na početku odbila jamčenje (*kefālet*) uglednih građana Sarajeva, narod počinje s građanskom neposlušnošću. Vlastima se šalje poruka da su se

sarajevski trgovci stavili na stranu kefila pritvorenika i zauzeli za njihova prava, istovremeno jamčeći za čestitost pritvorenih. Takva vrsta jamčenja smatrala se validnom glede slučaja koji se vodio pred valijom. Suočena s pravnom argumentacijom i nepokolebljivim stavom sarajevskih uglednika vlast prihvata jamčenje te oslobađa pritvorene kefile.

Ali, tu se nije stalo sa zaštitom kolektivnih prava. Pokretači inicijative za oslobađanje pritvorenih kefila dobro su poznavali sistem i znali su da valija, u predstavi centralnoj vlasti, može navedeni građanski neposluh predstaviti kao pobunu, čime bi se rizikovala neka vrsta odmazde, te su tražili od valije da potvrdi svoju odluku kako su pritvoreni pušteni na slobodu u skladu sa zakonskom procedurom, a ne zbog nezakonitog pritiska. Zahtijevali su da sačini i potpiše odgovarajući akt te da ga ovjeri službenim pečatom. Takav zahtjev je predstavljao dodatni rizik od sankcija u slučaju neuspjeha. Srećom sve se dobro završilo.

Izjava valije sačinjena u formi *seneda*, koji je bio uobičajen za poslove jamčenja/kefāleta, u kojem je paša potvrdio da je odluka o oslobađanju zakonita, zaveden je u sidžilu sarajevskog kadije iz tog vremena (br. 60), odmah na početku, na sedmoj stranici i zanimljiv je dokument kojim se okončao dio procedure za jamčenje kolektivnih prava na osnovu institucije *kefāleta*, a na način da su usklađeni principi i šerijatskog prava i kanuna.¹²

Tako je institucija *kefāleta* funkcionirala i u osmanskoj Bosni početkom 19. stoljeća, u sličnim situacijama, uz druge vrste jamčenja u svakodnevnom životu, trgovini, posudbama novca i robe. U principu, događaj koji se u usmenom narativu sarajevskih jevreja nazvao Sarajevskim purimom značajan je kao ogledni primjer kako se institucija jamčenja koristila za zaštitu kolektivnih prava manjinskih zajednica.

¹² Pored pečata valije Mehmeda Rušdija stoji datum 3. muharrem 1235. [22. oktobar 1819] godine. Četiri dana kasnije, 26. oktobra 1819, sarajevski sud je izdao hudždžet kojim se jamči vjernost i zakonito postupanje prozvanih nekoliko uglednika iz jevrejske zajednice, a uočljivo je da za njih jamče i ugledni trgovci muslimani i pripadnici janjičarskog odžaka.

Tanzimatske promjene: *nizāmnāme* o organiziranju nemuslimanskih zajednica u Carstvu polovinom 19. stoljeća

Sa sistemskim reformama do kojih je došlo nakon proklamacije carskog ukaza u Gjulhane parku (*Gülhane Hatt-ı Şerifi/ Gülhane Hatt-ı Hümayûnu/ Tanzimât-ı Hayriye*), odnosno s reformama koje su sultan Mahmud II i sultan Abdulmedžid posebno afirmirali, nastavljajući planove svojih prethodnika, ponajprije sultana Selima III, institucija kefaleta nastavlja egzistirati kako u svakodnevnom životu tako i u poslovnim i finansijskim odnosima. Doduše, došlo je do njezine transformacije. Naime, došlo je do značajnih društveno-političkih promjena uzrokovanih uvođenjem predstavničkog sistema konfesionalnih zajednica na razini Carstva, ali i na lokalnoj razini. Uspostavljaju se nove institucije, a u apelacione sudove te u druga tijela vilajeta i kadiluka širom Osmanskog Carstva ulaze i nemuslimani.

To su bile značajne novine. Po uzoru na francusko zakonodavstvo izjednačavaju se prava i obaveze svih građana, kako muslimana tako i nemuslimana. U sastav parlamenta ulaze svi, civilni set zakona prelazi u nadležnost države, a konfesionalne zajednice dobijaju ovlasti samo u području porodičnog prava i vjerskih poslova. Osigurava se obavezno prisustvo manjinskih nemuslimanskih zajednica u predstavničkim tijelima gdje su muslimani apsolutna većina (u praksi najmanje 20%) i muslimanskih predstavnika gdje su nemuslimani većina. U evropskom dijelu Carstva apsolutna većina bili su nemuslimani, Slaveni i Grci, što u ukupnom procentu iznosi između 35% i 38% ukupnog broja stanovnika u Osmanskom Carstvu polovinom 19. stoljeća. Najmanje brojna grupa u Carstvu bili su jevreji (0,48%).

Uredbe/*nizāmnāme* koje su regulirale status nemuslimana u Carstvu donesene su u periodu prije ili neposredno nakon Pariskog mirovnog sporazuma, zaključenog 30. marta 1856. godine.¹³ Tako je Uredba/*nizāmnāma* za katoličku zajednicu u

¹³ Tačka 9. Pariskog mirovnog sporazuma utvrdila je tu vrstu obaveza Osmanskom Carstvu.

Carstvu objavljena 7. decembra 1849. godine (21. muharrema 1266), dok je Uredba/*nizāmnāma* za armensku zajednicu objavljena 24. maja 1860. godine. Radilo se o dosta obimnoj (150 članova) i detaljnoj uredbi, koja je, između ostaloga, garantirala 60 predstavničkih mjesta u osmanskoj Generalnoj skupštini (iz različitih krajeva Carstva), da bi uredbom iz 1863. taj broj bio povećan na 120 predstavnika u skupštini. Uredba/*nizāmnāma* za Grko-pravoslavnu patrijaršiju objavljena je 1862. godine. Za nas je interesantno da je Grko-pravoslavnoj patrijaršiji pripadala i pravoslavna crkva u Bosanskom vilajetu. Budžetska primanja Bosanske grko-pravoslavne episkopije u Sarajevu iznosila su 121.750 kuruša (od toga za plaće 100.000 u Bosanskoj grko-pravoslavnoj episkopiji i 21.750 za Grko-pravoslavnu patrijaršiju u Carigradu), a za Hercegovačku grko-pravoslavnu episkopiju 68.750 kuruša (65.000 za plaće i 3.750 izdvajanje za Grko-pravoslavnu patrijaršiju u Carigradu).¹⁴ Uredba/*nizāmnāma* o jevrejskim predstavnicima u Osmanskom Carstvu objavljena je 19. marta 1865. godine (23. ševvala 1281).

Uredba o pravima i obavezama na jedinstveno organiziranje jevreja (*ḥaḥāmnāme nizāmnāmesi*) u Osmanskom Carstvu: primjer Bosne

Uredbom *ḥaḥāmnāme nizāmnāmesi* za jevrejsku zajednicu u Osmanskom Carstvu proširena su prava jevreja u odnosu na prethodni period, s naglašenim instrumentima zaštite manjinskih prava pred lokalnim sudovima i lokalnim predstavnicima vlasti. Povećan je broj jevreja u javnoj upravi, predstavnika na sudovima (posebno apelacionim) te broj predstavnika u lokalnim vijećima (medžlisima). Prema literaturi, od 1835. godine formirani su glavni rabinati prema važnosti: pet glavnih rabinata *prve kategorije* bili su u Istanbulu, Solunu, Bursi, Izmiru

¹⁴ Kušadasi, Edirne i Bosna, tri su grko-pravoslavne episkopije u Osmanskom Carstvu koje su imale najveća budžetska primanja. Bosanska grko-pravoslavna episkopija protezala se do granica kaze/live Kosovska Mitrovica, uključujući i Kosovsku Mitrovicu.

i Jerusalemu. Tri su glavna rabinata *druge kategorije*: u Sofiji, Bosni i Edirnama. U Izmiru, Solunu i Bursi izabrani su glavni rabini 1835. godine, u Edirnama i Sofiji u julu 1836. i Jerusalemu 1841. godine.¹⁵ Iako se u literaturi često ne navodi da je tad postojao glavni rabin u Sarajevu, u sidžilima, a posebno u Sarajevskom sidžilu iz 1819. godine (1235. H.g.), u vrijeme Ruždi-paše, navodi se ime glavnog rabina u Sarajevu – Mošo sin Josepa – što zapravo potvrđuje da je institucija glavnog okružnog rabinata (*hahambašlilika*) u Sarajevu vjerovatno postojala i prije vremena koje se danas često navodi u stručnoj literaturi.

Treba napomenuti da je sultan Abdulmedžid izdao i jedan ferman 1840. godine kojim su priznata posebna prava jevreja u Carstvu, a 1841. godine priznata su posebna prava glavnog rabina u Jerusalemu. Iz tog perioda je i Popis jamčenja stanovnika Sarajeva 1841, koji je sastavio sarajevski kadija Mehmed Emin Mestvica.¹⁶ Ovaj popis ukazuje na činjenicu da se jamčenje konfesionalnih zajednica odvijalo u aktivnom suživotu, s pravom svake zajednice da jamči za svoje pripadnike, ali bez oduzimanja prava drugim konfesionalnim zajednicama da jamče za pripadnike drugih konfesionalnih zajednica. Mestvicin popis implicite ukazuje i na jednaka prava jevreja s drugim konfesionalnim zajednicama u Sarajevu. Jamčenje pripadnika svih konfesionalnih zajednica u Sarajevu tom prilikom zapisano je u isti defter, uključujući i jevrejsku zajednicu kao manjinsku u odnosu na druge konfesionalne zajednice.

Odredbe *Nizāmnāme*: pravni okvir i konsekvence na zajedničko organiziranje

Uredbom/*nizāmnāmom* za jevrejsku zajednicu iz 1865. godine definiran je oblik organiziranja i način biranja predstavnika

¹⁵ Avigdor Levy, "Millet Politics: The Appointment of a Chief Rabbi in 1835", *The Jews of the Ottoman Empire*, ur. Avigdor Levy, Darwin Press, Princeton, 1994, 425-438.

¹⁶ Korkut, *Mula Muhamed Mestvica, Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine.*

jevrejske zajednice u Generalnoj skupštini (medžlisu) Osman-skog Carstva. Uredba se sastoji od pet poglavlja, sa 48 članova, u kojima se reguliraju pitanja uvjeta i načina izbora glavnog rabina, načina izbora članova Općeg vijeća, nadležnosti Vjerskog i Svjetovnog vijeća.

U pogledu uvjeta za izbor glavnog rabina (*hāḥambašu, kehāyā*) Uredba propisuje da glavni rabin (*hāḥambašu, kehāyā*) treba da bude predvodnik (*re'īs*) iz jevrejske zajednice unutar Osmanske Države. Prvenstveno se ističu njegove moralne osobine i lojalnost Osmanskoj Državi.¹⁷ Osim formalnih uvjeta za izbor hahambaše, uredba propisuje i proceduru njegovog izbora, uz navođenje različitih situacija u fazi predlaganja i izbora hahambaše jevrejske zajednice u Carstvu.¹⁸ Nadalje, Uredba precizira proceduru izbora i postavljenje nakon što okončanja procedure izbora na vijećima jevrejske zajednice, na posebnoj svečanosti na kojoj prisustvuje i sultan.¹⁹

¹⁷ “Treba posjedovati pohvalne osobine, biti omiljen i biti državljanin Osmanske Države. Nije smio ranije biti optuživan. Prethodne službe trebalo je da obavlja časno. Treba da bude osoba poznata po iskrenosti, iskusna kako u pitanjima ovosvjetskih stvari tako i u vjerskim pitanjima. Mora imati minimalno 30 godina, a ne smije imati više od 70 godina. Ako u samom toku službe prelazi starosnu dob od 70 godina i ako u pogledu intelektualnih i fizičkih sposobnosti nema nikakvih smetnji za obavljanje funkcije, neće zbog starosne granice biti smijenjen sa dužnosti”; Uredba, čl. 1.

¹⁸ “... Ako bude upražnjeno mjesto cijenjenog glavnog rabina, u nastavku teksta bit će objašnjeno sljedeće: od Svjetovnog vijeća (Meclis-i cismānī) bit će odabrano pet (5) rabina koji će posjedovati osobine navedene u članu 1, oni koji će najviše imati prava da u tom pogledu budu vršioци te dužnosti. Na osnovu pisanog izvještaja i protokoliranog od opunomoćenika za funkciju rabina koji će se razmatrati na navednom vijeću, a sve nakon njegovog potvrđivanja, na Općem vjerskom vijeću (Meclis-i ‘umūmī-yi rūḥānī) opet će se razmatrati sama procedura. Ako se utvrdi da u predmetnom odabiru [članova] ima bilo kakva smetnja u pogledu pitanja vjere, u pisanoj formi s navedenim se upoznaje vekīl (opunomoćenik) za predlaganje rabina, te će se on izuzeti [iz dalje procedure], dok će Svjetovno vijeće umjesto njih izabrati druge osobe. Ako Opće vjersko vijeće prihvati sve odabrane rabine, spomenuti izvještaj, ovjeren i potvrđen (protokoliran), s pečatom, predaje se opunomoćeniku za prijedlaganje rabina”; Uredba, čl. 2.

¹⁹ Uredba, čl. 3-15.

﴿ ۹۶۲ ﴾

(خاخانمخانہ نظامنامہ سیدر)

(فصل اول)

(خاخام باشیافہ انتخاب اولہ جنق ذاتک اوصافیلہ)

(صورت انتخاب و تحلیفی بیانندہ در)

برنجی مادہ خاخام باشی اولہ جنق ذات بمذک محروسہ شاہانہ مدہ مقیم کافہ ملت موسویہ نک رئیس و اوامر دولت علیہ نک واسطہ تنفیذ و اجراسی اولہ جفندن ہر وجہلہ کندوسی دولجہ و مانجہ شانان امنیت و اعتماد بولنق و اوصاف مدوحہ و مقبولہ ایلہ متصف اولہ رقی اباعنی جد تبعہ دولت علیہ دن اولوب ہیج پر صورتلہ لکہ دار اولماش و بولندیفی ماموریتلرہ حسن خدمت و صدقاتی مشاہدہ اولنمش و امور جسمانیہ و روحانیہ مدہ مہارتلی و سنی لافل اونوزی تکمیل ایلہ یتشی تجاوز ایتماش اولوق لازمدر شوقدرکہ اثنای ماموریتلرہ سنی یتشی تجاوز ایدوبدہ عقلا و جسمانی ایغای ماموریتدن عاجز اولدیفی حالہ سنی سبب عزل عد اولنمید جقدر

ایکھی مادہ خاخام باشیق ماموریت معتبرسی منحل اولدقہ برنجی مادہ مدہ محرر اوصاف ایلہ متصف اولان و بوماموریتہ الک زیادہ استحقاقلری مشہور و واجبات ذمترینی ایغایہ مقندر بولنان خاخانم لردن بش ذات زبردہ صورت تشکیلی بیان اولنہ جنق مجلس جسمانی معرفیلہ تفریق و مجلس مزبور دن تنظیم اولنہ جنق مضبطہ قائم مقام بولنان ذات طرفندن دخی تصدیق اولنہ قدن صکرہ کذلک زبردہ صورت تشکیلی کوستریلہ جنک مجلس عمومی روحانیہ دخی بعد المطالعہ بولنرک ایچندہ ماموریت مذکورہ بہ انتخابدہ مذہبیہ مخذوری اولان اولورایسہ قائم مقام مومی الیہہ تحریرا بیان اولنہ رقی انلرک اخراجیلہ لرلرینہ مجلس جسمانیدن دیگر لری انتخاب اولنہ جقدر و مجلس عمومی روحانی اشبو انتخاب اولنان خاخانم لرک جملہ سنی قبول ایلدیکی حالہ مضبطہ مذکورہ فی تصدیق و تعہد ایلہ قائم مقام مومی الیہہ اعادہ ایلدہ جقدر بعدہ صورت تشکیلی آئیدہ بیان اولنہ جنق مجلس عمومی عتدیلہ مضبطہ مذکورہ مدحرر ذواتک اسماعیسی مبین برقطعہ پوصلہ سی تنظیم اولنہ رقی مجلس مذکور اوطہ سنک دیوارینسہ تعلیق اولنہ جقدر اعضای مجملک ہریری ذکر اولنان پوصلہ مدحرر اولان

﴿ بش ﴾

Zabranjuje se odstupanje od procedure propisanom Uredbom i propisuju se kazne za njezino kršenje. Detaljno se opisuju obaveze izborne komisije, sekretara i angažiranih pomoćnih saradnika na različitim funkcijama. Zabranjuje se učešće bilo kojeg člana komisije koji je u bilo kakvom srodstvu ili sukobu interesa s bilo kojim od predloženih kandidata. Za sjedište glavnog rabina u Osmanskom Carstvu iz praktičnih razloga određuje se u Carigradu područje Unkapani²⁰, odnosno Ciba-li Kapısı.²¹ Ako, pak, postoje žalbe na okolnosti izbora *hahambaše*, one se dostavljaju jevrejskom svjetovnom ili duhovnom vijeću, o tome se obavještava Osmanska Država, te se u roku, najkasnije za pet dana, formira takozvano mješovito vijeće od članova spomenutih dvaju vijeća. Ono, sa najmanje dvije trećine glasova, treba da donese odluku o opravdanosti prigovora. Opće vijeće jevrejske zajednice određuje glavnom rabinu plaću i troškove njegovog ureda, smještaja, troškove za eventualnu nabavku namještaja i za ostale potrepštine. Nakon ostavke ili smrti rabina sve navedeno nasljeđuje sljedeći rabin. U periodu do izbora novog rabina jevrejska vijeća vlastima predlažu opunomoćenika/*vekīla* koji će upravljati tim nekretninama, a država ga službeno imenuje.

Osim toga, Uredba regulira način izbora Općeg vijeća jevrejske zajednice koje broji 80 članova, a koje bira stalež rabina i šira jevrejska zajednica. Od toga, jevrejska zajednica imenuje 60 predstavnika iz različitih krajeva, dok se 20 osoba imenuje iz staleža rabina. Između 80 odabranih članova bira se sedam rabina za Vjersko vijeće, a devet svjetovnih predstavnika jevrejske zajednice za Svjetovno vijeće.²²

²⁰ Između kvarta oko Sulejmanije i kvarta Fatih, a prema Eminonu i izlazu na Halič, s pogledom na skelu prema Karakoju, mjestima gdje su u Istanbulu tradicionalno živjeli prvo bizantijski jevreji Karajiti, a kasnije i Sefardi te, u manjoj mjeri, doseljeni Aškenazi.

²¹ Između kvartova Fatih i Eyup, na zapadnom dijelu Haliča, s pogledom na Kasimpašu s druge strane zaljeva, mjesto koje su do 18. stoljeća u znatnom broju naselili Sefardi (porijeklom) iz Španije.

²² Uredba, čl. 16-19.

Prilikom izbora glavnog rabina u Opće vijeće privremeno se imenuje još 40 osoba koje se biraju iz poznatih tradicionalnih jevrejskih sredina u Carstvu, kakve su Solun, Edirne, Bursa, Izmir, Bagdad, Egipat, Aleksandrija i Jerusalem.

Bez obzira na to što se mnogo funkcija glavnog rabina primarno odnosilo na vjerska pitanja, ipak je postavljenje glavnog rabina u Carstvu znatno utjecalo i na političko-vjersku svijest jevrejske zajednice u Osmanskom Carstvu, gdje je, za pravo, glavni rabin koji je imao svoje kancelarije u Istanbulu predstavljao lidera te zajednice u bilo kojem dijelu Osmanskog Carstva. On se borio i štitio interese jevrejske zajednice u bilo kojem dijelu Carstva. U ostalim mjestima imenovani su obični rabini (*ḥaḥam*) koji su nastojali postati regionalnim rabinima, odnosno najvažnijim rabinima u prethodno spomenutim gradovima, a u budućnosti i potencijalnim kandidatima za funkciju glavnog rabina u Carstvu. Na taj način približeni su interesi i svjetovnih i vjerskih vijeća lokalnih jevrejskih zajednica. Vijeća definirana Uredbom delegirala su svoje predstavnike u Generalnoj skupštini (Medžlis) Osmanskog Carstva. To je doprinijelo politizaciji nekih ciljeva u borbi za ostvarenje zacrtanih prava na zajedničko odlučivanje o zajedničkim interesima zajednice u budućim vremenima. Istovremeno, formirane su i vrlo efikasne institucije za zaštitu manjinskih prava jevrejske zajednice u bilo kojem dijelu Osmanskog Carstva, uključujući i Bosanski vilajet. Institucije i pravna regulativa nisu bile pitanje izbora lokalnih državnih tijela vilajeta i sandžaka, nego stroga obaveza koju je preuzela država u organizaciji predstavničkog sistema kako na globalnom tako i na lokalnom planu. Zaštita manjinskih prava na taj način je institucionalizirana.

Navedena Uredba intenzivirala je razvoj društvenog života. Opće vijeće za vjerska pitanja (*Meclis-i 'umūmi-yi rūḥānī*) organiziralo je poslove uglavnom iz domena vjere. Imalo je ovlasti slati učitelje u razne dijelove Carstva gdje je nedostajalo obrazovanih vjerskih učenjaka u lokalnim jevrejskim zajednicama (*kehillah/cemāt*). Na taj način intenzivno se obnavljao vjerski

život. Vijeće za svjetovne poslove (*Meclis-i cismānī*) brinulo se o društvenom životu u širem smislu, o razvoju infrastrukture zajednice, o budžetu i finansiranju projekata ili pomaganju članova zajednice slabije ekonomske moći.

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je institucija obaveznog minimalnog predstavljanja organizirane manjinske zajednice (od oko 20% predstavnika) muslimana ili nemuslimana na lokalnoj razini, između ostalog, i lokalnim jevrejskim zajednicama omogućila ekonomski, politički i demografski opstanak i razvitak. Također se uz razvoj većinskih nemuslimanskih lokalnih zajednica u evropskom dijelu Carstva osjetio i razvoj jevrejske zajednice, uključujući i oblast obrazovanja, gdje se sve više Jevreja školuje u državnim školama usvršavajući se kako za medicinu i slične znanosti tako i za društvene znanosti. To je rezultiralo činjenicom da je u osmanskoj javnoj upravi bio angažiran znatan broj jevreja.

Jevreji su u javnom životu i pisanoj riječi u Osmanskom Carstvu polovinom 19. stoljeća ostavili svoj trag i dali doprinos razvoju društva u cjelini. S obzirom na to da su prava jevrejske zajednice kao manjinske zajednice ostvarivana u kontekstu primjene i ostalih sličnih uredbi datih ostalim vjerskim zajednicama, u zaštiti manjinskih prava važnu ulogu imala je i analogna primjena izbornih privilegija iz uredbi datih drugim većim nemuslimanskim zajednicama.

Osvrt na primjenu Uredbe / *Nizāmnāme* u Bosni

Na osnovu službenih godišnjaka Vlade Bosanskog vilajeta (*salnamama*) u posljednjem desetljeću osmanske uprave u Bosni, vidi se da su jevreji bili prisutni u predstavničkim organima i obavljali važne funkcije u tim tijelima. O tome je ranije detaljnije pisano.²³ Rezultati analize godišnjaka Bosanskog divana u

²³ Adnan Kadrić, "Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (a Framework of Understanding Issues of Minorities in the Ottoman Empire in the Second Half of the 19th

tom periodu bilježe zanimljive rezultate. U Sarajevu 1867. godine, gdje je bilo 50 osnovnih muslimanskih škola, bilo je sedam škola bosanskih Sefarda i ukupno šest škola pravoslavnih i katolika. To govori i o broju jevreja uglavnom smještenih u urbanom dijelu Sarajeva. Škole u to vrijeme zapravo su predstavljale malo veća odjeljenja, zbog skućenih prostora i nedostatka dovoljnog broja većih zgrada gdje bi se osnovno obrazovanje odvijalo, te je učenika jevreja bilo ukupno 255, od čega je tek 15 djevojaka pohađalo žensku sefardsku školu. Svi ostali (240) bilo su učenici muške sefardske škole. Iste godine u Travniku pohađa 50 učenika upisanih u dvije jevrejske škole, u Mostaru 14, u Banjoj Luci 20, a u Bijeljini 160. Zbog nedostatka stručnog kadra, ženska škola radila je samo u Sarajevu.

Da bi se dobila jasnija slika o zastupljenosti jevreja u državnim organima Vilajeta, treba spomenuti da je u vrijeme Šerifa Osman-paše u centralnom Upravnom vijeću Vilajeta (*Meclis-i İdāre-i Vilāyet*) bilo ukupno 13 članova. Predstavnici jevreja imali su dva člana (haham/rabin²⁴ i još jedan član Vijeća²⁵), katolici dva člana, pravoslavci dva člana, muslimani dva člana, dok su ostale članove Upravnog vijeća činili valija i dio uže administracije oko valije. Osim njih, u gotovo svim značajnijim uredima za finansije (*Dā'ire-i Umūr-i Hisābīye*) u većim sandžacima/livama bilo je mnogo jevreja koji su obnašali funkciju povjerenika blagajne (*sandık emini*). Osim toga, jevreji su bili angažirani u apelacionim sudovima, među carinskim inspektorima i na drugim pozicijama značajnim za funkcioniranje državnog aparata. Bilo je osigurano i odgovarajuće predstavljanje zajednica u lokalnim sredinama u kojima su one predstavljale apsolutnu manjinu. Spomenuti princip primjenjivao se širom Osmanskog Carstva.

Century)”, *OTAM – Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (33/Bahar 2013), DTCF, Ankara, 2013, 95-111. Dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=2765597>, kao i na: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2765597>.

²⁴ U to vrijeme to je bio Avram-efendi.

²⁵ U to vrijeme to je bio Isak-efendija.

Posebno treba naglasiti da predstavnički sistem u nije bio prepušten slobodnom izboru lokalnih valija ili lokalnih zajednica i regija, nego je predstavljao zakonsku obavezu, koja je, kad je riječ o jevrejima, svakako i Uredba o jevrejskim predstavnicima u Osmanskom Carstvu od 19. marta 1865. godine (23. ševvala 1281). Navedenu uredbu kao i ostale uredbes slične naravi osmanska administracija bila je dužna provoditi u praksi, a njezino izbjegavanje nosilo je jasne pravne posljedice za kršenje zakona.

Zaključak

Institucija *kefāleta*, kao institucija davanja garancije za određenu osobu, predstavljala je, posebice u kriznim vremenima, jedan od značajnijih i učinkovitijih modaliteta osiguranja društvene kontrole u lokalnim zajednicama. Ona je utjecala na jačanje povezanosti i uzajamne solidarnosti stanovništva u određenom kraju. Vremenom je ona doživjela transformaciju kroz društvene, takozvane tanzimatske reforme, kad su, u periodu neposredno prije i nakon Pariskog mirovnog sporazuma, donesene odgovarajuće uredbes. Institucija jamstva u dijelu javnih finansija kroz reformu bankarskog sistema u drugoj polovini 19. stoljeća razrađena je dodatnim uredbama, na sličan način kao i institucija zbrinjavanja siročadi iz sredstava koju je ostavio ostavitelj ili država izdvojila za tu namjenu. Donošenje uredbi o predstavljanju i zastupljenosti različitih konfesionalnih zajednica u određenoj je mjeri, uz određena ograničenja, napravilo multikonfesionalno društveno-političko uređenje sa autoritetom sultana na čelu. Učešće jevreja kao manjinske zajednice u predstavničkim tijelima osmanske administracije u Bosni, kako se uočava iz svega navedenog, nije predstavljalo odraz “dobre volje” pojedinaca, grupe ili nekog organa vlasti. Njihovo je učešće je načelno bilo propisano uredbama o obaveznom prisustvu nemuslimana u predstavničkim tijelima osmanske administracije. To je dakle bilo pravo garantirano uredbama, a koje je sistemski riješeno u periodu Tanzimatata

u cijelom Osmanskom Carstvu. Treba naglasiti da su takve uredbe, između ostalog, omogućile organiziranje i povezivanje jevrejske zajednice unutar cijelog Osmanskog Carstva, uključujući i bosanske jevreje. Kasnija događanja pokazat će kakve su bile dugoročne posljedice takvog načina organiziranja i stvaranja pretpostavki za razvoj globalnih saveza na konfesionalnom principu ponajprije u Carstvu, a potom i nakon ukidanja Carstva.

Zajednička fotografija uglednih građana, među njima poglavari i predstavnici vjerskih zajednica iz Bosne i Hercegovine, koji odlaze u Budimpeštu 13. decembra 1878. godine, kako bi iskazali lojalnost austrougarskom caru, njegovom veličanstvu Franzu Josefu (izvor: Hronika Muhameda Enverija Kadića, sv. XXVII, 258-259)

DESNA STRANA FOTOGRAFIJE

1. Andrija Andrić Matišić iz Travnika
2. Mustafa-aga Alispahić iz Zvornika
3. Asim ef. Uzunić iz Sarajeva
4. Esad ef. Uzunić iz Sarajeva
5. Jozo Marešić iz Travnika

6. Mehmed Tevfik ef. Azapagić iz Donje Tuzle
7. Makso Despić iz Sarajeva
8. Jusuf-beg Filipović iz Sarajeva
9. Mehmed-beg Kapetanović iz Ljubuškog
10. Ali-paša Čengić iz Gacka

11. Jusuf-beg Begović iz Dervente
12. Antimos iz Istanbula, sarajevski mitropolit
13. Mustafa-beg Fadilpašić iz Sarajeva, glavni predstavnik
14. Ibrahim-beg Džinić iz Banje Luke
15. Fra Grgo Martić iz Ljubuškog
16. Fra Jakov Dunić iz Zenice

LIJEVA STRANA FOTOGRAFIJE

(ponavljaju se imena do sredine slike gdje se zapravo slika lomi... od 11 do 16)

17. Isak Salom Salomon iz Sarajeva
18. Božo Cvetić iz Brčkog
19. Fra Pavo Pavlović iz Kreševa
20. Osman Hamidović iz okoline Banje Luke
21. Fra Mijo Batinić iz Fojnice
22. Jozo Bošnjak iz okoline Travnika
23. Ilija Jakovljević iz Posavine
24. Reuf-beg Gradašćević iz Gradačca
25. Pavo Stojanović iz Tuzle

26. Husejin ef. Karabegović iz Bihaća
27. Ahmed-aga Adilagić Pozderac iz Cazina
28. Paškal Vujičić, bosanski biskup
29. Hašim-aga Glodo iz Sarajeva
30. Hamdi-beg Tezkeredžić iz Travnika
31. Fra Nikola Krivić, provincijal iz Travnika
32. Šemsi-beg Tuzlić iz Donje Tuzle
33. Dionisijo iz Istanbula, zvornički vladika
34. Pop Kosta Kanta iz Sarajeva

Popis imena zdesna nalijevo, onako kako je označeno na samoj fotografiji (Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke)

Rav Moše Danon i Ruždi-paša — Sarajevski purim i *Sarajevska megila*

Ako analiziramo historiju bosanskih Sefarda tokom zajedničkog života s muslimanima, moramo izdvojiti događaje koji su se počeli dešavati u drugoj i trećoj dekadi 19. stoljeća, prvo u Travniku, a zatim u Sarajevu. Jevrejska općina u Travniku datira još iz 1699. godine, to jest iz vremena kad je Eugen Savojski osvojio i opustošio Sarajevo. U isto vrijeme desio se u Sarajevu veliki požar pa su neki Jevreji preselili u Travnik. Priliv Jevreja bio je veći onda kad je Travnik postao vezirski grad.¹ Ti su događaji mogli biti fatalni po travničke, a zatim i po sarajevske Jevreje. O ovim događajima pisali su: Moše Rafael Atijas, zvani Zeki-efendija Rafajlović, Simbschen, austrijski konzul u Travniku,² dr. Moritz Levi, Derviš Korkut, Hamdija Kreševljaković, Benjamin Pinto, dr. Samuel Pinto, Isak Samokovlija, dr. Isak Altarac, Ešref Čampara, Muhamed Nezirović i mnogi drugi. Neki autori pisali su samo o fragmentima tih događaja, a relativno

¹ Jozef Konforti, *Travnički Jevreji*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1976.

² Anton Josef Simbschen bio je austrijski konzul u Travniku od 1817. do 1820. godine, kad je pobjegao iz Travnika pošto se plašio Alija *Dželaludin-paše*, tadašnjeg namjesnika, zbog njegove surovosti. Ali Dželaludin-paša je inače bio jedan od najsurovijih namjesnika. Vidjeti: Resul Mehmedović, "Ali Dželaludin-paša, jedan od najsurovijih osmanskih namjesnika u Bosni", *Dialogos*, 2017, <https://www.dialogos.ba/ali-dzelaludin-pasa-jedan-od-najsurovijih-osmanskih-namjesnika-u-bosni/> (pristupljeno 12. novembra 2020).

malo je bilo onih koji su pisali o cijelom toku zbivanja, koja su bila veoma povezana, bez obzira na to što su se događala u dva grada, Travniku i Sarajevu. Te događaje možemo nazvati “drama u četiri dijela ili čina”. Prva dva čina su se dogodila u Travniku, a druga dva u Sarajevu.

Bosanski kajmekam (vršilac dužnosti paše) Sulejman-beg tad je bio “gospodar života i smrti”, to jest predstavljao je vrhovnu vlast u Travniku. Prije toga je bio vrlo hrabar i nesebičan vojni komandant, koji je zapovijedao u mnogim bitkama u kojima je turska vojska, njegovom zaslugom, uvijek pobjeđivala. Međutim, kao namjesnik, Sulejman-beg bio je jedan od najnesposobnijih, najbahatijih i najnemilosrdnijih upravljača. Tokom svoje vladavine on Travničane i druge stanovnike bosanskog vilajeta doveo do siromaštva i bijede, namjesto da pomogne da taj narod živi u miru i blagostanju. Također, nije shvatio da su upravo on i njegovi saradnici krivi za tako lošu situaciju. Savjetovao se s njemu potčinjenim činovnicima, i tražio njihovo mišljenje o tome ko su “krivci” za takvo stanje. Najlakše i najsvrsishodnije bilo je optužiti travničke Jevreje kao najmanju i najslabiju nacionalnu/vjersku zajednicu koja je živjela u Travniku. Dosjetio se tad da im može konfiskovati i uzeti imovinu i gotovinu. U to vrijeme je u Travniku živio Jevrej Moše Havić koji je prešao na islam i dobio ime Derviš Ahmed. On se predstavljao za čudotvorca i navodno naučio Kur’an napamet te stupio u derviški red. Travnički Jevreji su ga prezirali i bojkotirali, a on ih je blatilo i izmišljao im nepostojeće krivice te im tako zagorčavao život. Nakon izvjesnog vremena predstavljen je kajmekamu i tom prilikom donio svoje zapise o travničkim Jevrejima, koje je nazvao *Marginalijama*. Ti zapisi sadrže mnogo kleveta, uvreda i pogrda na račun Jevreja. Tvrdio je kajmekamu da su Jevreji spletkaroši, udvorice, skloni alkoholu, podmetanjima i podvalama, da na sastancima i teferičima pored rijeke Lašve i u ješivi hvale judaizam, svoju vjeru, te da su s ostalim građanima išli na doček bivšeg valije Sulejman-paše Skopljaka u Dolac (mjesto blizu Travnika).

Kajmekam, koji je bio ratnik, čitao je Derviš Ahmedove teške optužbe, nakon nekog vremena počeo je sumnjati u te

navode, pa na kraju odlučio da Derviš Ahmeda pozove i da ga pita o kojim se zapravo događajima radi te da se posvjetuju za šta da optuže Jevreje. Derviš Ahmed je nakon dužeg razmišljanja rekao da su Jevreji počinili ritualno umorstvo. Kajmekam ga je odmah pitao za detalje umorstva te koga su to Jevreji umorili (ubili). Pitao ga je i za druge detalje, ko su svjedoci, na kojem je mjestu to umorstvo počinjeno, ali i za ostale okolnosti u vezi s tim. Derviš Ahmed nije mogao odgovoriti na kajmekamova pitanja pošto je cijelu priču izmislio. Bez obzira na to, kajmekam je ipak optužio Jevreje i naredio kadiji da pronade 30 domaćina/glava jevrejskih porodica i da ih optuži za spomenuto "ritualno ubistvo". Pozvani Jevreji su nakon optužbe na sudu postavljali pitanja i također tražili detaljan opis umorstva te odgovore na pitanja: ko je umoreno dijete, ko su mu roditelji, braća i sestre i, na kraju, krucijalno pitanje gdje je leš djeteta. Kadija je ustvrdio da su optuženi Jevreji nevini i pustio ih je kućama. Nakon takvog epiloga suđenja kajmekam je bio ljut i nezadovoljan, pa je od kadije zatražio da Jevreje optuži za neka druga nedjela: bunt protiv Carevine, ogovaranje kajmekana i njegovih činovnika, zavjeru itd. Kadija Mustafa ef. ga je odbio i rekao da jednostavno neće suditi niti presuditi nevinim ljudima, te da sam ima pravo da odlučuje o krivici i nevinosti optuženih Jevreja. Kajmekam, ljut što Jevreji nisu osuđeni, naredio je da te te Jevreje ipak odvedu u zindan Travničke tvrđave i da ih okuju u lance. Prilikom provođenja Jevreja kroz travničku čaršiju, svi travnički trgovci muslimani su zatvorili dućane i otišli u glavnu džamiju na protestni skup. Najugledniji travnički muftija, šejh Derviš Muhamed Korkut, podržao je taj skup i održao inspirativan govor. Tom je prilikom kazao: "Narodu i državi niko ne može nanijeti veću štetu nego oni što su na vlasti... Lošem vlastodršcu nikad ne pada na pamet da je možda on pogriješio, zagrdio, nego okrivljuje nevine ljude." Također je objasnio da su najveći nasilnici ujedno i najveće kukavice, "kad vide da njihov pritisak ne uspijeva i da se pojavio nesalomljiv otpor, oni odmah ustuknu". Takav je slučaj bio i s kajmekamom. On je i na drugi način pokušao naškoditi Jevrejima. Još dok su Jevreji bili u zatvoru, on je pozvao

travničkog nadrabina i naredio mu da potpiše izjavu pod naslovom: *Gnusne prevare i laži*, u kojoj je pisalo “da se u Travniku hapse i progone Jevreji, što je laž. Oni žive sretno i zadovoljno, imaju svoju sinagogu, melder, ješivu, hamam itd”. Pročitavši izjavu, rabin je odbio da je potpiše, jer je vidio da su u izjavi navedene same laži. Kajmekam, pošto nije uspio nagovoriti rabina da potpiše izjavu, pustio ga je da ide kući. Austrijski konzul Jozef Simbschen taj slučaj opisuje ovako: “Pod pritiskom narodnog revolta, kajmekam je naredio da se Jevreji puste iz zatvora na veliku štetu po svoj ugled.” Renegat i provokator Derviš Ahmed nastavio je optuživati bivše sunarodnjake.³

U aprilu 1819. godine za bosanskog je valiju postavljen Derviš Mustafa-paša Mekrendži. Odmah nakon njegovog dolaska Derviš Ahmed otišao je da mu se predstavi i tom prilikom donio svoje *Marginalije* te još više optužio i oklevetao travničke Jevreje. Novi valija je već ranije, u Istanbulu, čuo o travničkoj aferi i bivšem Jevreju koji blati i huška narod i vlasti protiv Jevreja. Nakon letimičnog pregleda nekoliko strana *Marginalija*, paša je ironično kazao Derviš Ahmedu: “Zar ti misliš da mi muslimani toliko ne valjamo da nam je potrebno blatiti jevreje da bismo dokazali da valjamo!” Paša je Derviš Ahmedove *Marginalije* pokazao svom prijatelju i sarafu Benjaminu Pinti, koji je s njim došao u Travnik. Vidjevši tolike pogrde i toliku mržnju, koja bi mogla izazvati ljude da počnu jedni druge uništavati, pozove svoje savjetnike da ga pobliže informiraju o Derviš Ahmedu i da ga posavjetuju šta da radi. Nakon toga zajedno odluče da se, zbog stvaranja opasne situacije i smutnje u Travniku, Derviš Ahmed osudi na smrt. On je nakon toga pogubljen. Tako je ubrzo vraćen mir i spokoj jevrejskoj zajednici u Travniku. Taj mir nije dugo trajao.

³ Slobodno interpretirani tekst iz knjige Ešrefa Čampare *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, kao i iz podataka koje sam čuo od dr. Haima i dr. Samuela Kamhija. Također od dr. Jozefa Konfortija te dr. Salamona Gaona, bivšeg glavnog rabina britanskog Komonvelta i akademika, dr. Jakova Jaše Gaona, koji su inače rođeni u Travniku. Vidjeti: Ešref Čampara, *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1994, 208-212.

Travnički derviši bili su među rijetkim muslimanima koji su žalili Derviš Ahmeda pošto su ga ranije primili u svoj red. Za njegovu smrt optuživali su travničke Jevreje. Kasnije, 1819. godine, za valiju je postavljen Mehmed Ruždi-paša iz reda derviša. Travnički derviši su ga dočekali prije dolaska u Sarajevo, već u Mitrovici. Vrlo brzo po dolasku Ruždi-paša ih je pozvao na divan. Tom prilikom su optužili Jevreje za smrt svetog čovjeka, Derviš Ahmeda. Ruždi-paša, koji je ranije bio veoma zadužen u Turskoj, pod izlikom da se osveti za prolivenu krv pobožnog derviša i da kazni Jevreje za to, zatraži od Jevreja ogroman novac kao otkup – 500 kesa groša (jedna kesa groša sadrži 1.000 groša). Pošto mu je bilo jasno da malobrojni travnički Jevreji nemaju toliki novac, odluči da ode u Sarajevo i tu svotu iznudi od sarajevskih Jevreja. Da bi to postigao, okuje i baci u zindan sarajevskog hahambašu Rav Mošu Danona i deset najuglednijih sarajevskih jevrejskih prvaka i naredi da se oni pogube ako mu se u roku od dva dana ne isplati 500 kesa groša. Tako ogromnu svotu sarajevski Jevreji nisu bili u stanju sakupiti pa su ga molili da mu plate 5.000 groša. Ruždi-paša ne pristade na tako malu svotu, nego naredi da sljedeći dan dželat odrubi glavu prvo Rav Moši Danonu, a zatim i ostalim zatočenicima. Sljedeći dan bila je subota, četvrti hešvan (mjesec) po jevrejskom kalendaru, a oktobar po gregorijanskom. Sarajevski Jevreji su bili očajni zato što nisu mogli ništa uraditi da spase zatočenike. Rafael Levi, ugledan i među muslimanima, omiljeni sarajevski sarafbaši (mjenjač novca), zatražio je pomoć od komšija i muslimanskih prvaka. Oni su bili ganuti njegovom pričom i odmah su mu obećali da će u subotu ujutro osloboditi zarobljenike i to silom. Kako je obećano, u subotu u zoru oko tri hiljade muslimana opsjedne Ruždi-pašu u konaku “begluk” i silu provale vrata te oslobode zatočene, taman kad se dželat spremio da odrubi glavu prvo hahambaši, a zatim i ostalim Jevrejima. Valija Ruždi-paša tom je prilikom jedva izvukao živu glavu te je, nakon predaje vođi oslobodilaca, odmah pobjegao u Travnik.

Ove je događaje o spašavanju Jevreja veoma slikovito opisao Mojsije (Moše) Rafael Atijas Zeki-efendija, koji je sakupio

sav historijski materijal o tom događaju i napisao lijepu priču na judeošpanskom jeziku pod nazivom *Sarajevska megila*, koju je na naš jezik preveo dr. Isak Samokovlija, a objavljena je u listu *Jevrejski život* 22. oktobra, 1926. godine. O samoj *Megili* opširnije će se pisati kasnije, a ovdje donosimo odlomak koji govori o samom činu oslobađanja Jevreja zatočenika:

“I zasuka rukave snažan i borben čovjek imenom Ahmet Bajraktar Bjelavski i pozva sve na oružje da bi se branili zla koje dođe među njih.

I pohitaše uz mahale svi koji bijahu dorusli za oružje i podoše kućama svojim i štalama svojim da sprema ubojita oružja i da sedlaju plahovite konje i opasivahu se bensilahima kožnim i mećahu u njih kratke puške vezene srebrenom žicom, handžare sa dršcima od bjelokosti i oštricama od skupog čelika.

I bijahu puške napunjene barutom i olovni kuršumi bijahu nabijeni odozgor. Noževi se svijetlahu sa oštricama svojim na mjesečini i zvećahu tankim glasom.

Istom se bijahu mahale smirile i počinule od ženskih pjesama i glasova dugačkih zurni i krneta, od visokih poklika momačkih grla i golubijeg gukanja djevojaka iza mušebaka, kada se stadoše opet buditi kao uplašene u svojem mirovanju.

Ukazivahu se osvijetljeni prozori, škripahu velika avlijska vrata, iza taraba nastahu brzi i kratki razgovori.

I počese konji da ržu i ču se zveka oružja. Izlažahu oni koji bijahu spremni na sokake i kaldrma odzvanjaše od konjskih potkova i sijevahu iskre pod konjima.

I tako bijaše sva mahala začas na nogama svojim i kako bijaše jedna, tako bijahu sve druge mahale. Udarahu bubnjevi i lepršahu zastave i barjaci i potskakivahu hatovi sa kojih padaše bijela pjena niz demove.

Na njima se držahu begovi i age pogledajući mrko sa svojih mahala na strane gdje stajahu konaci pašini.

A paša, koji bijaše proveo do kasno doba noći sa milosnicom svojom, koju zapovijedi da mu dovedu u konake, spavaše snom tvrđim i ne slušaše šta se spremaše u mahalama.

A kada se ukazaše prvi zraci zore, spuštahu se niz mahale gomile oružana svijeta pred kojim poigravahu konjanici i bajraktari, a sve ih predvođaše Ahmetaga Bajraktar Bjelavski.

Sa minareta oglašavahu mujezini sabah kad cijela vojska stiže Latinskoj ćupriji i prelazaše preko nje.

I kad predoše ćupriju oglasiše pašu o svojem pohodu i opališe tri male puške.

I čuše straža na kapijama puške i udariše trostruke mandale na njih i jedni uzletiše uz basamake i udoše u dvorove i vikahu pašu, da bi im rekao šta da rade.

I izađe paša na prozore i rekoše mu:

‘Digoše se Sarajlije i evo dođoše pred konake oružani puškama i noževima i govore protiv tebe: – Dođe upravnik zao i hoće nepravdom da vlada među nama i naše imetke da uzme i da nas osiromaši.’

I rekoše paši dalje, da Sarajlije traže, neka bi pustio iz zindana dvanaest Jevreja i njihova Rava.

Slušaše paša što mu govorahu i obuzimaše ga gnjev i udaraše mu krv u glavu, jer pred konakom njegovim zveketahu sabljama i na kapiju udarahu buzdovanima teškim.

I odluči paša da posiječe dvanaest Jevreja i njihova Rava pred buntovnim Sarajlijama da bi im pokazao da se ne boji njihova oružja niti sile njihove i da im kaže da će njihova sudbina biti ista kao i ovih i da će još danas biti glave nabijene na kolce pred konakom njegovim, pa kaza ovako:

‘Poznati su vaši buntovni podvizi, ali je neustrašivo srce vašeg gospodara. Jer znajte, ja sam vaš gospodar i upravnik i vi ćete platiti svaki po zasluži svojoj. Neka se niko ne usudi da podigne ruku ni na kamenje ovo koje složeno u zidove ove i razidite se kućama, a vođama vašim i glavarima sudiću danas kao što sudim Jevrejima evo, kako ćete vidjeti na vaše oči i čuti na vaše uši.’

Kaza ovako paša i udari rukama te se okrete slugama i naredi:

‘Izvedite u avliju dvanaest Jevreja i postavite pred njih njihova Rava i sjecite glave jednom po jednom po redu.’

Pohitaše sluge pašine i zaškripaše ključevima u bravama na vratima zindana i otvoriše ih da izvedu Rava i dvanaest Jevreja i dok oni to činjahu diže Ahmetaga Bajraktar Bjelavski, koji jahaše na vranome hatu, svoju sablju, pa reče glasom visokim:

‘Ušima svojim čusmo riječi njegove ali očima nećemo da gledamo nedjela njegova. Jer nakane su zle njegove i zle njegove misli. Ustasmo jutros na oružje da se branimo zla, jer nam kazaše da je zlo došlo među nas i vidjesmo da je tako. I kune-mo se Alahom da ćemo ga iskorijeniti. Neka ne pukne puška nijedna, ako s druge strane ne izazove. Neka se ne zakrvavi nijedan handžar, ako se ne zatraži krvi naše. Nego ćemo se osloboditi zla i vezati ga, da nam ne naudi. A sada naprijed i obijte kapije i spremite lance za vezanje.’

Kad Ahmetaga izreče riječi ove, nasloniše se stotine rame-nima svojim na kapije i škripahu baglame i uvijaše se gvo-žđe i mandali se prebijahu pod snagama njihovim. I upravo bijahu sluge pašine izveli dvanaest Jevreja i njihova rabina i postavili na sred avlije pokraj šadrvana i zelenih šimšira na bijeloj kaldrmi avlijskoj i bijaše sa prozora paša gnjevni dao znake da se zamahne sabljom i glava odrubi rabinu starom kao prvome, kad se kapije otvoriše i od zveketa prelomljenih brava zadržtaše dželatru ruke i pade mu sablja iz njih.

I neimaše vremena da se sagne i da je digne, jer ga uzeše dvi-je snažne ruke i trgnuše natrag.

Skloni se paša sa prozora, kad ugleda kako ulazi na kapiju voj-ska naoružanih Sarajlija, a njegove sluge, kako bacaju puške i noževe i namisli da dohvati sa duvara oružje svoje i da ispali puške u vođe i bajraktare, da bi tako oprao sramotu svoju.

Ali ne bijaše u njega srca junačkoga, nego se smisli, namandali vrata i kad se čuše koraci pred njima, povika: ‘Aman, aman!’

I kad se ukaza na njima bajraktar, drhtaše od straha i zabo-ravljaše na svoje dostojanstvo.

I Rav stajaše dolje na avliji i slušaše riječi koje govoraše paša u strahu svojem i ne činjaše mu se da čuje riječi koje dolazahu iz drugog kraja i čudaše se, jer im znadijaše smisao i da je Božija ruka u svemu i veseljaše se.

I dok vezahu pašu na kadifli minderima lancima gvozdenijem, skidahu Ravu i Jevrejima sindire kojima im ruke bijahu vezane i govorahu im:

‘Dodosmo da vas oslobodimo i da odvratimo zlo koje se spremaše da danas dođe vama do glave, a sutra nama. Nego idite, jer danas je dan subotnji, i hvalite Boga svojega jer nas očuva od propasti i odbrani od zla.’

Rekoše im tako i umivahu ih i napajahu vodom iz šadrvana i davahu im haljine druge jer njihove bijahu razderane i mokre.

I stiša se vrema u konaku i dadoše naloge da se svijet razide kućama i razilažahu se pjevajući i udarahu bubnjevi i kliktahu zurne.

I idaše Rav naprijed a za njim glavari općine, a konjanici sa svih strana ispraćivahu ih do hrama, i kad dođoše u predvorje, reče Rav pratiocima:

‘Neka je blagoslovljeno ime Njegovo, Boga našega! Sagriješismo, ali ne činismo grijehova za koje nas optužiše. I vidje Gospod naš da su nam srca radosna i duše pune Gospoda i veseljaše se.

I posla svoju riječ i ja je nadoh.

I ovako govori Gospod: ‘Dignuće ruku svoju na vas – da vas pogubi, ali će ruka da klone. Zapovijediće da vas unište, ali će vas osloboditi. Jer kazao sam: Otrgnuću vas od zla dok god se ne otrgnete od mene. I one koji vas nište, kazniću, a one, koji vas oslobađaju, oslobodiću, da bi se radovali, vi i oni.’

Tako govori Gospod, i imade još smisao ovaj u riječima:

‘Sedamdeset i četvrtog dana od dana kada zapovijedi da nas zatvore u zindane, da puštaju vodu na nas i da nas muče mukama različitim, sedamdeset i četvrtog dana biće njegova propast. Tako je zapisano svetim slovima i tako će biti. Velik je gnjev Njegov i pravda Njegova, Gospoda našega.’

I kad ovo izgovori Rav, pokloniše se svi njemu i vidješe da je velika mudrost u njega.

I udarahu bubnjevi i pištahu zurne i razilazaše se svijet u mahale, a Jevreji uvedoše Rava u hram i reče Rav te subote

molitve radosne u hramu i svi slavljahu Gospoda s njime i pjevahu pjesme zahvalnice.

A bijaše paša zatvoren i upravljao zemljom Ahmet Bajraktar.

Tada napisao pismo veliko i udario muhure i pečate pod njega i tražio od sultana, da bi kaznio Ruždi pašu i odnese pismo konjanik i predavao ga drugom konjaniku, a ovaj ga predavao dalje i tako stiže pismo u dvorove velikog sultana Mahmuta desetog dana od dana kad bi poslano.

I bi pročitano pismo sultanu i sultan razumije sadržaj njegov i kaza: – Tužba je velika na slugu mojega, Ruždi pašu – ali su i njegova nedjela velika.

I zapovijedi sultan, da se napišu fermani i imenova sultan pašu drugog, da bi upravljao narodom u Bosni i u fermanu bi zapisano, da Ruždi-pašu otpreme u Stambol vezanijeh ruku i da mu skinu znakove sa haljina – jer se bijaše ogriješio o zakone i snovao zlo narodu, kome trebaše da čini dobro.

I kad stiže novi paša, dočekivao ga narod i pozdravljao ga, a niko ne znadivao kad Ruždi-pašu izvedoše vezana iz konaka i otpremio, jer sve to činjavše se noću, da ne bi sramota za njega bila velika. Jer tako naredi Ahmet Bajraktar, čovjek pravedan i koji voljavše slobodu.

I stiže u svoje vrijeme glas iz Carigrada da bi pogubljen Ruždi-paša na dan kako kaza rabi Moše Danon, a bijaše to dan sedamdeset i četvrti.

I zapovijediše da se u hramu zapiše dan kada se oslobodiše i upisao u kamen dan četvrtog hešvana i slavljahu taj dan kao dan veselja.

Sarajevsku megilu možemo smatrati veoma romansiranim i emocionalnim opisom događaja koji su se tad desili. U knjizi *Tarih-i Bosna (Povijest Bosne)*⁴ autora Saliha Sidkija Hadžihuse-

⁴ Stručni prijevod ove knjige sa osmanskoturskog na bosanski jezik u prvom je verziji uradio Abdulah Polimac zajedno s istaknutim historičarima i orijentalistima. Nešto kasnije, na inicijativu Rijaseta Islamske zajednice i Gazi Husrev-begove biblioteke, na prijevodu su saradivali prof. dr. Lamija Hadžiosmanović, prof. dr. Fehim Nametak i prof. Salih Trako, koji

inovića Muvekkita, koja je napisana osmanskoturskim jezikom prije nepunih 140 godina, ovaj je događaj na stranama od 832. do 836. u okviru teksta o Mehmed Ruždi-paši koji je kao valija stigao u Sarajevo polovinom zul-hidždžeta 1234. godine (1-10. 10. 1819. god.), drukčije opisan. Za razliku od sudbine Ruždi-paše koji je, po *Sarajevskoj megili*, bio pogubljen, u ovoj se knjizi navodi: “Kad je stigla vijest od sultana o tome šta se zbilo između spomenutog valije Mehmed Ruždi-paše i stanovnika Sarajeva, spomenuti je 20. safera 1235. godine (8. 11. 1819. god.) smijenjen sa položaja bosanskog valije, oduzeta mu je čast vezira i naredeno mu je da se nastani u Iskedži. Na njegovo mjesto postavljen je valija Jedrese Klisi Ali Dželaluddin-paša.”

Stvarne događaje nakon oslobađanja Rav Moše Danona i deseterice najvidenijih Jevreja i bijega Ruždi-paše u Travnik navodimo u nastavku. Odmah po dolasku u Travnik, paša je počeo razmišljati kako da se osveti sarajevskim muslimanima buntovnicima i kako da ih kazni. Smislio je da opiše događaje koji su se desili u Sarajevu pa je sastavio poveliku predstavku i uputio je kurirom na Visoku portu. Napisao je da su se sarajevski muslimani kao i ostali stanovnici pobunili protiv samoga sultana i centralne vlasti u Istanbulu.

Sarajevski muslimani i jevreji, pretpostavljajući da će Ruždi-paša reagirati na sramotu koju je doživio, također su poslali svoje predstavke u Istanbul, ali svako posebno. Muslimani su sastavili dugu i opširnu predstavku – *arzual (mahzar)*, koju je potpisalo i opečatilo 249 najuglednijih sarajevskih muslimana i, što je interesantno, bez datuma i oznake mjesta. Ovaj mahzar je iz više razloga važan i zanimljiv, te smatramo da ga treba u cijelosti citirati onako kako piše u tekstu dr. Moritza Levija pod naslovom *Rav Danon i Ruždi-paša*⁵. Taj mahzar u prijevodu glasi:

su prvu verziju korigirali i dopunili preciznijim podacima, neophodnim za ovakvu studiju; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, El Kalem, Sarajevo, 1999.

⁵ Objavljen u godišnjaku jevrejsko kulturno-prosvjetnog društva “La Benevolencija” u Sarajevu i dobrotvornog društva “Potpora” u Beogradu, 1933/5694. godine u štampariji Menahema Pape u Sarajevu, 81-88.

Ovo je istiniti vjerman aržual, što ga kao mahzar podnose časni muderisi, poštovane kadije, imami, hatibi, dobri šejhovi, čija je molitva uvijek uslišana, serturnaja, hasećije, serdengećije, bajraktari i ostali izabranici jeničarskoga odžaka, trgovci, zanatlije, siromasi i nemoćnici, koji su pod okriljem Božijim nastanjeni u gradu Saraj-Bosni, koji je glavni grad i *obrva* vilajeta Bosne, koja je čvrsti bedem zaštićene države i gvozdeni ključ carskih krajina, na mjesto milosti, ugledajući se u hadis: 'Onima koji ukazuju milost, smilovaće se Svemilostivi. Smilujte se onima na Zemlji, vama će se smilovati oni na nebesima.'

Ima neko vrijeme kako je, voljom velikoga Boga, napala na vaše podanike, bosansku fukaru, glad i razne muke i patnje. Stoga su s mnogim susjednim selima i mjestima došli u sporazum pa je i ostala fukara jednodušno odahnula i tako živjela. Dok su tako živjeli došla je kuga od koje je mnogo naroda pomrlo i propalo. Samo su se desetine mogle da spase od propasti. Tako su i mali i veliki (niski i visoki) došli na jedan stepen, pa je u ishrani naroda i djece i malo i veliko zapalo u more nevolja i teškoća. U nabavljanju hrane, koja bi ih održala na životu, došlo se do potpune nemoći i patnje.

Mi smo se odvajkada zadovoljavali našom trgovinom i samo znali za svoju dužnost, da svoju dušu hranimo molitvama za dug život i vladu Padišaha i da se njemu pokoravamo: čuvali smo se nedozvoljenih postupaka, uvijek smo nastojali da budemo u granicama zadovoljstva Božije Sjene na ovome svijetu. Nalozima velikih valija, poštovanih kadija, zabita i ostalih činovnika pokoravali smo se i uvijek bili na braniku vjere i države. Stoga je na nas prosipana milost i očinska briga, te do sada su ponizni stanovnici našega grada bili uzvišenim carskim Hati-Humajunima oslobođeni od svih državnih teških daća (Tekjalifi šakaj urfije). Kad bi uzvišeni veziri išli u svoje sjedište grad Travnik, oni bi se, prema starodrevnom pravilu, držali reda da u našem gradu prenoće tri noći. Kako je bila opšta dužnost svega nemoćnog stanovništva da pri njihovu prolazu daje i priredi sve potrebe učesnika njihove svite i da za njihovu udobnost žrtvuju imetak i dušu (mal i džan) da ne bi imali nikakvih poteškoća. Stoga, čim čim bi oni svojom sretnom nogom

stupili na bosanske granice, mi smo se držali reda kao i prije, te smo skupili potrebnu hranu i držali je pripravnu kroz deset dana, koliko traje put u naš grad.

I dok je bilo pravilo tako, današnji valija bosanski, njegova ekselencija Mehmed Ruždi-paša, nije poštivao prijašnje primjere, već je trajanje svoga puta u svoje sjedište produžio na četrdeset dana. Na jedan dan pred njegov dolazak zatražio je veliku množinu hrane i zahtijevao da mu se šalje više nego što je to do sada bilo. Time je pritisnuo sirotinju i nemoćnike, nije gledao na pažnju fukare i nemoćnika koji ni u čem nisu zaslužili njegovu mržnju i neraspoloženje, te prema traženju dali sve vrste hrane i tako u svakom pogledu udovoljili običajima gostoprimstva. On je protiv pravila noćio u našem gradu deset noći i ponovno tražio hranu, pa je uzeo i ubrao. Za to vrijeme je na ponizno stanovništvo našega grada natovarilo kojekakve klevete i izmišljao postupke koji će prouzrokovati kaznu. Do dva dana iza svoga dolaska zatražio je od stanovništva našega grada, uvodeći jednu do sada nezapamćenu novost (bidat), pet stotina kesa. Kako nismo imali snage da to podnesemo, on je na dva dana prije polaska u svoje sjedište bez tužitelja trpao u zindan Jevreje. Pošto nije bilo mogućnosti da se dade tražena globa i kako nije bilo nikakva mjesta optužbi, niti je bio posrijedi kakav prestupak ili prekršaj, on je tu kaznu udesio samo zato da napuni svoju haznu. Da bi do toga na svaki način došao, on je poglavice (reis) Jevreja i kršćana, koji su nastanjeni u pomenutom gradu, a kojima je od Fethe Fatihove dana zaštita i sigurnost, pohvatao i bacio u zindan, te im na vrat metnuo lance i lisičine. Mučio ih je na razne načine, polio ih je vreloom vodom i najzda počeo je s mučenjima kakva se ne pamte i kakva čovjek ne može da podnese. Od njegova nasilja i mržnje procvilila su njihova djeca i porodice toliko da se je njihov plač i jauk čuo do svih sedam nebesa. Ali se spomenuti nije nikako smilovao, nego se je sav založio za to da uzme ove globe, koje se nisu mogle platiti. Četiri pet puta sa hiljadu poniženja moljen je da mu se dadne pet hiljada groša, ali to nije ništa koristilo, već je odlučio da ih svezane provede u svoje sjedište, grad Travnik. U zoru predao ih je s lancima i lisičinama svojim sejmjenima, a i on je sam s njima pošao. Po

pravilu, došlo je i malo i veliko na glavni put s namjerom da gleda alaj (parada). Spomenuti sejmieni povelili su se krivom mišlju, pa su svoje puške uperili na pomenuto stanovništvo. Kada su opalili, svi su se zaprepastili, pa se je svako, samo da bi spasio život i dušu, razbjegao desno i lijevo i izbezumljeni i zapomažući ostavili su sejmene. Kada su pametni ljudi za to saznali, otišli su spomenutom paši da ga o tom izvjestimo i zamolimo, a kad smo na tu grešku ukazali, on je još više planuo i nije htio nikako da oprost, već je rasrđen otišao u grad Travnik. Iza toga je poslao bujrultiju, navodeći stvari koje se nisu dogodile, te je čak dodao da smo, Bože sačuvaj, na njega topovima pucali i opsjedali ga. Kada nas je sve tako objedio, mi smo ponovno šerijatskim ilamom izvijestili pravo stanje stvari i, premda na nama nije bilo nikakva pre-stupka ni greške, molili smo ga za pomilovanje i oprostjenje. Ali ni tu nam nije udovoljio, već dovodi sejmene iz arnautluka da spomenuti grad (Sarajevo) poruši i muslimanske žene i djecu poginje (pobije). Osim toga, razaslao je u kotareve bosanskog ajaleta (pokrajine) bujrultije, kojima je zabranio da se u naš grad donosi živež, kako bi iz svoje savršene zle namjere još više glađu upropastio ljude, žene i sirotu djecu. Jer kako je ova fukara nastanjena u našem gradu zanatlije, njima je potreban pazar, koji se svake hefte kupi iz drugih kotareva, pa tako i inače muku muče nabavljajući živež za jednu sedmicu. Pored toga je pod imenom raspravljanja o krajini kod sebe sabrao kapetane i ajane i samo da provede svoju samovolju i osvetu sastavio je jedan mahzar, koji prikazuje naše rdavo vladanje. Zatražio je od njih da na taj mahzar stave svoje pečate, pa kako su se oni protivili, jer o tom nisu imali ni pojma, on ih je silom na to natjerao. Zatim se je usudio da taj mahzar podnese na podnožje uzvišene Porte, te nas tako sve objedi i potvori.

Stoga se usuđujemo da putem ovoga mahzara prikažemo pravu istinu i zamolimo da Njegovo Veličanstvo Padišah, iz milosti prema narodu, ne usliša i ne povjeruje u ovakve neistinite stvari i da ukaže svoje vladarske bezgranične milosti ubogom narodu i nevinoj djeci.

Uostalom, zapovijedanje pripada onome koji je dostojan da zapovijeda.”

Mahzar koji su sarajevski muslimani poslali u Istanbul, napisan je u dva primjerka od kojih je original poslan u Istanbul, a kopija je ostala u Sarajevu iz razloga da niko od potpisnika kasnije ne može negirati svoj potpis i pečat. To je rekao Moše Atijas, Zeki-efendija, koji je dugo bio visoki turski činovnik i koga su austrijske vlasti, nakon aneksije, zadržale i zamolile da sredi sav materijal iz turskog arhiva. Fehim ef. Spaho je na molbu dr. Moritza Levija ovu predstavku preveo na naš jezik, ali je smatrao da je mahzar originalan i napisan samo u jednom primjerku i da nije poslan u Istanbul i onda vraćen u Sarajevo. Činjenica je da je jedan primjerak mahzara ostao u posjedu Zeki-efendije.

Iz analize ovog, zasigurno jednog od najvažnijih historijskih dokumenata iz tog vremena, jasno proizlazi činjenica o osjećaju pravednosti i hrabrosti sarajevskih muslimana, koji su bez obzira na sve prijetnje jednog valije i ovaj put spasili svoje sugrađane Jevreje. Takva praksa je postojala i prije i poslije ovog događaja. Sve do danas sarajevski Jevreji čuvaju uspomenu na ove događaje koje je kasnije i sam hahambaši Moše Danon opisao nakon izlaska iz sarajevskog zindana.

U predstavci koju je Ruždi-paša poslao u Istanbul piše da su se sarajevski muslimani naoružali i na neki način digli pobunu i spriječili valiju da pogubi Jevreje, što je, u neku ruku, istina. Muslimanski prvaci u svojoj predstavci sultanu te činjenice poriču, pa pišu da se u Sarajevu narod skupio da gleda paradu povodom valijinog odlaska iz Sarajeva te da su tom prilikom sejmieni iz njegove garde pucali iz objesti na miran narod koji je mirno stajao i molio valiju za milost da pucnjava prestane.

U mahzaru piše da je Ruždi-paša tražio pet stotina kesa groša od cjelokupnog stanovništva Sarajeva, dakle od pripadnika svih vjera, a ne samo od jevreja. Ovaj navod je u kontradikciji s dijelom mahzara u kojem doslovno stoji: “Kako nismo imali snage da to podnesemo Ruždi-paši, on je, na dan-dva prije polaska u svoje sjedište, bez tužitelja strpao u zindan Jevreje. Iz ovoga proizlazi da je pet stotina kesa groša Ruždi-paša tražio samo od Jevreja. Na ovaj diplomatski način se htjelo pokazati da je Ruždi-paša silom tražio novac od cjelokupnog stanovništva

grada Sarajeva, a ne samo od Jevreja, što nije tačno. U drugoj rečenici, odmah iza prve, stoji: “Da bi do toga (novca) došao na svaki način, on je poglavice jevreja i kršćana pohvatao i bacio u zindan.” Ovdje je ciljano dodana riječ kršćana da se izbjegne utisak da se radi samo o jevrejima.

Ako dalje analiziramo ovaj mahzar i njegove potpisnike, dolazimo do zaključka da je društveno-politička situacija u Bosni u to vrijeme bila dosta različita od situacije u drugim pokrajinama ogromne Osmanske Imperije. Ovaj mahzar pokazuje i politički stav bosanskih muslimana prema samom valiji koji predstavlja vrhovnu vlast u Bosni, a ujedno i prema centralnoj vlasti, to jest Visokoj porti. Iz ovoga dalje proizlazi da se jedino u Bosni mogla desiti takva situacija da je protiv najviše vilajetske vlasti, to jest valije, napisana predstavka koju su potpisali njegovi najbliži saradnici, visoki činovnici i vojni zapovjednici. To se u tadašnje vrijeme u Evropi i svijetu zaista rijetko dešavalo. Prvaci bosanskih muslimana su često imali i iskazivali svoje stavove, koji su se principijelno i dijametralno razlikovali od stavova Visoke porte, te vrlo često nisu poštovali fermane i bujrutlije, pa ni naredbe valija u Travniku ako su ove naredbe bile uperene protiv njihove samostalnosti i odlučivanja. Mnogo puta su bosanski muslimanski prvaci dizali pobune protiv centralne vlasti i vrlo teško i sporo provodili reforme. Na ovaj su način utjecali na odluku Porte da u Bosanski ejalet pošalje Omer-pašu Latasa (24. 9. 1806. Janja Gora, Plaški – septembar, 1871. Istanbul), inače prebjega u Bosnu (u kojoj je primio islam). On je bio vojskovođa s velikim iskustvom u gašenju pobuna u provincijama prostrane Osmanske Imperije. Godine 1850, po dolasku u Sarajevo, bosanskim je prvacima pročitao ferman koji je sadržavao tačke reformi i zahtjev da se one odmah počnu provoditi. Kao odgovor na to, u Bosanskom ejaletu izbile su pobune: u Bosanskoj krajini, Posavini, Hercegovini i srednjoj Bosni. Sve je bilo ugušeno u krvi pa su uslijedila ubistva i progoni pobunjenih vođa i drugih lica koja su bila umiješana u te pobune. Nakon pobune u Hercegovini 1851. godine, Omer-paša Latas naredio je da se civilnom stanovništvu silom oduzme

oružje. Tad je također naredio da se u Bosni ukine odžak i vojska janjičara i nasilu uvede nizam (regularna vojska). Obuzdao je bosansko plemstvo, posebno begove; Fadil-pašu prisilio je na poslušnost, a Ali-pašu Stočevića pogubio.

Sarajevski Jevreji su također svoju žalbu u kojoj su opisali događaje i otpremili dva kurira u Carigrad da je predaju Čelebi Behor Karmoni, sultanovom draguljaru koji je uživao ogromno povjerenje samoga sultana i mogao mu doći u svako doba. Pomoću sultanove majke (validesultan), Čelebi Karmona je nagovorio sultana da izda ferman svome kapudanbaši (čuvar vrata kod Visoke porte) Sitkiju Zaimu te da smjesta ode u Travnik i svrgne Ruždi-pašu sa vlasti, uhapsi ga i kao zatvorenika dovede u Carigrad.

Moše (Mojsije) Rafaela Atijas, općepoznat kao Zeki-efendija Rafailović, prvi je skupio i sredio brojne zapise te veći historijski materijal koji se odnosi na posljednja dva čina drame koja su se odigrala u Sarajevu u vezi s Rav Moše Danonom i Ruždi-pašom. Te je događaje detaljno opisao u jednoj obimnoj historijskoj priči na jeziku Sefarda. Priča je veoma emocionalno ispričana i ima veliku literarnu vrijednost, a predstavlja raritet jer je napisana na prvom idiomu sarajevskog španskog (đidoa).

Zeki-efendija je najviše zadužio jevrejsku zajednicu i postao već u ono vrijeme poznat po djelu *Historia de los prisioneros (Historija o zatočenicima)*, što je ustvari ranije spomenuta romansirana priča koja govori o suživotu jevreja i muslimana (komšiluk), toliko karakteristično za historiju suživota u Bosni. Priča je ostala poznata pod naslovom *Sarajevska megila*. Vjerovatno joj je takav naziv dao sam Zeki-efendija. Neki historičari spomenute događaje nazivaju i *Sarajevskim purimom*. Megila je zapravo svitak pergamenta ili papira koja se u sinagogama čita za Purim, praznik koji govori o spašavanju jevrejskog naroda koji je bio izložen pogromima u Perziji i bio spašen zahvaljujući kraljici Ester (Megilat Ester).

Jevreji su tokom povijesti gotovo svako spašavanje zajednice ili pojedinaca od nepravednih optužbi zapisivali i zapis zvali

megila. Bilo je mnogo lokalnih megila od kojih je najviše poznata *Saragoška megila* (Saragoški purim) iz 15. stoljeća, tačnije iz 1419. godine u doba kralja Alfonsa Petog kad su se Jevreji spasili od optužbi konvertita koji je prešao na kršćanstvo i jevreje tužio samome kralju. Poznat je i Narbonski purim iz 1236. godine.

Sarajevski purim se slavi 4. hešvana (u oktobru), a zove se još i Hag Asirim, kao uspomena na spašavanje Jevreja koje je zatvorio spomenuti Ruždi-paša 1819. godine (5579. po jevrejskom kalendaru). U bivšoj Jugoslaviji bili su poznati i drugi purimi kakvi su Beogradski (*Purim di Bilugradu*), Dubrovački itd.

Doktor Isak Samokovlija je sa jezika Sefarda preveo "Sarajevsku megilu" na naš jezik i objavio je u listu *Jevrejski život*.⁶ Tom prilikom je u istom broju *Jevrejskog života* napisao: "Danas smo otkrili da i sarajevski Jevreji imaju svoju megilu. Uz megilu svih Jevreja (misli na Megilat Ester) bila je poznata samo još Saragoška, a danas možemo reći da imamo i treću, sarajevsku." Nakon toga je konstatirao da je događaj iz 1819. godine tek nakon 80 godina opisao Zeki-efendija Rafailović, alias Moše Rafaela Atijas. Povod ovome pisanju, bila je teška bolest od koje je Zeki-efendija u mladosti obolio te otišao u Beč da se liječi. Hirurg koji je trebalo da ga operira iznenada je umro na sam dan operacije, pa se Zeki-efendija vratio u Sarajevo i duže bolovao. Imao je visoku temperaturu sve do dana kad mu se u tom stanju prikazao sam hahambaša Moše Danon i obećao mu da će vrlo brzo ozdraviti. Zeki-efendija je ozdravio zahvaljujući pomoći sarajevskih ljekara i dobrih lijekova. Nakon toga je počeo sakupljati dokumente i ispitivati ljude koji nešto znaju o Rav Moši Danonu i događajima u Travniku i Sarajevu 1819. godine.

Zeki-efendija je, kako smo kazali, tekst o događajima iz 1819. godine napisao 1899. ili 1900. godine i to u prozi. Osim podataka koje je sakupio, posjedovao je i kopiju *mahzara* koje su sarajevski muslimani poslali u Istanbul. Spomenuti tekst Zeki-efendija ostavio je svom sinu Albertu Atijasu Zekiću, koji ga je poslije pokazao dr. Moritzu Leviju. Doktor Moritz Levi je u

⁶ Isak Samokovlija, "Sarajevska megila", *Jevrejski život*, br. 125, 1926, 1.

čuvеноj knjizi *Sefardi u Bosni*, napisanoj 1911. godine na njemačkom jeziku (to mu je bio doktorski rad), posvetio jedno poglavlje u knjizi spomenutim događajima. Bilo je nekoliko prijevoda ove knjige na naš jezik.⁷

Nakon ozdravljenja Zeki-efendije, a na njegov prijedlog, donesena je odluka da se u Sefardskoj sinagogi u Sarajevu svakog 4. hešvana (u oktobru) održi limud (spomen) Rav Moši Danonu i zatočenicima. Nakon toga je Zeki-efendija pozivao u svoju kuću nekoliko desetaka ljudi i nakon posluženja im čitao ili pričao o *Sarajevskoj megili*. Običaj da se ljudi pozivaju nakon molitve u hramu kući sačuvao se do Druog svjetskog rata. Obično su bogatiji sarajevski Sefardi – Salomi, Altarci, Danoni, Atijasi, Kajoni i neki drugi – prednjačili u tome.

Rav Moše Danon također je, u malom defteru od deset strana, opisao događaje u vezi s nasiljem Ruždi-paše i oslobađanjem iz zindana. Rukopis se sastoji iz tri dijela pisana u kratkom periodu na hebrejskom jeziku.⁸ U okviru spomenutog rukopisa nalazi se i protokol o postavljenju Rav Moše Danona za hahambašu (nadrabina) u Sarajevu. Interesantan je popis prvaka sarajevske Sefardske jevrejske općine koji su potpisali postavljenje Rav Moše Danona. Prvi potpis je potis samog hahambaše. Slijedi spisak ostalih potpisnika: Šalomo Haviju, Ašer Bahar Šelomo, Jakov Pinto, Rafael Moše Levi, Avram Hajim Levi, Jichak Šelomo Levi, Jichak Mihael Atijas, Menahem Juda Levi, Ezra Eljau Hajon, Moše Avram Altarac, Jakov Haim Alevi, Moše Kampos, Moše Jeuda Alevi, Avram Cadik – Haj Danon, Jichak Jakov Romano, Šelomo bahar Josef Baruh, Hajim Mihael Alevi, Avram Hajim Abinun, David Hajim Alevi, Moše Šelomo Alkalaji, Jichak Avram Haj Atijas, Avram Šelomo Alevi,

⁷ Posljednji prijevod Ljiljane Masal objavljen je 1997. godine u knjizi Moritz Levyja u poglavlju 10, koje govori o Ruždi-paši i Vedžhi-paši. Vidjeti: Moritz Levy, *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na balkanskom poluostrvu*, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 1997, 65-68. Promocija ove knjige održana je iste godine, a ja sam bio jedan od promotora. Opširnije o ovim događajima Moritz Levy, "Rav Danon i Ruždi-paša", *Godišnjak La Benevolencije i Potpore* 5694/1933, Štamparija Menahem Papo, Beograd – Sarajevo, 1933, 81-95.

⁸ Ibidem, 90-95. Tu se nalazi prijevod cijeloga teksta.

Jeuda Haviju, Mordehaj Ozmo, Rafael David Kamhi, Eliezer Josef Papo, Jakov bahar Šelomo Altarac, Aran Hajon, Šelomo Vita Altarac, Jakov Musafija, Šelomo bahar Eliša Haviju, Hajim Rafael Pinto. Poznato je da su deseterica sa ovoga spiska bili zatočeni s hahambašom Danonom u sarajevskom zindanu.

Rav Moše Danon je bio hasid i dobro je poznavao kabalau, pošto je živio u doba kad je u istočnoj Evropi (Poljska, Ukrajina i Rusija) vladala vrsta misticizma koju je osnovao Rabi Mair Baal-Šemtov (skraćeno Baal-Šem). Ovi hasidi imali su sposobnost da predvide čudotvorne događaje. Sarajevski Jevreji su istodobno imali svoga rabina koji je također, po vjerovanju mnogih, bio čudotvorac, pa su mu se obraćali u najtežim trenucima života u nadi da će on od Boga izmoliti spasenje.

Neko vrijeme nakon oslobođenja iz zatvora, hahambaša Moše Danon okupio je svoje sapatnike i svečano im objavio da je od Boga primio naredbu da ide na hodočašće u Jerusalem. (Zna se da je prije i poslije Rav Moše Danona bio običaj da ne samo rabini nego i drugi stariji vjernici Jevreji odlaze na hodočašće ili da umru u svetoj zemlji Palestini).

Interesantno je također da je hahambaša rekao deseterici sapatnika da će svi oni dobiti sinove u istoj godini, a da će on na putu u svetu zemlju, umrijeti. Tako se i desilo, zaista su svi oni dobili sinove. Od svih te godine rođenih sinova, posljednji je umro neki Hajim Kamhi 1899. godine. Ovo je bilo napisano 17. jula 1920. godine u listu Židovska svijest – koji se zvao punim imenom Židovska svijest – kulturno politički tjednik. Glavni urednik bio je dr. Isak Altarac, a list je izlazio od 1919. godine do 1928. godine u Sarajevu, redakcija lista se nalazila u Štrosmajetrovoj ulici.

Hahambaša Moše Danon je zamolio da ga, ako umre na putu, sahrane na mjestu gdje ga zatekne smrt. Smrt ga je zatekla na Vidovom polju kod Stoca. Pošto u Stocu nije bilo Jevreja, neko je pozvao mostarske Jevreje da ga sahrane po njihovom običaju. Oni su ga sahranili na Krajšini kod Stoca. Zemljište na kojem se nalazi njegov grob kupio je, nakon više godina poslije

smrti Rav Moše Danona, David Moše Salom iz Sarajeva, zvani Uščuplija, jer je došao u Sarajevo iz Skoplja (Uščup, tur. Uskup). Salom je uredio spomenik koji je bio postavljen ranije, sagradio zgradu za sastajalište posjetilaca, ogradio zemljište oko groba na kojem su se okupljali sarajevski Jevreji i čitali molitve danju i noću. Spomenik Rav Danona je napravljen u obliku nepravilne petostrane prizme, kojoj su strane jednake, gornja strana je zaravnjena i izgleda kao šestostrana prizma. Kamen je dug 150 cm, a visok 96 cm. Kameno postolje dugo je oko 190 cm, a široko 90 cm. Sa sjeverne strane spomenika uklesan je natpis na starohebrejskom jeziku koji u prijevodu glasi:

Ovaj kamen koji je ovdje podignut neka bude kao znak i spomenik ukopa jedne svete osobe čija su djela čudesna i o kome se može kazati da je bio pobožan i svet, on je naš gospodin učitelj i veliki rabin, rabin Moše Danon. Njegova dobra djela neka nam pomognu. Amen! Odselio se od ovog svijeta dana 20 sivana godine 5590/1830).

Natpis sa desne strane nije potpuno čitljiv. Jedinствен je i oblik samog spomenika pošto se jasno vidi da sličí bosanskim stećcima koji se nalaze relativno blizu, u Radimlji. Druga karakteristika groba jest da je napravljen od monumentalnog kamena u višestoljetnom bosansko-jevrejskom stilu.

Na istom zemljištu nalaze se još dva spomenika. Pod njima su sahranjeni jevrejski vojnici. Ti spomenici su od betona i potječu iz vremena Austro-Ugarske. Na jednom spomeniku piše: “Arnold Silberstein gestorben im Mai 1898.” U drugom grobu su sahranjena dva nepoznata jevrejska vojnika. Sarajevski Jevreji hodočasnici su govorili: “Blago onoj dvojici kad su sahranjeni kod onog dobrog čovjeka.” Grob Rav Moše Danona je tako postao kultno mjesto ne samo sarajevskih Jevreja nego i pripadnika drugih vjera, naročito muslimana.

Zanimljiva je činjenica da se o grobu i cijelom kompleksu skoro dvije stotine godina brine muslimanska porodica Medara. Nakone agresije na Bosnu i Hercegovinu, Mirsad Medar se vratio u to mjesto i 1997. godine obnovio srušenu “havru”, kuću

u kojoj su se sastajali Jevreji prilikom hodočašća groba Moše Danona. On je uredio i zemljište koje je bilo zaraslo u drač, oštru hercegovačku travu.

Od kolike su važnosti bili događaji koji su se desili prije 200 godina u vezi s Rav Moše Danonom i Ruždi-pašom, govori i knjižica za molitvu koja se moli u Stocu prilikom posjete grobu pravednika Rav Moše Danona. Puni naslov originala knjižice koji je napisan na idiomu jezika bosanskih Sefarda glasi:

Livriku

de la orasjon ke se dizi a Stolac dispoes de TEFILA sovre la KEVURA del CADIK maalat moreno arav rebi MOŠE DANON zehuto jagen alenu AMEN

Tanbjen en este livriku se topa la orasjon ke se dizi koando al-gunu va a BET AKAVAROT avizitar algunus de sus dženetores o parjentes o amigus.

Trezladado por mano del hadži MOŠE HAJIM moreno arav Alevi, Saraj en anjo 5697.

U mome prijevodu na naš jezik tekst glasi:

Knjižica

Za molitvu koja se govori u Stocu poslije TEFILA na GROBU PRAVEDNIKA velikog našeg vrlog učitelja rabina MOŠE DANONA, neka nas njegova vrlina zaštititi. AMEN.

Također u ovoj knjižici se nalazi molitva koja se govori kad neko ide na GROBLJE da posjeti nekog od svojih predaka, rođaka ili prijatelja.

Prevedeno rukom hadži Moše Hajima, vjeroučitelja, rabina Alevi, Sarajevo, godine 5697/1937.

Livriku (Knjižica) je važan dokument iz mnogo razloga: prvo iz lingvističkih, a zatim i grafijskih (načina pisanja). Lingvistički je ovaj dokument interesantan već time što je pisan na prvom idiomu sarajevskog “đidoa”, a grafija je latinično pismo koje se upotrebljavalo nakon dogovora “sarajevske komisije za jezik”

o načinu pisanja jezika. Komisija je zasjedala od 1924. do 1927. godine s prekidima. Sarajevski dičo pisan latinskim slovima predstavljao je velik proboj sefardske kulture i time omogućio mnogim Jevrejima koji nisu znali hebrejski ili nisu znali “raši” pismo da se upoznaju sa svojom historijom i tradicijom u svakom smislu. Drugi važan razlog jest vjersko-sociološki, pošto se posjeta i interesiranje za događaje koji su vezani za Rav Moše Danona i Ruždi-pašu (Sarajevski purim), ali i za samo mjesto gdje je ukopan Rav Moše Danon naglo povećalo. Iz tog razloga donosimo dva odlomka iz te knjižice, prvo na jeziku sarajevskih Sefarda i u veoma dobrom prijevodu na naš jezik koji je uradio hadži Moše Hajim vjeroučitelj, rabin Alevi.

*Patron de los mundos, aki sovre tjera santa de entero de maa-lat RABENU MOŠE DANON, ke su zahut mos ajude i mos mam-
pare, sovre portal de palasjo del abastado, mozotros parados,
kon pavor i tembla mozotros mos enkorvantes i arodeljantes i
batjentes sovre Tus poartas, se estremese moestro korason de
močedumbre de Tu grandeza, ke Tu grandeza de mozotros es
enkuvjerta – i mozotros reveljadores i pekadores enfrente de Ti,
de moestra čikes – asta el dija el este – enpero Tus mercedes, Djo
grande, ke muču se enaltisjeron – ejas moestro korason enforti-
sieron. Tus katares expandidus en todo el mundu, kata moestro
korason el kevrantado, oje loenga de sarados de avla, Djo ojen
orasjon. A moestras palmas delante di Ti expandemos – ke Djo
enveluntan vidas Tu...*

Gospodaru svjetova, ovdje na svetoj zemlji počivališta našeg uzvišenog učitelja MOŠE DANONA, neka bi nam njegove zasluge bile od pomoći i neka bi nam bile izvor zaštite, na vratima palate Samodostatnoga stojimo sa strahopoštovanjem i drščući, klanjamo se, klečimo i kucamo na Tvoja vrata, a srce nam strepi radi nesrazmjernog veličanstva Tvoga, jer Tvoje je veličanstvo od nas skriveno – a mi smo prestupnici i grješnici pred licem Tvojim, od našeg djetinjstva – do današnjeg dana, ali milosrđe Tvoje, veliki Bože, koje je uzvišeno veoma – ono utvrđuje srca naša. Tvoje su kušnje širom svijeta rasprostrte, okušaj srca naša slomljena, počuj molitvu onih čiji je govor utihnulo, Bože koji čuješ molitve. Ruke svoje pred Tobom širimo – jer životoljuban Bog jesi Ti.

I seja veluntad delante de Ti, Adonaj maestro Djo, i Djo de moestros padres, ke apijadis sovre toda la kompanja santa la esta, ke vinjeron asta aki por expandersen sovre entero del santo el este, i prosperes a ejos, kon prosperos del koerpo i de la alma, rikeza i onra i vidas para Tu servimjento – i de sjerto mozotros somos menadevim šemen lamaor por enšalšamjento i repozo de alma de maestro sinjor rav rabeno MOŠE DANON, zehuto jagen alenu, Amen!”

I neka bi bila volja Tvoja, Gospode Bože naš i Bože otaca naših, da se smiluješ na ovo sveto društvo koje je došlo ovamo da se prostre na grobu ovog sveca, i pospješih ih, tjelesno i duhovno, bogatstvom, čašću i životom u Tvojim službi. Produlji dane njihove u obilju milosrđa i u potpunom zdravlju kako se ne bi ostavili službe Tvoje – a mi ćemo zasigurno priložiti ulje za rasvjetu hrama u čast uznesenja i pokoja duše našeg gospodina učitelja MOŠE DANONA, neka bi nam njegove zasluge bile štit, amen!

Na osnovu ovih događaja u sefardskoj poetskoj baštini, nastale su i dvije veće pjesme koje opisuju spomenute događaje. Donosimo nekoliko strofa iz jedne⁹ od njih i u prijevodu prof. Muhameda Nezirovića:

*Una kantika komponada i eskrita por la historija ke kapito als Rav Moše Danon Đunto los grandes de la komuna da Sarajevo.
al 4. marhešvan 5580/1819.*

Pjesma sastavljena i napisana o događaju što se zbio rabinu Moše Danonu i rukovodiocima sarajevske sefardske općine.
4. marhešvana 5580/1819.

*Ordinaremos un kanti
Kontar kozas de avanti
de luke akapito
a gran senjor ke egvisto.*

Spjevat ćemo jednu pjesmu
Pričat stvari od ranije
O onome šta se zbilo
Vel'kom mužu što je bio.

⁹ Ovu pjesmu je vjerovatno napisao Zeki-efendija krajem 19. stoljeća, a nalazi se u knjizi *Jevrejsko-španski Romansero – antologija poezije na jeziku sefardskih Jevreja* koju je preveo Muhamed Nezirović. Vidjeti: Samuel M. Elazar, *El Romancero judeo-espanjol*, Svjetlost, Sarajevo, 1987, 191.

*El es nuestro Rav Danon
lifne šamaš šemo jinon
nunka di el mus olvidaremos,
al Djo munčo alavaremos
por la grande salvasjon
ke izo a muestra nasjon.*

*Haj vekajan, meleh rahman
baldo penserjo de Aman
los Turkos de la sivdad
se selaron de su krueldad,
kontra el si levantaron
i a los Djidjos asoltaron.*

To je naš Rav Danon,
Neka j' njemu svijetlo dana,
Zaboraviti ništ nećemo,
Boga ćemo mnogo slaviti
Rad spasenja velikoga
Što g' učini našem rodu.

Hvaljen naš kralj spasitelj
Amana je pomisao otklonio
Muslimane ovog grada
Surovost njeg'va razjarila,
Protiv njega ustadoše
I Jevreje 'slobodiše.

Zaključak

Analizirajući događaje koji su se desili prije i za vrijeme Sarajevskog purima, dolazimo do sljedećih zaključaka u vezi s kulturnim pamćenjem bosanskih Jevreja, s jedne strane, i muslimana s druge: Iz jevrejske perspektive, to je ogromna zahvalnost za solidarnost koju su pokazali sarajevski i travnički muslimani prema komšijama jevrejima, a iz muslimanske perspektive, to je spoznaja ogromne nepravde koju je počinio valija Mehmed Ruždi-paša prema jevrejima. Ove reakcije govore o ljudskoj solidarnosti svih Sarajlija i Travničana, što je dokaz stvarnog suživota muslimana i jevreja u multikonfesionalnoj, multinacionalnoj i multikulturalnoj Bosni i Hercegovini koja je bila dio moćne Osmanske Imperije. Ovakva praksa se nastavila i u daljnjoj historiji ova dva naroda.

Moše Rafael Attias odnosno Zeki-efendi Rafaelović (1843–916) bio je vilajetski arhivar, član Gradske uprave Sarajeva, pjesnik, jedan od osnivača "La Benevolencije" i sakupljač historijske građe o Jevrejima u Bosni i Hercegovini. Oživio je priču o događaju poznatom kao Sarajevski purim (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Nadgrobní spomenik na Jevrejskom groblju u Sarajevu
(Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Percepcija Jevreja u bošnjačkoj štampi u periodu od 1878. do 1914.

Bosanski Jevreji za vrijeme Austro-Ugarske Carevine

Austrougarska vladavina u Bosni i Hercegovini mnogim se pripadnicima nekršćanskih konfesija činila kao esencijalni izazov i historijski prijelom s dalekosežnim posljedicama za život pojedinaca. Vrlo brzo su muslimani i Jevreji sefardi pronašli načine prilagodbe novim okolnostima i doživjeli ovaj prijelom kao izvanrednu priliku.¹

Za Jevreje je ova nova orijentacija bila mnogo lakša, jer su većinom bili poduzetnici i nastanjeni u gradskim sredinama. Od 11.868 Jevreja koji su 1910. živjeli u Bosni, većina je živjela u Sarajevu. Oni su činili 12,32% sarajevskog stanovništva, a 0,62% u cijeloj Bosni. Uočljivo je da je njihov porast u stanovništvu u

¹ Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 14, 65. i 156; Aydin Babuna, *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Epoche*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1996, 230-232. Drukčije se ocjenjivao odnos prema Jevrejima pokreta za otpor oko Hadži Loje 1878. godine, jer je on vodio računa da dobije legitimitet od jevrejskih zastupnika u narodnom odboru, iako su Jevreji davali velik finansijski doprinos. Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, reprint izdanja iz 1911, Wieser, Klagenfurt, 1996, 104-105.

periodu od 1879. do 1910. godine bio 24,6%, što je znatno više u odnosu na sve druge konfesije. Upoređujući demografske podatke s katolicima, bilježi se porast 107%, a razlog tome nije samo primarno u migracijama nego i u većoj dinamici prirodnog rasta stanovništva. Slično tome, porastao je broj protestanata, što sveukupno govori o demografskom razvitku grada Sarajeva. Važna okolnost ovih promjena u periodu od 1878, do 1914. godine jest to da su muslimani nakon jevreja i doseljenika činili najveći dio gradskog stanovništva. To objašnjava velik broj ličnih i životnih kontakata koji su postali politički relevantni i koji su važni za kontekst i stavove lista *Bošnjak*.²

Naseljavanje aškenaskih Jevreja iz drugih dijelova Austro-Ugarske nakon 1878. godine značio je, s kulturološkog i političkog aspekta, zasigurno dalekosežan preokret. Do tada je društvo Bosne i Hercegovine bilo strukturirano na osnovu sistema milleta, to jest na osnovu pripadnosti vjerskim zajednicama. Kod jevrejske i katoličke zajednice taj je princip, kroz naseljavanje jevreja i katolika iz drugih dijelova Austro-Ugarske koji su govorili drugim maternjim jezikom i imali različite kulturološke i vjerske običaje, u to vrijeme stavljen na ispit. Razlike među tim pojedinačnim grupacijama osjećale su se još dugo, a uoči parlamentarnih izbora 1910. godine dovele su do političkih nesuglasica.³

Ovo političko rivalstvo korespondiralo je s različitim konfliktima i orijentacijama među muslimanima, naprimjer glede izbornog prava za doseljenike. To je bilo važno za lokalne izbore

² *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*, Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo, 1912, XXXVIII – XLII; Popis stanovništva je za period 1895–1910. zabilježio među muslimanima i sefardskim Jevrejima gubitak stanovništva kroz migracije. Objašnjenje da “tu i tamo postoji još običaj da se ostari i umre u Jerusalemu” se dalje ne potvrđuje činjenicama niti se daju tačni brojevi. Ibidem, XL.

³ Kod katolika se to pokazalo kroz netrpeljivost unutar crkvenih hijerarhija i političkih stranaka. Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, New York, 2007, 41-46, 232-238; Vidjeti: Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 156.

u Sarajevu⁴, jer je do 1910. porastao broj doseljenika na 35%. Aškenaski Jevreji su 1910. godine činili 3.649 osoba, što je trećina Jevreja u Bosni i Hercegovini.⁵ U mnogim mjestima oni su se organizirali u vlastitim općinama/zajednicama. U Sarajevu je procent aškenaske populacije bio niži (1910. god. jedna trećina) nego u Tuzli, gdje je 1879. godine osnovana prva aškenaska općina. Aškenaski Jevreji, međusobno i u svojoj zajednici, prvenstveno su govorili njemačkim jezikom. Sefardi su svoju “braću po vjeri” podsmješljivo zvali “Švabama”. Treba spomenuti da je određen broj Jevreja došao sa slavenskog područja, što je bilo olakšavajuće kad je riječ o učenju bosanskog jezika. Od 1890-ih godina se u korespondenciji zajednice počeo koristiti bosanski jezik, u početku uz pomoć sekretara.⁶ Aškenaska sinagoga u Sarajevu otvorena je 1902. godine i izgrađena je u maurskom stilu, kao i Fakultet islamskih nauka i Vijećnica, koje je projektirao arhitekt

⁴ Uporedi Esad Kulović u Robert Donia, *Sarajevo. A Biography*, Hurst & Company, London, 2006, 109-110. Iako su Srbi pružali otpor, među ostalim, i zbog ekonomske konkurencije, bošnjački gradonačelnik Sarajeva Esad Kulović stao je na stranu Jevreja i izborio se za izborni zakon u korist Jevreja doseljenika, odnosno Aškenaza.

⁵ Udio njemačkih govornika u stanovništvu Sarajeva 1910. godine iznosio je samo 10,11%. Najveći dio useljenika činili su ljudi koji su govorili jezikom južnih Slavena, većinom Hrvati. Moglo bi se zamisliti da toj grupi pripada i jezička asimilacija aškenaskih Jevreja. Međutim, njihov broj od 18.000 doseljenika u Sarajevo bio je u svakom slučaju mali, 1.412 osoba. *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina XXXVIII, XLIX, LI, LII, 44, 5.*

⁶ Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 14, 16, 22, 162-181; Ivana Vučina-Simović, “The Sephardim and Ashkenazim in Sarajevo: From social, cultural and linguistic divergence to convergence”, *Transversal: Zeitschrift für jüdische Studien* 13, br. 2, 2012, 41-64, 47-48; Rabbiner B. Buchwald, “Spaniolen’ und ‘Deutsche’”, *Bosnische Post*, 24. februar 1911. Nekoliko glavnih urednika novina *Bosnische Post* bili su Jevreji, naprimjer Otto Kraus i Isidor Steinhardt. Vidjeti: Carl Bethke: “Die Zeitungen ‘Bosnische Post’ und ‘Sarajevoer Tagblatt’, 1903-1913”, *Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien. Neue Forschungen und Perspektiven*, ur. Carl Bethke, Husnija Kamberović, Jasna Turkalj, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015, 137-174, 156-158; Glavni rabin Moritz Levy, koji je studirao u Beču, koristio je “Sarajevoer Tagblatt” da protestira protiv zapostavljanja Jevreja na izborima 1910. godine. Vidjeti: Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 87-90.

Karl Paržik.⁷ Upečatljivo je da su aškenaski Jevreji odabrali da stanuju u krugu tradicionalno poslovne Baščaršije, dok su katolici i protestanti radije živjeli u zapadnom dijelu centra grada.⁸

Izgradnja državnih i sekularnih škola na bosanskom jeziku znatno je doprinijela brznoj integraciji jevrejskih doseljenika kao i njihovo zbližavanje s domaćim Jevrejima. Upis jevrejske djece je na primjeru 1904/05. godine sa 87,62% daleko iznad prosjeka,⁹ a 1907. godine je od 187 učenica na Višoj djevojačkoj školi, 67 njih bilo iz jevrejskih porodica. Čak u jedinoj vjerskoj sefardskoj osnovnoj školi nastava od 1894. godine, osim na času vjeronauke, održavala se na bosanskom jeziku, iako škola nije bila finansijski zavisna od države. Prvi ispiti na bosanskom jeziku održavali su se u prisustvu gradonačelnika Kapetanovića.¹⁰ Još 1910. godine 98% Sefarda naveo je da im je judeošpanski maternji jezik. Do 1931. godine taj broj u Sarajevu pao je na 51,13%, pa se 46% njih izjasnilo da im je maternji jezik srpsko-hrvatski, a 3,63% njih da im je maternji jezik njemački.¹¹

⁷ Branka Dimitrijević, *Arhitekt Karlo Paržik*, Disertacija, Sarajevo, 1989, 87-90. www.karloparzik.com (pristupljeno 8. oktobra 2020); Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 56-57; Donia, *Sarajevo*, 78.

⁸ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina*, II/5.

⁹ Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Veit & Comp., Leipzig, 1914, 723; Wolfdieter Bihl, "Die Juden in der Habsburgermonarchie 1848-1918", *Zur Geschichte der Juden in den östlichen Ländern der Habsburgermonarchie*, ur. Kurt Schubert, *Studia Judaica Austriaca*, VIII, Eisenstadt, 1980, 47-52.

¹⁰ Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 81; Dževad Juzbašić, "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave", *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2002, 371-382, 374-375; "Nova škola u Sarajevu", *Bošnjak*, 12. april 1894; "Ispit", *Bošnjak*, Sarajevo, 23. august 1894.

¹¹ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest of Community*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979, 22, 215. Aškenaski Jevreji u Bosni bili su nakon smjene vlasti 1918. godine pod pritiskom srpskih vlasti jer im se pripisavala emocionalna povezanost s Austro-Ugarskom. Vidjeti: Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi Liber, Zagreb, 2004, 77, 80.

Aškenaski Jevreji bavili su se i u Bosni i Hercegovini često slobodnim zanimanjima. Bili su pravници i inženjeri, a nekoliko doseljenih iz Beča bili su vodeći ljekari jevrejske vjere. Aškenaski Jevreji znatno su doprinijeli ekonomskom rastu. Aškenazi i Sefardi su 1910. godine zajedno činili 20% uposlenika u oblasti trgovine, bankarstva i saobraćaja. Gotovo simbiotički, preuzimali su važne zadatke i funkcije za cjelokupno bosansko društvo, naprimjer u organizaciji uvoza i izvoza. Treba napomenuti da fokus zanimanja Jevreja u određenim poslovima za vrijeme Osmanskog Carstva nije imao isti omjer ni ideologizaciju kao u zapadnoj i centralnoj Evropi, gdje su bili isključeni iz mnogih zanimanja. Osim toga, kapitalizam se u jugoistočnoj Evropi razvijao drukčije i u drugim intervalima. Sefardi u Bosni su osim u trgovini bili veoma zastupljeni i u drugim oblastima gradskog zanatstva, gdje je, pogotovo nakon 1878. i uvozom gotovih proizvoda, ugroženo njihov poslovanje. Među tradicionalnim i specijaliziranim radnjama koje su hranile velike porodice to je zaoštrilo konkurenciju. Jedan dio djelatnosti sa sve većim brojem žena bio je orijentiran na posao u fabrikama. Bilo je mnogo Jevreja među radnicima u tekstilnoj i grafičkoj industriji. Socijalna struktura bosanskih Jevreja razvijala se nejednako. Više od 2.000 osoba nije imalo dovoljno sredstava za život. Sarajevsko naselje Bjelave, gdje je živjelo mnogo Jevreja sefarda, ostalo je područje donjeg srednjeg sloja.¹²

Ove društvene razlike i nejednakosti činile su pozadinu i motivaciju za osnivanje jevrejskih dobrotvornih udruženja. Najvažnije udruženje bilo je “La Benevolencija”, koje je osnovano 1892. godine. Ciljevi udruženja, između ostalog, bili su dodjela stipendija za studije, naročito u Beču. Bečka udruženja jevrejskih studenata iz jugoistočne Evrope – “Esperanza” [nada], koje je osnovano 1896. i okupljalo Sefarde, i “Bar Giora”, osnovano 1901, koje je okupljalo Aškenaze – širila su cionističku ideju vlastite jevrejske nacije. Istovremeno je njihovo ide-

¹² Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 65-73, 91-93, 145-146; Juzbašić, *Nekoliko napomena*, 372-373; Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, 17-21.

ološko zblizavanje u Beču imalo odjeka u Bosni, gdje se popravila politička saradnja Aškenaza i Sefarda. To je pogotovo bilo značajno od 1908. do 1910, kad se radilo o određivanju mjesta za predstavnike Jevreja u gradskoj i upravi i u državnom parlamentu, odnosno saboru. Iako su Srbi pružali otpor, između ostalog i zbog ekonomske konkurencije, bošnjački gradonačelnik Sarajeva Esad Kulović stao je na stranu Jevreja i izborio se za izborni zakon u korist Jevreja doseljenika, odnosno Aškenaza. Ujedinjenje bosanskih Jevreja podržano je od krovne organizacije austrijskih Jevreja u Beču čije su intervencije doprinijele da Ustav Bosne i Hercegovine iz 1910. Jevrejima osigura dva zastupnička mjesta u Saboru. Mjesto rezervirano za vjerskog dostojanstvenika zauzelo je tek kad je Moritz Levy imenovan za glavnog rabina. Prilikom imenovanja političkog zastupnika, uoči izbora za Sabor 1910. godine, došlo je do konflikta. U Sabor su ušli predstavnik sefardske zajednice Ješua D. Salom i vođa aškenaske zajednice Moritz Rotkopf, kao predsjednik advokatske komore. U novoizabranom saboru Salom se žalio na male državne subvencije za jevreje, dok se novčana pomoć za muslimane i pravoslavce povisila na osnovu njihovog procentualnog udjela u stanovništvu. Salom je krajem 1910. odustao od svog mandata i, u naknadnim izborima između dva sefardska kandidata, Vita Alkalaj pobijedio je Avrama Saloma. Alkalaj se 1911. uspio izboriti za iznos državnih subvencija isti kao i za protestante.¹³

Bošnjak

Bošnjak je izlazio od 1891. do 1910. godine i to je prvi list na bosanskom jeziku koji je najduže izlazio za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. Prvi vlasnik lista bio je Mehmed-beg Kapetanović. *Bošnjak* se razlikovao od drugih listova po svom patriotskom programu i po tome što je donosio vijesti iz cijelog svijeta.¹⁴

¹³ Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 141-143, 149-150, 156; Vučina-Simović, *The Sephardim and Ashkenazim*, 50-53; Juzbašić, *Nekoliko napomena*, 374-380.

¹⁴ Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1978, 236-261.

U godinama u kojima je list izlazio, u Evropi su iznova porasli antisemitska agitacija i nasilje, čiji su oblike i razmjere mnogi smatrali prevaziđenim. *Bošnjak* je taj razvoj događaja okarakterizirao “barbarstvom” te o tome redovno, osuđujući ga, kritički izvještavao. Vrlo rano i često pisano je i o pogoršanoj situaciji u Rusiji 1891. godine, kad su Jevreji protjerani iz Moskve. Istovremeno se u tom kontekstu nagovještavao strah od progona muslimana i drugih manjina. Računali su na migracije prema Osmanskom Carstvu i Austro-Ugarskoj.¹⁵

Godine 1903. *Bošnjak* se naročito posvetio masakrima nad Jevrejima u Kišenjevu (današnja Moldova, nekadašnja pokrajina Rusije). Pri prikupljanju donacija za žrtve, u Kladnju naprimjer, učestvovali su Jevreji i Bošnjaci. *Bošnjak* je jasno stao na stranu Jevreja koji su najviše progonjeni.¹⁶

Također je list zauzeo stav spram afere Dreyfus; naprimjer u tekstu na naslovnoj stranici “Hajka protiv Jevreja. Antisemitizam”.¹⁷ Tu se ističe da antisemitizam postoji u svim državama, pa i u navodno civiliziranoj Francuskoj, ali ne i u Osmanskom Carstvu.¹⁸ Godine 1899. *Bošnjak* ističe “veliku sramotu” u širenju barbarskog antisemitizma među Poljacima i Česima, koji su do tada bili uzori drugim narodima u jugoistočnoj Evropi. Taj tekst tretira anitsemitske pogrome u gradu Holešov u Moravskoj (Češka).¹⁹

Bošnjak je zbog svog izvještavanja i komentara primao zahvalnice mnogih Jevreja. Njihova pisma čitatelaca objavljivana su zaredom u nekoliko izdanja. Godine 1903. “prijatelj Jevreja”

¹⁵ “U Rusiji Muhamedovce progone”, *Bošnjak*, 3. decembar 1891; “Rusija”, *Bošnjak*, 18. januar 1892.

¹⁶ “Pokolj Jevreja”, *Bošnjak*, 14. maj 1903; “Dobrovoljni prilozi za postradale kišenevske jevreje”, *Bošnjak*, 23. juli 1903; “Antisemitizam”, *Bošnjak*, 15. oktobar 1903.

¹⁷ “Hajka protiv Jevreja. Antisemitizam”, *Bošnjak*, 24. februar 1898.

¹⁸ “Jermensko pitanje”, *Bošnjak*, 24. oktobar 1895.

¹⁹ “Kad će već prestati to proganjanje bijednih Jevreja”, *Bošnjak*, 2. novembar 1899.

u pismu čitatelaca obavještava o antisemitskim podrugljivim pjesmama koje je čuo u restoranu “Zum Goldenen Posthorn” (tako se zvao restoran u originalu, a u prijevodu znači “Kod zlatne poštanske trube”) na Ferhadiji, “u kojoj se redovito nalazi na neke strance”.²⁰ Mnogo češće je *Bošnjak* obavještavao o širenju antisemitizma posredstvom srpskih listova poput *Srpskog vjesnika* iz Mostara. Ipak, “za to je *Bošnjak*, premda u prvom redu muslimanski list, smatrao za svoju dužnost da uzme u zaštitu i Bošnjake jevrejskog vjerezakona, pa da odlučno ustane proti navale na naše Jevreje i proti uvlačenja toga zlosretnog antisemitizma i u našu domovinu”.²¹

U usporedbi s drugim listovima koji su se vezali uz jednu vjersku skupinu u Bosni i Hercegovini, *Bošnjak* je život jevrejskih zajednica predstavljao kao dio zajedničkog javnog života u gradu. To potvrđuju najave i izvještaji o događajima. Sefardska i aškenaska zajednica, koje su od 1902. godine imale vlastite sinagoge, u istoj su mjeri uvažavane.²²

Bez sumnje, radilo se o važnim društvenim događajima, poput, naprimjer svadbe u porodici Salom-Finci 1900. godine kojoj su prisustvovali i Landeschef Freiherr von Appel, Sektionschef Kutschera i konzul Freeman. *Bošnjak* je manje izvještavao o kršćanskim crkvama. Motiv za redovno izvještavanje o Jevrejima leži vjerovatno u tome da su raznolike društvene aktivnosti i događaji iz oblasti kulture jevrejskih zajednica smatrane modelom po kojem bi trebalo organizirati društveni život muslimana.²³

²⁰ Jevrej, “Naši dopisi”, *Bošnjak*, 3. mart 1898; “Jevrej”, *Bošnjak*, 27. oktobar 1898; Prijatelj Jevreja: “Naši dopisi”, *Bošnjak*, 5. februar 1903.

²¹ “Sarajevo”, *Bošnjak*, 14. decembar 1899.

²² Primjeri: “Iz općine austrougarskih Jevreja u Sarajevu”, *Bošnjak*, 13. april 1899; “Osvećenje nove sinagoge”, *Bošnjak*, 9. oktobar 1902; “Iz španjolsko-jevrejske općine”, *Bošnjak*, 15. novembar 1900.

²³ “Vjenčanje”, *Bošnjak*, 8. mart 1900; “Zabava sarajevske španjolsko-jevrejske omladine”, *Bošnjak*, 22. mart 1900; “Sretan početak”, *Bošnjak*, 2. juli 1909; “Zabava”, *Bošnjak*, 19. decembar 1907.

Sarajevo, dne 3. februara 1903.

Cijenjeni gospodine uredniče !

Mnogi i mnogi će u današnje vrijeme reći za Jevreje sad ovo, sad ono, ali ljudima, koji su na niskom stepenu nacbruzbe, ne će čovjek ni najmanje zamjeriti, jer oni drugog posla ni neimaju, nego da kojesta zборе. Ali da Jevreji budu porugom civilizovanom svijetu ni malo nije ni časno ni pošteno.

Tako se je u nedjelju na večer 1. o. mj. sastalo nekoliko mladića jevrejskih u gostioni: „Zum goldenen Posthorn“ u Ferhadiji ulici u kojoj se redovito nalazi nekih stranaca, koji se radi svog položaja i tobožnje civilizacije smatraju nečim višim od obična svijeta. Tako se je i tad našlo nekih, koji su samo na oko bili onaki, kakovi bi trebali u istinu da budu. Uvijek se veli, da se mora svaki svojim da dići, a tugje da poštuje. Nu kod ovih je bilo preokrenuto, jer su oni bili kao vuk u ovčijoj koži. Kad su se malo ugrijali, prohtije im se da zapjevaju. Što su oni pjevali, to nije bila pjesma, nego upravo poruga svega onoga, što je jevrejsko. A da bi im ludarija što sjajnijom ispala, natakli su jednom na glavu dugu kosu, kao što nose Jevreji u Rusiji. Naši su mladići odmah otišli videći, šta im se na njihove oči radi. Pa šta bi rekao čovjek takima? Zar bi ih smatrao civilizovanim svijetom, kad tako dobro znadu tugje cijeniti? Evo takovi su neki ljudi, koji smatraju sebe naobraženim svijetom, a ovamo rade ono, od čega bi se jedan iz nižih slojeva našeg bosanskog naroda gnjušao. Tako dakle čine oni, i tako poštuju tugje ti „ljudi“ od položaja i civilizovani! S toga opominjem braću Jevreje, da paze kakove imadu prijatelje i u kakove gostione polaze!

Vi gospodine uredniče primite izraz štovanja!

Prijatelj Jevreja.

Musavat

List *Musavat* izlazio je u Mostaru od 1906. do 1910. godine, od 1911. i u Sarajevu, a od 1912. pod nazivom *Novi Musavat*.²⁴ Bilo je to glasilo muslimanske opozicije habsburškoj vladi i stranački list Muslimanske narodne organizacije (MNO). Sadržajno je u nekim pogledima bio politički oprečan *Bošnjaku*.

U *Musavatu* su se na pojedinim mjestima mogli naći omalovažavajući komentari o Jevrejima, pogotovo o Jevrejima doseljenicima, takozvanim kuferasima (onima koji su se doselili u Bosnu s koferom u ruci).²⁵ *Musavat* komentira da su “domaće Jehudije” spremne da se suprotstave kuferasima, što je i očekivano, jer su njihovi preci bježali od katoličke Evrope i našli spasa u Bosni.²⁶

Polemika protiv doseljenika, “kuferasa” i kolonizatora glavna je agenda *Musavata*. Treba imati na umu da su doseljenici u bosanskoj metropoli 1910. godine činili trećinu stanovništva. Politizacija ovih konfliktnih linija počela je 1908. kad se odlučivalo o izbornom pravu za doseljenike na komunalnoj, odnosno lokalnoj razini. Uspoređivanje starosjedilaca i doseljenika vodilo je ka političkim konkurencijama među jevrejima kao i među katolicima, prvenstveno uoči izbora za Sabor 1910. godine. Zaoštavanje odnosa po vjerskoj osnovi nije bio strateški interes *Musavata* i MNO. Kad su muslimanski trgovci u martu 1908. zbog prohrvatskih izjava Jevreja u novinama *Hrvatski dnevnik* htjeli zaustaviti poslovanje sa sarajevskim Jevrejima, *Musavat* je jasno rekao da se s time ne slaže i da to nije poželjno.²⁷ Čak su u narednim brojevima lista objavljene izjave takozvanih

²⁴ Đorđe Pejanović, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, 51.

²⁵ “Uzor činovnik”, *Musavat*, 3. januar 1908; “Alejkumusselam”, *Musavat*, 17. januar 1908.

²⁶ “Nije on bio”, *Musavat*, 3. januar 1908; “S nama ili protiv nas?”, *Musavat*, 6. mart 1908; “Poziv sarajevskim gragjanima, domaćim Jehudijama”, *Musavat*, 28. februar 1908; “Hoćemo da znamo”, *Musavat*, 14. februar 1908.

²⁷ “Negodovanje megju domaćim trgovcima”, *Musavat*, 6. mart 1908.

Poziv sarajevskim gragjanima, domaćim Jehudijama. U 30. i 31. braju »Срп. Ријечи« od ove godine uputio je jedan jevrejski rodoljub sa pseudonimom »Amigo de l'Poeblo« (Priatelj naroda) jedan patriotičan poziv na svoje savjernike, sarajevske Jehudije, kojim ih poziva na zajednički rad sa domaćima proti najezdi stranaca. U tome rodoljubivom proglasu se izmegju ostaloga ovaj naš svjesni zemljak jehudiske vjeroispovijesti osvrće i na našu bilješku u predprošlom broju, kojom smo na sarajevske gragjane Jehudije upravili pitanje: da li se slažu sa svojim zastupnicima u općinskom vijeću, koji su dali svoje glasove za kuferaški predlog? Na to nam se pitanje u rečenom pozivu odgovara, da se sarajevski gragjani Jevreji ne slažu sa svojim zastupnicima, nego da se drže svoje vjere, koja im propisuje, da ne pljuju u tanjir, iz koga su jedanput jeli, a kamo li će — veli, pljunuti u onaj tanjir, iz koga naši domaći Jevreji jedu već četiri stotine godina! — Nama je mило, što možemo ovim pozdraviti svoga rodoljubivog i svjesnog zemljaka Jehudiju, želeći da njegovo mišljenje bude izraz svih njegovih savjernika!

domaćih Jehudija, koji su obećavali da će na narednim lokalnim izborima podržati muslimanske i srpske opozicione stranke.²⁸ *Musavat* je rado pisao o tome kako su Jevreji donirali za udruženje kulture “Gajret”. Doduše, među Jevrejima, kako stoji u listu, ima “izdajica” koje su “na ma koji način vezani za mehiško-kuferaško aneksionaški tabor”, mada je to slučaj, kako navode, i “megju nama muslimanima”²⁹ U vezi s tim, *Musavat* je osudio razgovore s hrvatskim političarem Nikolom Mandićem i katoličkim biskupom Štadlerom koji su održavali odnose s poznatim antisemitom i bečkim gradonačelnikom Karlom Luegerom. Slično tome je *Musavat* početkom 1911. kritizirao saradnju bivšeg gradonačelnika Sarajeva Esada Kulovića i biskupa Štadlera. Ispostavilo se da se “pokršteni Jevrej Jezua Frank bavio nemoralnim čifutskim prijeverama” u Bosni u interesu “bečke kamarile” prije nego što se povukao u svoju “slavonsku Palestinu” (Osijek).³⁰ Nakon izbora za sabor politički odnosi u Bosni i Hercegovini su se promijenili. To je vidljivo iz komentara o naknadnim izborima za jevrejskog zastupnika u sabor. Nije više suprotnost u stavovima doseljenika i domaćih Jevreja iz 1910. godine bila u centru konflikta, nego su to bile lične i porodične netrpeljivosti. Upravo je *Musavat* preporučio Avrama D. Salomona kao kandidata kojem su njegovi neprijatelji prigovarali da više boravi u Beču nego u Sarajevu.³¹ Nakon što je Zemaljska vlada uskratila subvencije jevrejskim zajednicama, Salomon je podržan i iz redova aškenaskih Jevreja. Hermann Tausk, prvobitno novinar u listu *Bosnische Post* a kasnije cionist, rekao je na jednom događaju da su bosanski muslimani 500 godina štitili Jevreje, što je *Musavat* rado citirao.³²

²⁸ Elias Kajon, R. Altarac, “Izjava”, *Musavat*, 13. mart 1908; “Izjava”, *Musavat*, 20. mart 1908.

²⁹ “Rado bilježimo”, *Musavat*, 27. mart 1908; “Priateljima i istomišljenicima”, *Musavat*, 27. mart 1908.

³⁰ “Mandić i Jehudije”, *Musavat*, 3. april 1908; “Frank-Štadler-Kulović”, *Musavat*, 15. januar 1911.

³¹ “Jevrejski kandidat za zemaljski sabor”, *Musavat*, 18. januar 1911; *Musavat*, 25. januar 1911.

³² “Sinoćna jevrejska izborna skupština”, *Musavat*, 25. januar 1911.

Zeman

Promjene na političkoj sceni su 1912. dovele do ukidanja *Musavata*. Prosrpski stavovi muslimanske opozicije izgubili su na značaju spram agitacije protiv bošnjačkih zemljoposjednika u politici Zemaljskog sabora. Brzo je uloga Srbije u ratovima protiv Osmanskog Carstva pokazala kolike su suprotnosti u vanjskopolitičkoj orijentaciji. Nakon višemjesečnih pregovora u augustu 1911. veliki dijelovi do tada konkurirajućih struja među Bošnjacima udružili su se u grupaciju Ujedinjena muslimanska organizacija. Njihovo glasilo bilo je *Zeman*, koji je prvi put izašao 2. septembra 1911. godine.³³

Udruživanje dviju grupacija ponekad se uočavalo u nedosljednim stavovima u samom listu. Tako je naprimjer jedan autor u tekstu “Autonomna kolonija” u stilu *Musavata* postavio pitanje ministru finansija Bilinskom da li on misli da je dovoljno da su mu samo zahvalni plaćeni jevrejski listovi iz Beča i Budimpešte,³⁴ dok je uvodnom članku na dan 29. februar 1912. na naslovnoj stranici jasno stajalo:

Mi nećemo dalje, žao nam je, da mi s naše strane raspirujemo ovu mržnju: ali kad braća Srbi ovako rade, kad trpe i Švabe i Madžare, švapske i madžarske jevreje i strance što god ih je bog dao, da rade, da zaragjuju, da se sile i učvršćuju, a Muslimane, svoju braću po krvi i po jeziku, hoće da rastave sa svim što imamo, onda mi moramo odgovarati na način koji će najmanje biti njima ugodan.³⁵

Zanimljiva je također rubrika “oglasi” u glasilu *Zeman*. Dana 21. novembra 1911. godine J. Braun najavio je otvaranje košer

³³ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, “Magistrat” i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007, 307-310; Babuna, *Die nationale Entwicklung*, 284; Pejanović, *Bibliografija štampe*, 77.

³⁴ “Autonomna Kolonija”, *Zeman*, 23. maj 1912.

³⁵ “Opet muslimane bojkotiraju”, *Zeman*, 29. februar 1912.

**Objava otvorenja - - Košerska blagovaonica
za Židove i Muslimane.**

Ovime dajem na znanje sl. općinstvu, da sam jučerašnjim danom *15. o. mj. u 6 sati na večer* otvorio moju novouređenu blagovaonicu u *Sarajevu, Koturova ulica broj 6.*

Uloživši sve svoje sile, da to moderno blagovališta sa najboljim *toplim i hladnim jelom kao i pićem* obskrbim, biti ću u stanju slavno općinstvo uvijek u svako doba dana, toplim i hladnim jelom poslužiti. *Pretplate u i izvan blagovališta primam uz umjerene cijene. Posluga brza. — Cijene umjerene.*

Preporučujući se sl. općinstvu za što veći posjet, bilježim se
s veštovanjem
J. Braun,
Sarajevo, Koturova ul. broj 6.

Zeman, 21. novembar 1911.

restorana (blagovaonice) “za Židove i Muslimane” čime se aludira na važne zajedničke običaje.³⁶

Činjenica da se u *Zemanu*, glasilu s jasno islamskim profilom, izvještavalo o jevrejskim događajima kulture, govori nam da su bili daleko od ideološkog antisemitizma, koji je već uveliko porastao u Beču.³⁷ Kao i druge bošnjačke novine, *Zeman* je izvještavao o razvoju u dominantno muslimanskim državama. Spomena vrijedan je i članak o Maroku u junu 1912. godine, ubrzo nakon okupacije Francuske i ulaska francuskih trupa, koji je preuzet iz liberalnog lista *Neue Freue Presse* iz Beča. U njemu se vrlo kritički opisuje društveni razvoj u Maroku, s upozorenjem na nasilje i izgrede protiv Jevreja i stranaca. Obavještava se da Njemačko Carstvo (Deutsches Reich) podržava grupe koje zastupaju ideologiju svetog rata, dok će Francuska morati

³⁶ J. Braun, “Sarajevo: Objava otvorenja, košerska blagovaonica za Židove i Muslimane”, *Zeman*, 21. novembar 1911.

³⁷ “Jevrejsko pjevačko društvo”, *Zeman*, 23. maj 1912.

podnijeti veliku žrtvu i duge borbe da dovede tu teritoriju pod svoju kontrolu, a “trgovci i pustolovi” moraju biti zaustavljeni jer uzrokuju otpor potlačenih.³⁸

Behar

List *Behar* nosio je podnaslov “List za pouku i zabavu”. Godine 1898, sedam godina nakon osnivanja lista *Bošnjak*, Edhem Mulabdić došao je na ideju da u Sarajevu osnuje list koji će se baviti književnošću bosanskih muslimana i kulturnom prosvjetom. Tako je kreirana platforma za domaće pisce koji su putem obrazovanja i nauke željeli podići pismenost muslimana i pronalaziti odgovore na aktuelna pitanja povezivajući nauku s vrijednostima islama kako bi njihova poruka naišla na što bolji prijem kod običnih muslimanskih čitalaca.³⁹ Smatrali su da se će se napredak muslimana postići porastom pismenosti, upisom u škole, jačanjem općeg znanja i bavljenjem naukom. Jasno su bili protiv zaostalosti muslimana u nauci. Među glavnim pokretačima, Edhemom Mulabdićem i Osmanom Nurijem Hadžićem, bilo je povremeno rasprave o tome u kojoj mjeri se treba uključiti u političke tokove. *Behar* se u kontinuitetu primarno bavio književnošću, premda političke i društvene teme nisu izostajale. Rubrike *Behara* bile su: “Islamske nauke” (djela iz islamskih nauka napisana od Bošnjaka ili od stranih autora čiji su tekstovi prevedeni na bosanski); “Književnost” (djela često zbog dužine objavljena u nastavcima, priče, pripovijetke, među kojima su također bili prijevodi sa drugih jezika, ne samo orijentalnih); “Kulturne bilješke” (prikaz broja upisanih đaka po školama u Bosni i Hercegovini gdje se osim muslimana, katolika, pravoslavaca, protestanata nabrajaju i jevreji); “Pogled po svijetu” (vijesti iz cijelog svijeta, prvenstveno o stanju muslimana). *Behar* je trebalo da osvjetli muslimansko kulturološko naslijeđe s

³⁸ “Položaj u Maroku”, *Zeman*, 4. juni 1912.

³⁹ Stijn Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2013, 259-260.

ciljem rješavanja društvenih i ekonomskih problema.⁴⁰ Uz škole i obrazovni sistem, najvažnijim instrumentom modernizacije i opismenjavanja stanovništva smatrali su i književnost. Glavni urednik bio je Safvet-beg Bašagić. *Behar* je uskoro postao popularan, a dobio je i podršku austrougarskih vlasti, koje su morale odobriti štampanje svakog pojedinačnog lista. Izlazio je dvaput mjesečno. U Beharu su pisali i objavljivali tekstove samo muslimani jer se smatrao islamskim listom.⁴¹ Izlazio je tokom 11 godina, od 1900. do 1911, s tiražom od 800 do 1.000 primjeraka i sa oko 650 pretplatnika.⁴²

Zanimljivo je istaći da su u *Beharu* za Jevreje korišteni razni nazivi, ali da oni nisu imali negativnu konotaciju kakvu imaju danas. Tako su se u jednom tekstu mogli naći nazivi: Jevrej, Židov, Čifut, Izraelćanin i Jehudija. Izrael za vrijeme Austro-Ugarske Carevine nije bila geografska odrednica kakva je danas, nego je to više bio etimološki pojam koji je označavao pripadnike izraelskih plemena.

Autori i urednici *Behara* razmišljali su, pisali i djelovali u kontekstu bosanskohercegovačkih, regionalnih, evropskih, pa čak i svjetskih tokova. Istraživanjem percepcije Jevreja uočava se da su bili svjesni rastuće netolerancije prema njima u drugim dijelovima svijeta, prvenstveno u Rusiji. U tekstu "Islamska tolerancija" nastoji se dati odgovor na stereotipe iznesene u knjigama Karl May, pogotovo na one u knjizi *Am Jenseits (Na onom svijetu)*, u kojoj May govori o nesnošljivosti muslimana prema nemuslimanima.⁴³ Tematika suživota i tolerancije obrađuje se u mnogim izdanjima *Behara*. U tom duhu Bašagić piše o toleranciji islama i muslimana prema drugim vjerama: "Islamski moral (...) muslimanu propovijeda toleranciju prema

⁴⁰ Muhsin Rizvić, *Behar. Književnoistorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, 39-40.

⁴¹ Tako stoji u osvrtu na kritiku jednog čitatelja *Behara*. Vidjeti: *Behar*, 1. juni 1903, 47.

⁴² Srećko Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918)*, Oldenbourg Verlag, München, 1994, 101.

⁴³ Ibro Topić, "Islamska tolerancija", *Behar*, 15. juni 1900, 56.

inovjercima...⁴⁴ U tekstovima o historiji islamske civilizacije stoji da se “islam uglavnom ne razlikuje od kršćanske i židovske vjere”, da su u islamskoj državi Jevreji obnašali važne državničke funkcije, te se govori o pravednim postupcima prema “jehudijskim i kršćanskim podanicima”, kojima su izgrađeni hramovi, crkve i privatni stanovi.⁴⁵ Štaviše, spominju se i dužnosti muslimana prema kršćanima i jehudijama.⁴⁶ *Behar* promovira stav koji je protiv nasilja, a za toleranciju i međureligijski suživot: “... Da je u svim krajevima, koje su muslimani osvojili, vazda bilo kršćana i jehudija i u njihovu se vjeru nije diralo.”⁴⁷ U narednom broju nastavlja:

Sve što može izazvati mržnju, svagju i sve što može raspaliti strast, Islam osugjuje najstrožije. Svako nasilje, pa i u najblažoj formi smatra se kao zločin protiv savjesti i kao najprostija povreda slobode. Radi toga je i sam Muhamed alejhiselam uvijek najobzirinije postupao prama židovima i kršćanima.⁴⁸

O uvažavanju poslanika Muhammeda, a.s., koji je uzor svim muslimanima, prema Jevrejima, govori tekst o otpozdravljanju nemuslimanima, jer je uzvraćanje na pozdrav odraz poštenja:

Jehudije su uvijek nazivale selam hazreti pejgamberu, a on im ga uvijek prihvaćao.⁴⁹

U tekstu “Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti” autor Nizam daje prikaz djela i stavova njemačkog orijentaliste

⁴⁴ Mirza Safvet, “Sto i jedan hadisi šerif”, *Behar*, 1. mart 1904, 1.

⁴⁵ Bez imena autora, samo skraćena N., “Islam je uvijek pravedan”, *Behar*, 15. april 1901, 378.

⁴⁶ Muhamed Ferid Vedždi, “Primjena Islama na osnove kulture”, *Behar*, 1. mart 1905, 305.

⁴⁷ Fehim Spaho, “Panislamska ideja”, *Behar*, 1. maj 1906, 5.

⁴⁸ Ahmed Riza, “Muslimanska tolerancija” (prijevod), *Behar*, 1. decembar 1906, 174. Slovo “gj” (đ) ostavljeno je onako kako je štampano u originalu.

⁴⁹ Mehmed-Ali Sulejman, “Pozdrav nemuslimanina”, *Behar*, 15. januar 1911, 21.

Alfreda Baruna Kremera, koji, između ostalog, tvrdi da “život jednog inovjerca ili roba vrijedi upravo koliko i život jednog muslimana ili slobodnjaka.”⁵⁰ Koliko je važno razumijevanje komšija Jevreja i prisnost prema Jevrejima govori tekst pod naslovom “Nešto o takvimu”, autora Fehima Spahe, u kojem se objašnjava jevrejski kalendar.⁵¹

Frapantna je argumentacija u tekstu “Primjena islama na osnove kulture” autora Muhamed- Ferid Vedždija, čiji je tekst preveo A. Kadić, a koji bi mogao važiti i za kontekste u 21. stoljeću.⁵² Naime, tu se navodi primjer kad je hazreti Omer naredio svom sinu da prvo odnese meso susjedu Jevreju jer je to Pejgamber preporučivao. Autor nastavlja situaciju porediti s početkom 20. stoljeća, kad je antisemitizam jačao prvenstveno u Rusiji:

A sad ti, čitatelju, Bog ti bio milostiv, izmjeri ovaj postupak i što svaki dan čuješ o tajnim i otvorenim udrugama po kulturnim zemljama kojima je jedini cilj uništenje i poniženje Jevreja. Pa kad je tako, čuditi se je kako vuci i psi u ljudskim oblicima, čiji je posao samo sijati smjuttnju na ovom svijetu, potvaraju islam, da on mrzi druge vjere, da je fanatičan, da svakom misli zlo tko nije muslim.⁵³

Ipak, objavljavani su i tekstovi koji govore o supremaciji islama nad drugim vjerama, kakav je, primjerice, tekst “Islam”, koji je ustvari prijevod Ahmeda Rize iz Pariza i u kojem stoji:

Moral islama je mnogo više zemaljski, mnogo milosrdniji negoli onaj jevrejske i kršćanske vjere.⁵⁴

Osim prikazivanja zajedničke historije jevreja i muslimana, *Behar* također nudi teološke rasprave koje sadrže usporedbe

⁵⁰ Nizam, “Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti”, *Behar*, 15. oktobar 1900, 188.

⁵¹ Fehim Spaho, “Nešto o takvimu”, *Behar*, 1. juni 1901, 43.

⁵² Muhamed-Ferid Vedždi, “Primjena islama na osnove kulture”, *Behar*, 1. mart 1905, 322.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ahmed Riza, “Islam” (prijevod), *Behar*, 15. mart 1902, 337.

islamske i jevrejske prakse na primjeru posta i ishrane.⁵⁵ Muhammed Seid Serdarević je i u sljedećim brojevima elaborirao isprepletenost zajedničke povijesti jevreja i muslimana poentirajući zajedničke vrijednosti, sličnu vjersku praksu i poslanike. Nadalje tvrdi:

Dakle sasvim je neispravno, pogrešno i upravo bezumno tvrditi da je na pr. Musa al. (Mojsije) osnivatelj židovske (je-hudijske), Isa al. kršćanske, a Muhamed al. islamske vjere. Ti poslanici kao što ni drugi nijesu osnivatelji ni jedne vjere, nit su išta drugo, nego jedino – kako smo prije rekli – posrednici između Boga i ljudi i – tako rekuć – tumači, koji su svijetu božiju vjeru tumačili i objavljivali.⁵⁶

Serdarević i u narednim brojevima nastavlja sa svojom argumentacijom i opisuje progone jevreja, te između ostalog zaključuje:

Jehudije, koji su inače pretrpili nebrojene muke i rasuli se po svim krajevima svijeta da opstoje još i danas i da su mogli sačuvati svoju narodnost – jest zbog njihove postojanosti i ustrajnosti u vjeri. Njihovo dakle čvrsto držanje i nepopustljivost u vjeri – jedino ih je to moglo sačuvati i dovesti do danas, te se nijesu iskorijenili.⁵⁷

Jevreje percipiraju kao uzor muslimanima zbog njihova napretka i utjecaja na evropsku kulturu.⁵⁸ Tako se iz pisma jednog čitaoca saznaje da muslimani još nemaju sirotište, dok katolici, pravoslavci “pa čak i malobrojni jevreji” imaju zavode za sirotinjsku djecu.⁵⁹

⁵⁵ Muhammed Seid Serdarević, “Kratka povijest islama”, *Behar*, 1. maj 1905, 3-4. “Kratka povijest islama” te drugi duži tekstovi često se objavljuju u nastavcima.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Muhammed Seid Serdarević, “Kratka povijest islama”, *Behar*, 15. oktobar 1905, 178.

⁵⁸ Ćazim, “Poziv na opći islamski kongres”, *Behar*, 15. decembar 1907, 242. Rubrika “Iz kulture drevnog istoka”, bez imena autora, *Behar*, 1. septembar 1908, 127.

⁵⁹ Pismo potpisano od Salihbegović Šemsibega i Hasandedić Ahmeda, *Behar*, 15. august 1909, 79.

Kako se množe vijesti o progonu Jevreja u Rusiji, tako *Behar* izvještava o tome i iskazuje zabrinutost spram “groznih događaji” zbog “kršćana Rusa” koji su “navalili na Jevreje i nastavili ih klati i gnjaviti” u Kišenjevu.⁶⁰ Jednako tako se izvještava o pogromima u Zagrebu.⁶¹ I u narednim brojevima *Behara* osuđuje se “pokolj Jevreja”⁶² te “ruski fanatizam”,⁶³ pogotovo što je od 39 optuženika za zločine nad Jevrejima, 13 proglašeno nedužnim, a ostali osuđeni kaznom od jednog dana do dva mjeseca.⁶⁴ Na te vijesti u *Beharu* reagirao je časopis *Bosanska vila*, prosrpski orijentiran, te uputio demanti i izrazio neslaganje. Međutim, u *Beharu* su odgovorili *Bosanskoj vili* da su osjećali potrebu da pišu o tome jer smatraju Jevreje mirnim i apolitičnim narodom.⁶⁵ Uz sve to, *Behar* objavljuje citate iz ruskih novina koje otvoreno pišu da su Jevreji neprijatelji i da ih treba pobiti.⁶⁶

O ulozi u političkom životu Bosne i Hercegovine i zajedničkom djelovanju govori vijest o delegaciji Kaiseru u Beču čiji su članovi, uz ostale bh. predstavnike, bili i Jevreji.⁶⁷

Behar je nastojao afirmirati kulturni život u Bosni i Hercegovini, ali ne samo bosanskih muslimana. Pa se tako obavještava čitateljstvo da je špansko-jevrejsko pjevačko društvo “La Lira” u Sarajevu u januaru 1904. priredilo u svečanoj dvorani koncert i zabavu uz predstavu “Sordo debe ser”.⁶⁸ Na zabavi “Gajreta”, na kojoj su prikupljena sredstva sa siročad, spominju se donatori među kojima su i Jevreji grada Sarajeva, koji su dali

⁶⁰ “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. maj 1903, 32; “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. juli 1903, 95.

⁶¹ “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. maj 1903, 32; “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. juli 1903, 95.

⁶² “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. juni 1903, 64.

⁶³ “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. juli 1903, 95.

⁶⁴ Ibidem, “Pogled po svijetu”, *Behar*, 1. januar 1906, 272.

⁶⁵ “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 15. juli 1903, 95.

⁶⁶ “Pogled po svijetu”, bez imena autora, *Behar*, 1. januar 1906, 272.

⁶⁷ “Prosvjetna i socijalna smotra”, bez imena autora, *Behar*, 15. novembar 1908, 202.

⁶⁸ “Kulturne bilješke”, bez imena autora, *Behar*, 1. februar 1904, 303.

donacije u dobrotvorne svrhe.⁶⁹ Drugom prilikom se spominje darovanje građana za potrebe muslimana, pa se spominje i Jakob Izrael, što govori o prisnosti i suosjećanju između jevreja i muslimana.⁷⁰ Održavala su se i zajednička veselja. Na zabavi koju je organizirao *Behar* u Društvenom domu, s orkestrom, pjesmom, pozorišnom predstavom i obraćanjima, bilo je i “u velikom broju jevrejsko odlično i otmjeno gragjanstvo”.⁷¹

Da je korišteno i uvažavano hebrejsko pismo vidi se iz oglasa o novoj štampariji “Islamska dionička štamaparija”, koja je, kako stoji, “moderna” i može da štampa “arapsko-turskim, latinskim, ćirilskim, jevrejskim slovima”.⁷²

Biser

Nakon što je ugašen *Behar* pa privremeno obustavljen i list *Gajret*, pokrenut je list *Biser*. S obzirom na to da se i *Biser* prvenstveno bavio književnošću, smatra se nastavkom *Behara*. Podnaslov *Bisera* je prvo glasio “Časopis za širenje prosvjete među muslimanima u Bosni i Hercegovini”, a kasnije “List za širenje islamske prosvjete”, što ukazuje na glavne ciljeve pokrenutog lista. Izlazio je dvaput mjesečno, sveukupno tri godine, od 1912. do 1914. te 1918. Glavni urednik bio je Musa Ćazim Ćatić, mada se Muhamed Bekir Kalajdžić, kao vlasnik lista i izdavač, miješao u redakcijske poslove.⁷³ Uz književnost, *Biser* se bavio islamskom civilizacijom i nudio prijevode djela sa turskog, arapskog i perzijskog jezika. Bilo je i vijesti iz muslimanskog svijeta, kakva je naprimjer tad aktualna tema izgradnje Berlinsko-bagdadske željeznice. *Biser* je okupio muslimanske intelektualce i pisce na zajedničkom zadatku, a

⁶⁹ Bez imena autora i naslova, *Behar*, 15. mart 1902, 352.

⁷⁰ “Darovi Gajretu”, bez imena autora, *Behar*, 1. mart 1906, 335.

⁷¹ “Naša zabava”, bez imena autora, *Behar*, 1. maj 1905, 11.

⁷² Bez imena autora i naslova, *Behar*, 15. juli 1905, 96.

⁷³ Lamija Hadžiosmanović, “Uloga *Bisera* u kulturno-prosvjetnom uzdizanju muslimana”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 19-20, 2001, 237-242.

to je širenje prosvjete i kulture među muslimanima. Intencija je bila obrazovati društvo i podići svijest o bogatom kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine. Smatralo se važnim prvo podići društvo na veći kulturološki stepen, a zatim ga osvijestiti na političkoj razini. S obzirom na to da se *Biser* distancirao od politike, postaje jedino glasilo, kako tvrdi Lamija Hadžiosmanović, iz kojega se nije moglo nazrijeti da je rat na pomolu.⁷⁴ Isticao je autonomnost Bošnjaka i bio je naklonjen panislamizmu.

Iščitavajući *Biser*, uočava se da su Jevreji bili sastavni dio bosanskomuslimanske književnosti i pjesništva. Tako Hifzi Bjelevac, jedan od osnivača *Bisera*, u svom romanu *Pod drugim suncem*, koji se u nastavcima objavljuje u *Biseru*, piše o Židovu, starom trgovcu. Musa Ćazim Ćatić u svom ciklusu "O ženi" u više navrata opisuje plemenite "Izraelćanke", a ljubavnu pjesmu "Ester" završava riječima:

O Ester, judejska kćeri, pjesnik te čezne i žudi k'o sunca zimski dani.⁷⁵

U tekstu "Savjet muslimanskim elementima" govori se o ljubavi i bratstvu muslimana, kršćana i jevreja, koja se postiže prosvjetom i naukom, te tvrdi: "Prije svega treba da odbacite vjerski fanatizam te iz njega proističući mržnju i prezir."⁷⁶ U istom izdanju se daje "savjet" islamskim narodima:

Ovi vaši zemljaci – inovjerci – imadu kod vas neka prava, koja im je – još prije vas – naš Pejgamber (a.s.) priznao, a pravedni šerijat sačuvaov.⁷⁷

Štaviše, na jevrejsku zajednicu, kako se da zaključiti iz stavova u *Bošnjaku* i *Beharu*, gleda se kao na primjer u djelovanju: "Mi

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Musa Ćazim Ćatić, "Ester. Jednoj Izraelćanki", *Biser*, 1. oktobar 1913, 100. Naredni brojevi *Bisera* su bez datuma. Na naslovnoj strani navode se samo mjesec i godina izdanja.

⁷⁶ "Savjet muslimanskim elementima", bez autora, *Biser*, april 1913, 226.

⁷⁷ Azm zade Refik beg, "Panislamizam i Evropa" (prijevod s arapskog jezika), *Biser*, mart 1913, 196.

nećemo moći nikada tjerati politiku sile, jer nas je za to premalo, a naša politika treba da bude poput židovske politike u kršćanskoj Evropi, tj. treba da bude izdrživa, žilava i elastična.“⁷⁸ Time se pravi paralela muslimana u Bosni i Hercegovini i Jevreja u Evropi. Obje vjerske skupine su manjinske zajednice koje mogu da uče iz iskustva jedne od drugih. Kao i u *Beharu*, i u *Biseru* su suživot, poštenje i tolerancija česte teme:

Tolerancija (snošljivost) je jedan bitni dio današnje civilizacije, koja se je u Evropi tek poslije Francuske revolucije počela pravo udomaćivati. A u islamu je postojala odkako je islam star.

Od osnutka prve islamske države, pa do dana današnjega, vazda je bilo inovjeraca u njima. Otvoreno ću reći, i u ona vremena kad je bilo nepravde i zuluma u kojoj islamskoj državi i u takim razdobjima, ipak su mogli – pa makar i sa mukom – opstati druge vjeroispovijesti. A bilo je hiljadama puta prilike pojedinim islamskim državama, da iskorijene druge vjere, ali ne htjedoše. Islam zbilja isповijeda toleranciju.⁷⁹

U rubrici “Kulturne bilješke” evocira se “pravi raj na svijetu” kad su “kršćani, židovi i muslimani jedni uz druge u pravoj snošljivosti bez uzajamnih nasilja” živjeli zajedno. Suživot jevreja i muslimana upoređivan je s djelovanjem kršćana u to vrijeme, a to su progoni, nasilno pokrštavanje i uništavanje jedne civilizacije.⁸⁰

Iako je *Biser* konstantno afirmirao suživot i zajedništvo, jedino u dva teksta mogli su se uočiti stereotipi spram Jevreja. Naime, u jednom sjećanju stoji da je doktor bio strašljiv “kao svaki Jevrej”⁸¹ Iako se *Biser* nije primarno bavio politikom, zbog tadašnje političke situacije nisu se mogle zaobići političke teme, kakva je, naprimjer, jačanje cionističkog pokreta s kojim se

⁷⁸ Asim, “O društvenosti”, *Biser*, april 1913, 245.

⁷⁹ M. Hifzi Muftić, “Šta je naš cilj?”, *Biser*, juni i juli 1912, 21. Cijeli tekst na 20-23.

⁸⁰ “Kulturne bilješke”, bez imena autora, *Biser*, maj i juni 1914, 383.

⁸¹ H. Hilmi, “U škripcu. Crtica iz učiteljskog života u Bosni”, *Biser*, august 1913, 35.

uređivački kolegij lista i, općenito, muslimani tog vremena nisu slagali. To vidimo na primjeru Dželala Nuri-bega, koji je prodao svoje dionice u listu *Jeune Turc* (Mladi Turčin) jer je cionističko društvo kupilo mnogo dionica:

Naravno da jedno pero koje je uzelo zadaću da brani prava Turske i Islama, nije moglo raditi zajedno sa cionistima.⁸²

Zaključak

U ovom poglavlju analizirani su najvažniji bošnjački/muslimanski listovi i časopisi koji su izlazili u periodu između 1891. i 1918. godine. Oni su predstavljali, odnosno izražavali različite političke stavove u raznim formatima (novine, stranački list, književno-kulturni sadržaji). Izlazili su u epohi u kojoj se antisemitizam u Evropi, pa tako i u Austro-Ugarskoj Monarhiji, nažalost, naglo širio. Može se konstatirati da su bošnjačke publikacije, ali i javni prostor u Bosni i Hercegovini općenito, u određenoj mjeri promatrali i tretirali taj trend u Evropi. Naročito se list *Bošnjak* kritički posvetio porastu antisemitizma. *Bošnjak* je publikacija te vrste koja je najduže i najčešće izlazila. Često je čak na naslovnoj stranici i u uvodnim riječima bilo govora protiv antisemitskih tendencija u širem kontekstu Evrope, ali i konkretno, protiv takvih tendencija u Rusiji i Francuskoj. *Bošnjak*, kao i listovi više kulturno orijentirani i profilirani, poput *Behara* i *Bisera*, višestruko su naglašavali da je antisemitizam stran islamskoj vjeri i muslimanskoj tradiciji. List *Musavat*, u okviru jasne odbojnosti prema strancima i doseljenicima, ponekad se pak služio formulacijama tadašnjeg antisemitizma. Suprotno tome, *Bošnjak* je često povezivao prosrpske i antisemitske tendencije jer se mržnja prema Jevrejima, kao i u *Beharu*, dovodila u vezu s događajima u Rusiji. Iščitavajući časopise *Behar* i *Biser* čitalac zaključuje da su jevreji sastavni dio islamske civilizacije, počevši od prve generacije muslimana u Mekki

⁸² "Dželal Nuri-beg", bez imena autora, *Biser*, maj i juni 1914, 379.

i Medini za vrijeme poslanika Muhammeda, a.s., pa do tadašnje Bosne i Hercegovine. Kad je riječ o Bosni i Hercegovini, Jevreji su smatrani sastavnim dijelom društva i prihvaćeni bez evaluiranja te imaju podjednako važnu ulogu u svim civilizacijskim i kulturnim sferama. Da su sastavni dio života u Bosni i Hercegovini, vidi se u književnosti, pjesništvu, opisima svakodnevnice, pa čak i u zagonetkama i križaljčkama. *Behar* i *Biser* naglašavaju zajedničke civilizacijske krugove jevreja i muslimana te prepleteno kulturno-historijsko i vjersko naslijeđe. Treba imati na umu da je visok udio muslimana, jevreja i doseljenika u urbanim sredinama bio strukturalno važan i za zajedničko življenje na istom prostoru. Ta je okolnost doprinijela višestrukim i višeslojnim ličnim kontaktima i susretima u svakodnevnom životu, a sve to odvijalo se i njegovalo stoljećima.

Komšiluk u teoriji i praksi: doprinos muslimana spašavanju Jevreja u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata

Ulaskom njemačkih okupacionih trupa na prostor Bosne i Hercegovine i proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941. godine, ne samo da su na kušnju stavljeni stoljećima očuvani i baštinjeni dobrokomšijski odnosi nego je najavljena i uvertira u mnoštvo krvavih i teških zločina nad civilima: od ustaških nad Jevrejima, Srbima i Romima, do četničkog genocida nad bh. muslimanima. Ali ipak, i u takvim, teškim okolnostima nije nedostajalo humanih, hrabrih i po život riskantnih djela kojima se nastojao osigurati opstanak grupa koje su od ustaških vlasti, poslije ekonomskih pustošenja i psiholoških represalija, bili osuđeni na biološko istrebljenje. Kako od mnogih drugih građana tako i od muslimana – od javnih i istaknutih ličnosti, određenog broja pripadnika ulemanskog i trgovačkog staleža, ilegalaca, simpatizera i pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta, pa do velikog broja *običnih* ljudi iz komšiluka – bile su poduzimane brojne aktivnosti kojima je dat doprinos spašavanju njihovih prijatelja, komšija i drugih sugrađana.

Takvi akti humanosti zabilježeni su u gradovima i mjestima širom Bosne i Hercegovine u kojima su do 1941. godine živjeli i Jevreji. Prema podacima iz 1910, od ukupno 66 gradova i općina u Bosni i Hercegovini, Jevreji su, bilo da je riječ o individualnim slučajevima, jednoj porodici ili izrazito brojnoj zajednici,

naseljavali njih ukupno 62.¹ U bh. gradovima i manjim mjestima Jevreji su bili organizirani unutar 24 vjerske općine,² ali je, svakako, “ideal jevrejskog elementa”³ i centar jevrejstva u Bosni i Hercegovini predstavljalo Sarajevo, gdje je, prema zvaničnim statističkim podacima, 1931. godine živjelo 7.726 Jevreja.⁴

Prema podacima koje su objavile komisije za utvrđivanje zločina u Drugom svjetskom ratu, u Bosni i Hercegovini je prije rata živjelo više od 14.500 Jevreja, od kojih je najveći broj stradao u logorima.⁵ Od ljeta 1941. do ljeta 1942. godine samo iz Sarajeva izvršeno je ukupno 28 deportacija Jevreja.⁶ U najvećem broju slučajeva u logore su bili deportirani i Jevreji iz drugih bh. gradova, izuzev područja pod italijanskom okupacijom te Brčkog, Vlasenice, Bugojna i Rogatice – u kojima je jevrejsko stanovništvo gotovo u potpunosti na najsuroviji način likvidirano od ustaša u neposrednoj blizini gradova u kojima je živjelo.⁷ Najveći broj bh. Jevreja stradao je u ustaškim (Jasenovac, Stara Gradiška, Đakovo i dr.) i nacističkim (Auschwitz, Bergen-Belsen, Banjica i dr.) logorima. Bilans stanja je pokazao da je oko 80% od ukupnog predratnog bh. jevrejskog stanovništva,

¹ Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2004, 62.

² Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 164.

³ Benjamin Pinto, “O Jevrejima u bosanskoj provinciji”, *Godišnjak*, Jevrejsko kulturno-potporno društvo “La Benevolencia” / Dobrotvorno društvo “Potpora”, Sarajevo/Beograd, 1933, 146.

⁴ *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931*, Publikationsstelle Wien, Beč, 1943, 140.

⁵ Zdenko Levntal, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952, 64; Samuel Pinto, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, elaborat, Sarajevo, 1952, 12; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980, 14.

⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina (ZKUŽ), kut. 3, dok. Izvještaj povjerenika jevrejske vjerske općine u Sarajevu Srećka Bujasa o “zvjerstvima nad Jevrejima u Sarajevu”, 55.

⁷ Levntal, *Zločini fašističkih okupatora*, 70-71.

uključujući i nekoliko stotina jevrejskih izbjeglica iz centralne i istočne Evrope, stradalo u holokaustu.⁸

Interakcija Posmatrača i Žrtve

Prema prihvaćenom teorijskom i metodološkom pristupu zasnovanom na iskustvima Jevreja i njihovim životnim sudbinama u drugim dijelovima Evrope, naučno polje studija i izučavanja holokausta jasno je definiralo tri tipa učesnika u konfliktu: počinitelje/zločince, žrtve i posmatrača.⁹ Za razliku od prve dvije kategorije, uloga “posmatrača”, o kojoj se posljednjih godina uveliko raspravlja,¹⁰ još predstavlja nedovoljno jasno formuliranu grupaciju u čijoj se gradaciji, s njezine “pozitivne strane”, ogledaju “zviždači” i “glasnici” – osobe koje su blagovremenim davanjem informacija ili osiguravanjem odjevnih, finansijskih i drugih potrepština, bez prevelikog rizika po vlastiti život, pomagale Jevreje, do onih koji su bili skloniji mnogo opasnijim aktivnostima, poput izbjavljanja iz internacije, pružanja utočišta, sakrivanja i zaštite tokom izvjesnog vremena. Svakako, postojao je i drugi vid “posmatrača”, među kojima se raspoznaju oni koji su se okoristili i profitirali, ili su pak bili obični “gledaoci”.¹¹ Na osnovu dostupnog i istraženog opusa dokumenata, dajući prednost prvenstveno svjedočanstvima napisanim od Jevreja koji su preživjeli holokaust, aktivnosti poduzimane od bh. muslimana na pružanju pomoći ili konkretan čin spašavanja

⁸ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Europapress / Novi Liber, Zagreb, 2010, 649, 673–674; Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 133.

⁹ Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933–1945*, HarperCollins, New York, 1993, IX–XI.

¹⁰ Vidjeti: Victoria J. Barnett, “The Changing View of the ‘Bystanders’ in Holocaust Scholarship: Historical, Ethical, and Political Implication”, *Utah Law Review*, god. 8, br. 4, 2017, 633–647; Robert A. Goldberg, “The Bystander During the Holocaust”, *Utah Law Review*, god. 8, br. 4, 2017, 649–659; *Probing the Limits of Categorization. The Bystanders in Holocaust History*, ur. Christina Morina i Krijn Thijs, Berghahn, New York, 2019.

¹¹ Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders*, 213–225.

također bi se mogli uramiti u sličan okvir, u kome je historija holokausta ujedno i “integrativna i integrirana historija”:¹²

- *Indirektna solidarnost* i djelovanje ispod radara NDH-ovih nadzornih službi, jasno distanciranje od ustaških represalija, davanje vlastite propusnice (koja glasi na muslimansko ime) ili prepoznatljive muslimanske odjeće (fes, zar i feredža), pružanje “insajderskih” i drugih korisnih informacija te opskrbe u vidu novca ili hrane za bijeg.
- *Direktno miješanje*: lična pratnja do “slobodne teritorije” pod kontrolom NOP-a ili italijanske okupacione zone, dostavljanje namirnica interniranim Jevrejima, pisanje i potpisivanje garancija ili molbi za puštanje na slobodu od kolektiva ili pojedinaca kod nadležnih ustaških vlasti, sakrivanje Jevreja u vlastitom domu, usvajanje jevrejske djece odnosno njihovo predstavljanje kao člana porodice, čuvanje jevrejske imovine, koja je odveć zapala za oko ne samo ustašama nego i Nijemcima itd.¹³
- *Situativne okolnosti*: sklapanje brakova i prelasci na islam,¹⁴ uprkos tome što konverzija u islamsku ili katoličku religiju nije istovremeno značila i “dobijanje arijevskih prava”.¹⁵

¹² Saul Friedländer, *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Vernichtung: 1939–1945*, C. H. Beck, München, 2006, 14.

¹³ Uz Hagadu, naročito značajna knjiga sarajevskih Jevreja je i Pinkas, u kojem su evidentirani najznačajniji događaji iz prošlosti lokalne zajednice. Međutim, nakon posjete “učenjaka iz Leipziga” 1941. godine, Pinkasu se gubi svaki trag. Predrag Finci, “O pinhasu”, *Poznańskie Studia Slawistyczne*, br. 10, 2016, 343-360.

¹⁴ I Hilberg je konverziju (naročito u katoličku vjeru) posmatrao kao prednost za one koji su to mnogo ranije učinili. Raul Hilberg, *The Destruction of European Jews*, Yale University Press, London, 1985, 1.124.

¹⁵ Takav odgovor je reisul-ulema Fehim Spaho dobio od ministra Joze Dumandžića 16. decembra 1941. godine, koji je naglasio da je mišljenje vlade glede prelazaka jasno te da Jevreji “prelazom na bilo koju vjeroispovijest ne stječu neko posebno pravo arijevac, jer se ovdje – glede njih – ne radi o nekom vjerskom pitanju, nego o rasnom”. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB), Povjerljiva arhivska građa, POV-5, “Dumandžić Spahi”, 16. decembar 1941. Važno je napomenuti da su pojedini Jevreji “uživali” arijevska prava, s obzirom na to da su neki od članova “vladajuće klike” u NDH bili u braku s Jevrejkama. Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, The Viking Press, New York, 1963, 182. Također pogledati i Tomasevich, *Rat i revolucija*, 660-661.

Pojedini autori ukazali su na činjenicu da “lokalne predra-
sude” ili netrpeljivosti prema Jevrejima i Romima nisu odvele
u smrt hiljade ljudi,¹⁶ ali je, pri takvoj ocjeni, izostao osvrt na to
u kolikoj mjeri je ta lokalna dimenzija, ponajprije zasnovana na
višegodišnjim dobrokomšijskim, prijateljskim i poslovnim od-
nosima, direktno utjecala na broj preživjelih Jevreja.¹⁷

Sudbina Jevreja, uprkos humanom djelovanju njihovih po-
magača, bila je i dalje neizvjesna s obzirom na to da opasnost, u
okolnostima rata kakav je bio, ni u jednom trenutku nije nestala.
Pružanje pomoći Jevrejima u lokalnim zajednicama Bosne i
Hercegovine predstavljalo je tek prvu fazu na stazi njihove bor-
be za preživljavanje, koja ih je nerijetko, nakon višegodišnjeg
skrivanja i bjekstva, znala odvesti i u izbjegličke kampove na
drugim kontinentima. Ali oni koji su preživjeli, upravo su po-
četnu fazu smatrali odlučujućom u odnosu na cjelokupan proces
preživljavanja koji je uslijedio.¹⁸

¹⁶ Noel Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Erasmus/Novi Liber/Dani, Zagreb/Sarajevo, 1995, 147. Jasno da i u ovakvim primjerima postoje izuzeci. Vidjeti: Jan T. Gross, *Neighbors: The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*, Princeton University Press, Princeton, 2001, naročito 79-110.

¹⁷ O drugim doprinosima i načinima spašavanja vidjeti: Eli Tauber, *Kada su komšije bili ljudi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2008; Esther Gitman, *Kad hrabrost prevlada*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2012; Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015; Hrvoje Mandić, “Hercegovački franjevci i spašavanje žrtava ustaških progona u Mostaru 1941–1943”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2016, 709-726; također o franjevcima i: Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014, 486-491; o “povlaštenom” položaju jevrejskih ljekara: Jaša Romano, “Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 2, 1973, 73-263.

¹⁸ Vidjeti: Anisa Hasanhodžić, Rifet Rustemović, “Three of President Roosevelt’s 982 Guests at the Fort Ontario Emergency Refugee Shelter: The Gaon Family from Sarajevo”, *Being a Refugee. A European Narrative*, ur. Anisa Hasanhodžić, Rifet Rustemović, Heidemarie Uhl, The Institute of Culture Studies and Theatre History of the Austrian Academy of Sciences, Beč, 2018, 107-126; Gabi Abramac, “Dalmatian WWII Refugees in El Shatt, Egypt: Narratives of Sanctuary and Suffering”, *Ibidem*, 85-106.

Da bi se potpunije sagledala slika realnog stanja i pravnog okvira u kojem su se od aprila 1941. godine našli Jevreji Bosne i Hercegovine, važno je ukazati na određene normativne odluke koje je donijela NDH vlast. Zakonskim odredbama od 30. aprila 1941. godine o rasnoj pripadnosti i “zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda”, NDH je Jevreje izopćila iz svakog oblika normalnog života.¹⁹ Ubrzo potom uslijedila je naredba da se svi Jevreji muškog spola, od 16 do 60 godina starosti, prijave Redarstvenoj upravi radi registracije. Ko nakon toga bude zatečen bez registracije, “bit će uhićen, strogo kažnjen i poslan u koncentracioni logor na prisilni rad”.²⁰

Registraciju je pratila i obaveza nošenja “jevrejskog znaka”, isticanje natpisa “židovska radnja”, što je bilo uvertira za “legalnu” pljačku jevrejske imovine: preuzimanje i upravljanje jevrejskim objektima (27. august 1941), te zakonsku odredbu o podržavljenju jevrejskog imetka i jevrejskih trgovina (6. oktobar 1941)²¹ – mjere koje su Jevreje dovele na rub egzistencije. Nadalje, drugim naredbama, čija suština je bila slična proglasu upućenom “gradjanstvu Splita”,²² bile su navedene sve moguće posljedice za one (nejevrejske) građane koji budu sakrivali Jevreje, njihovu imovinu ili budu za njih izvjesne stvari kupovali.

¹⁹ *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941, Knjiga I, sv. 1-10, ur. A. Mataić, Knjižara St. Kugli, Zagreb, s.a., 109-115. Vidjeti i: Nevenko Bartulin, The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory, Brill, Boston/Leiden, 2014, naročito 144-160 i 218-221.*

²⁰ Tauber, *Holokaust*, 423.

²¹ Konkretnije o tome: Nada Kisić-Kolanović, “Podržavljenje imovine Židova u NDH”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 30, br.3, 1998, 439-452; Seka Brkljača, “Uništenje materijalne osnove Jevreja BiH u Drugom svjetskom ratu”, *Sefarad 92*, ur. Muhamed Nezirović, Institut za istoriju/Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, 201-212.

²² “Gradjanstvu Splita! Svi židovi bez razlike vjere i državljanstva imaju se do 28. septembra najkasnije do 12 sati – podne kod njemačke komande na pristaništu (Hotel Ambasador) prijaviti. Tko se ne prijavi bit će vješan. Sa svakim Splićaninom, koji Židove krštene ili nepokrštene skriva ili ne prijavi, bit će kao sa židovskim slugom na isti način postupano.” Zdenko Levental, *Auf glühendem Boden. Ein jüdisches Überlebensschicksal in Jugoslawien 1941-1947*, Hartung-Gorre, Konstanz, 1994, 210.

Kako je obznanjeno u *Sarajevskom novom listu*, glavnom ustaškom glasilu u Bosni i Hercegovini, naredbom od 14. maja, zabranjeno je Jevrejima da se kreću izvan gradskog područja, dok se ostalim građanima strogo zabranjuje da Jevreje “primaju na konačenje ili duži boravak”,²³ s obzirom na to da onaj “tko židovima pomaže u bijegu spada pod prijeki sud”.²⁴

U mnogim bh. gradovima i mjestima građani su s negodovanjem i gnušanjem gledali na mjere koje su donijele NDH vlasti, te su iz čiste solidarnosti i humanosti nastojali pružiti bilo kakvu pomoć. Pojedini su, kakav je slučaj u Mostaru, na ulicama javno prilazili Jevrejima²⁵ da bi im izrazili podršku ili se lično stavili na raspolaganje, poput Ibri i Remzije Čišić, komšija Cezara-Zadika Danona.²⁶ Ništa drugačije nije bilo ni u drugim bh. gradovima, s obzirom na to da su im, nakon što je za Jevreje stupila na snagu zabrana o napuštanju domova, odlazaka na pijacu i kretanja po gradu, komšije dostavljale hranu – bilo da je riječ o Zvorniku²⁷ ili Višegradu, gdje je “jedna muslimanka, svake srijede, pijačnog dana”, bila gospođi Levi na usluzi kako bi s tržnice donijela što im je trebalo.²⁸ U Tuzli, gdje su mnogi trgovci, profesori i ostali viđeniji pripadnici jevrejskog naroda, pod ustaškim nadzorom bili prisiljeni čistiti kanale te mesti glavnu gradsku ulicu Korzo, pojedinci, poput Ferida Smajića su više puta tim ljudima, krišom, davali cigarete, duhan, hranu ili “šnitu hljebaprohe” i sl. Osim toga, kad su u tuzlanskom naselju Kreka, u krugu fabrike i rafinerije “M. Fischla i sinovi”, Jevreje koji su živjeli u okolini fabrike, Nijemci i ustaše kundacima tjerali da uđu u vagone, šesnaestogodišnji Ferid Smajić je, zajedno sa Ćamilom Hrnjićem i još ne-

²³ Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 127.

²⁴ *Sarajevski novi list*, Sarajevo, 4. novembar 1941, br. 151, 4.

²⁵ Vladimir Isaić, *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942–1943*, Adamić, Split, 2003, 15.

²⁶ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 189.

²⁷ Ibidem, 408.

²⁸ Memorijalni muzej holokausta u Washingtonu (USHMM), Intervju s Rašelom Levi Knežević, pristupni br. 1999. A.0310.66, RG br. RG-50.486.0066.

koliko sugrađana, žučno protestirao, otvoreno se buneći, psujući i uzvikujući “Kud’ ćete s ljudima...!?”²⁹ U Bosanskom Šamcu je, također, mnogim poštenim građanima bilo mučno da gledaju kako nekolicina uglednih lokalnih Jevreja, poput Avrama Kabilja, Avrama Romana i drugih metu čaršiju, te su protestirali kod vlasti i “izbjegavali da idu tim ulicama krijući poglede od svojih sugrađana.”³⁰ Slično je bilo i u Derventi gdje su im, uz proteste prema takvom odnosu prema Jevrejima, hrabre žene, “pretežno muslimanke” na ulicu iznosile “slatko i kafu”.³¹ U Sarajevu je majka sarajevskog gimnazijalca Hajrudina Mulalića, saznavši da je njezina prijateljica gospođa Nahmijas u transportu za logor, poslala svog sina da joj na željezničku stanicu odnese hranu.³² Svakako, jedan od najupečatljivijih simbola hrabrosti, solidarnosti i podrške bh. muslimana komšijama jevrejske vjere je i poznata fotografija iz 1941. godine na kojoj Zejneba Hardaga, tokom šetnje u Sarajevu, svojim zarom prekriva rasističko obilježje na rukavu svoje prijateljice Rifke Kabiljo. (Prilog na kraju ovog rada.)

Između molbe i protesta

Uprkos različitom shvatanju tadašnjeg poretka, kao i različitog i, nerijetko, oprečnog tretiranja u historiografiji, jasno je da bosanskohercegovački muslimani kao cjelina ni u jednom trenutku nisu prihvatili nasilnu politiku, što se postepeno i manifestiralo u vidu sve većeg ogorčenja i opozicionog raspoloženja prema ustaškom režimu.³³

²⁹ USHMM, Intervju s Feridom Smajićem, pristupni br. 2007.504.2.19, RG br. RG-50.586.0019.

³⁰ Nikša Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, Kula, Šamac, 2015, 55.

³¹ Nedžmudin Alagić, *Derventa između dva svjetska rata*, Ured za rješavanje statusnih pitanja raseljenih osoba – prognanika i izbjeglica Općine Derventa, Sarajevo, 2001, 156.

³² USHMM, Intervju s Hajrudinom Mulalićem, pristupni br. 2007.504.2.3, RG br. RG-50.586.0003.

³³ Hrvoje Matković, “Bosanskohercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske”, *Časopis za suvremenu*

Jedan od slučajeva koji je potaknuo kolektivno zauzimanje Bošnjaka, uključivši i strukture Islamske zajednice, vezan je za Zavidoviće. Usljed okrutnih ustaških aktivnosti i hapšenja Jevreja u Zavidovićima, reakcija koja je uslijedila išla je “uzvodnom” linijom, od lokalnog (džematskog) imama, preko sarajevskog Ulema-medžlisa, pa do reisul-uleme Fehima ef. Spahe.³⁴ Najprije je, 10. augusta 1941. godine, džematski imam Hulusić pisao reisul-ulemi da se kod Eugena Kvaternika zauzme za njegove sugrađane i “subraču po vjeri” Silvija-Seada Šmuklera i Karla Šternberga, koji su odvedeni u logor u Gospiću, da bi se potom i lično obratio na “Ustaški stan” prilažući “molbu a ujedno i protest” kako bi Šmukler i Šternberg bili oslobođeni.³⁵ Potom je Upravni odbor imama-matičara sarajevskog Ulema-medžlisa, svojim dopisom reisul-ulemi od 13. augusta, ukazao na “slučaj iz Zavidovića” kao i na prijetnje koje su upućene imamu u Budoželju (kotar Visoko) zbog konverzija na islam. Kod oba ova slučaja je naglašeno kako su Jevreji nakon prelaska na islam proglašavani “komunistima”, te da su, faktički, njihova hapšenja nakon prelaska na islam zadobila nove razloge, zbog čega se moli reisul-ulema da “poduzme potrebne korake na nadležnim mjestima”.³⁶ Reisul-ulema Spaho je već naredni dan reagirao uputivši dopis Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagreb, gdje je prijavio spomenute aktivnosti iz Zavidovića i Visokog, te tražio “upute” kako se slična iskustva ne bi

povijest, br. 3, 2006, 1033-1034; Adnan Jahić, “Bosniacs and the Independent State of Croatia: From Hope and Loyalty to Bitterness and Resistance”, *The Second World War and National Question in ex Yugoslavia/International Scientific Meeting “The Shared History”, Sevilla 2008*, Grafomarketing, Novi Sad, 2008, 2-3.

³⁴ O suprotnom smjeru (“odozgo”), kojim je djelovala ustaška politika i propaganda, vidjeti: Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju/“Ibn Sina”, Zagreb/Sarajevo, 2015, 330. Pojedini autori smatraju da su takvu retoriku instrumentalizirale njemačke vlasti. David Motadel, “The ‘Muslim Question’ in Hitler’s Balkans”, *The Historical Journal*, god. 56, br. 4, 2013, 1010.

³⁵ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 361.

³⁶ GHB, POV-5, Upravni odbor Udruženja dž. imama/matičara Reis-ul-ulemi, br. 185/1941, 13. VIII 1941.

ponavljala.³⁷ Iako je Spaho, i po jeziku i formi, uveliko ublažio oštrinu pisma koja je vidljiva kod imama, u Ministarstvu unutrašnjih poslova predmet su okarakterizirali kao “Pritužba reisul-uleme”, te pokrenuli vlastitu istragu “protiv” Nikole Tusuna, velikog župana Velike župe Lašva-Glaž u Travniku. Očekivano, Tusun je sve negirao, naglasivši da je cijela stvar izmišljena, te da “ne odgovara stvarnom stanju” i da “nije istinita”, s obzirom na to da su uhapšeni u Zavidovićima uhapšeni isključivo kao komunisti. Na sličan način veliki župan je odbacio i optužbe da se imamu u kotaru Visoko prijetilo “opasnošću po život ako bude dalje prevodio grko-istočnjake i Židove u islam”.³⁸

Ovo nisu bili jedini apeli upućeni reisul-ulemi u vezi s interniranim Zavidovićanima. Nakon Hulusića, javila su se dvojica šerijatskih sudija iz Žepča, Hazim Muftić (u mirovini) i Edhem Pašalić, svojim pismom od 6. ramazana 1360. hidžretske godine.³⁹ Nakon što su ukazali na nepravdu, posebno istaknuvši da je “naličje slobode savjesti” u “obrnutom stavu od onoga kako smo čitali izjave Poglavnika i Njegovih Doglavnika u odnosu i postupku izvjesnih faktora na prama Islamu i muslimanima”, od reisul-uleme su zahtijevali da se zauzme za Jevreje iz Zavidovića koji su prešli na islam, jer su “odvedeni bez opravdanog razloga”. Na kraju svog pisma, kadije Muftić i Pašalić⁴⁰ posebno ističu raspoloženje koje vlada među narodom zbog ovakvih poteza vlasti: “Kakvo je naše i naših masa raspoloženje usljed ovakvog postupka može se lahko razabrati. Za sad nam ne preostaje drugo, nego da zakucamo na Vaša vrata, da ove nevine ljude oslobodite i

³⁷ Ibidem, Reis-ul-ulema Ministarstvu unutrašnjih poslova, br. 1193/41, 14. VIII 1941.

³⁸ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA), Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH (223), kut. 32, inv. br. 921.

³⁹ Subota, 27. septembra 1941. godine. Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovi-ma naših komšija*, 361.

⁴⁰ Muftić je bio izuzetno aktivan u bh. publicistici. Vidjeti: Mahmud Traljić, “Svršenici Daru-l-muallimina suradnici Behara”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, god. 11, br. 19-20, 2001, 116. O Pašaliću i njegovim aktivnostima vidjeti: Nevenka Petrić, *I zvijezde smo dosegali. Revolucionarni omladinski pokret srednje Bosne 1941–1945*, knjiga 2, Foto Forum, Beograd, 2004, 84–85.

vratite nam povjerenje u sadašnju situaciju.”⁴¹ Spaho je u svome odgovoru kadijama naveo da je “već intervenirao” poslavši dopis Ministarstvu unutrašnjih poslova te da je s ovim pitanjem upoznao potpredsjednika Kulenovića, od kojeg je “upravo danas” dobio “okružnicu” u kojoj se kaže da će se oni koji su prešli na islam tretirati jednako kao osobe koje su prešle na katoličku vjeru.⁴²

S obzirom na to da su Zavidovićani i dalje ostali u zatvoru, polovinom oktobra 1941. godine i lokalni trgovac Redžep Suljmanović, koji je već lično boravio kod reisul-uleme u vezi sa Šmuklerom, pisao je Spahi, još jednom podsjetivši, kako Šmukler zavređuje “svaku našu podporu, i prije a pogotovu sada kad je prešao na islam”. U svome odgovoru Spaho je naveo da je već pisao “Podpredsjedniku vlade” Kulenoviću, te da ne zna “da li je šta specijalno učinio za Šmuklera”, kao i da su aktivnosti u vezi s Jevrejima počeli preuzimati Nijemci i da “nema nikakve fajde od intervencija kod naših vlasti”.⁴³ Uprkos svim nastojanjima, problemi jevreja koji su prešli na islam ostali su i dalje aktuelni. Krajem 1941. i početkom 1942. godine džematski imam u Mostaru, Rustem ef. Rustempašić izvijestio je ured vrhovnog vjerskog poglavara bh. muslimana, najprije Fehima Spahu, a poslije njegove smrti (14. februar 1942) i zastupnika na poziciji reisul-uleme, o “neravnopravnom” tretmanu spram Haruna Levija i njegove porodice glede nošenja i isticanja jevrejskog znaka.⁴⁴ Na oba slučaja, iz Sarajeva su reagirali poslavši dopise, najprije 13. januara a potom i 31. marta 1942. na adresu Velikog župana u Mostaru.⁴⁵

⁴¹ GHB, POV-5, “Muftić i Pašalić Reisul ulemi, 6. ramazana 1360”.

⁴² Ibidem, “Spaho Muftiću”, 4. oktobar 1941.

⁴³ Historijski arhiv Sarajeva, Sarajevo (HAS), Ostavština Fehima Spaha (OFS), SF-763. Vidjeti također: Denis Bećirović, “Nezavisna država Hrvatska i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini tokom 1941. godine”, *Bosna i Hercegovina 1941. godine. Novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 31-50.

⁴⁴ GHB, POV-5, “Levi i Rustempašić Reis ul ulemi”, 4. januar 1942; Ibidem, “Imam Rustempašić Reis-ul-ulemi”, 18. mart 1942; Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 203-204.

⁴⁵ GHB-POV-5, “Reis-ul-ulema Velikom županu Velike župe Hum”, br. 4/42, 13. januar 1942; Ibidem, “Reis-ul-ulema Velikom županu Velike župe

U duhu zaključaka i rezolucije, koju su donijeli Upravni odbor i Generalna skupština imama-matičara sarajevskog⁴⁶ Ulema-medžlisa, uslijedili su zaključci El-Hidajine godišnje skupštine od 14. augusta 1941. godine, u čijim aktima je, napose unutar odredaba tačke br. 4, izražena osuda zločina koji se dešavaju, te naglašeno distanciranje od onih muslimana koji u njima učestvuju.⁴⁷ Aktivnosti koje su uslijedile potakle su širi spektar muslimanskog građanstva, koje se sličnim rezolucijama očitovale u Prijedoru (23. septembar), Sarajevu (12. oktobar), Mostaru (21. oktobar), Banjoj Luci (12. novembar), Bijeljini (2. decembar) i Tuzli (11. decembar), a potom i u još nekim bh. gradovima.⁴⁸

U rezolucijama⁴⁹ se, ponajprije, traži zaštita muslimanskog stanovništva usljed četničkih zločina, potom osuđuju drugi zločini, te, na koncu, ograđuje od aktivnosti muslimanskih pojedinaca koji su učestvovali u zločinima. U svim rezolucijama se naročito ističe vjerska tolerancija, čime se svakako na indirektan

Hum”, br. 30/42, 31. mart 1942. U svome odgovoru Veliki župan je istakao kako mu “nije poznat nijedan slučaj” po kojem bi “Židovi prijelaznici” imali “pogodnost odnosno da se od njih ne traži nošenje znaka”. Ibidem, “Nošenje židovskog znaka od strane Židova koji su prešli na rimokatoličku odnosno islamsku vjeru”, 20. januar 1942.

⁴⁶ Prema ustavima Islamske zajednice Kraljevine Jugoslavije (1930. i 1936. godine), vjerska uprava je bila organizirana unutar dva Ulema-medžlisa, jednim u Skoplju a drugim u Sarajevu – koji je bio nadležan za prostor Bosne i Hercegovine. Detaljnije: Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2010, 342-517.

⁴⁷ “Sarajevska rezolucija”, *Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije iz 1941. Zajednička izjava iz 2015.*, prir. Enes Karić i Mustafa Spahić, El-Kalem, Sarajevo, 2019, 76-77; Muhamed Hadžijahić, “Muslimanske rezolucije iz 1941”, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, red. Zdravko Antonić, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 275-276.

⁴⁸ Hadžijahić, “Muslimanske rezolucije”, 276.

⁴⁹ Pitanje nastanka rezolucija i njihovog interpretiranja postaje sve češća pojava kako u domaćoj tako i u stranoj literaturi. Za jedan analitički osvrt, u kojem su evidentirani svi značajniji autori ovog pitanja, vidjeti: Enes Karić, “Muslimanske rezolucije u novijim tematizacijama”, *Nasuprot zlu*, 39-64. O ocjenama rezolucija u kritičkoj historiografiji, pogledati: Adnan Jahić, “Muslimanske rezolucije iz 1941. U povodu 80 godina od njihovog potpisivanja”, *Prilozi*, br. 49, 2020, 167-210, naročito 201-204.

način rezolucije dotiču i bh. Jevreja, dok se u Banjalučkoj rezoluciji, koju su istaknuti muslimani ovog bh. grada poslali muslimanskim članovima vlade NDH, potpredsjedniku Džaferbegu Kulenoviću i ministru prometa Hilmiji Bešlagiću, decidno naglašava kako “to najbolje mi vidimo ovdje u Banjoj Luci gdje je s imovinom iseljenih i izbjeglih Srba i Židova napravljen izvor pljačke i bogaćenja za pojedince, njihove obitelji i prijatelje. (...) Odbijamo s prezirom podmetanje da se mi želimo dočepati tih radnji”.⁵⁰ Sve ove rezolucije, koje su prvenstveno trebalo da posluže bh. muslimanima i pozovu na njihovu sigurnost, bile su istovremeno “jedini glas protesta, jedini krik protiv nečovječstva i bratoubilaštva”⁵¹ usljed zločina koji su se događali u NDH. Takav narativ rezolucija je prepoznat i integriran u značajnije studije o holokaustu na prostoru Bosne i Hercegovine.⁵²

Osim spomenutih kolektivnih aktivnosti, važno je ukazati i na značajne primjere pojedinaca čija su djela doprinijela spašavanju života ili su, nažalost, ostala samo na pokušaju. Jedan od najutjecajnijih predratnih muslimanskih političara, sarajevski trgovac Uzeir-aga Hadžihasanović, svome je dojučerašnjem kolegi, sarajevskom političaru i advokatu Samuelu Pintu i njegovoj kćerki Neli, u jesen 1941. godine potpisao garanciju koja im je, u vrijeme kad su “slali Jevreje masovno u logore!” pomogla da stignu u Dubrovnik koji je bio pod italijanskom okupacijom.⁵³ Doktor Samuel Pinto je, uz 11 drugih sarajevskih Jevreja (trgovac Danko Salom, advokat Josef Pepi Baruh i dr.) tokom druge polovine tridesetih godina 20. stoljeća usko sarađivao s Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom i bio član užeg

⁵⁰ “Banjalučka rezolucija”, *Nasuprot zlu*, 89.

⁵¹ Jahić, *Vrijeme izazova*, 352.

⁵² Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 129; Tauber, *Holokaust*, 491-503. Međutim, pojedini autori relativiziraju značaj rezolucija ističući da one nisu direktno kritizirale rasne zakone ili druge antijevrejske mjere. Tomislav Dučić, *Utopias of Nation: local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Uppsala Univ. Library, Uppsala, 2005, 233-234.

⁵³ Gonda Pinto Izrael, “Prijatelji im spasili živote”, *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2005, 69. Svakako, uporediti i: ABiH, *Izveštaj Srećka Bujasa*, 44.

JRZ-inog odbora u Sarajevu, kojim je predsjedavao upravo Uzeir-aga Hadžihasanović.⁵⁴

Sličan pokušaj uslijedio je i od “kontroverznog” trgovca, mecena i doglavnika⁵⁵ Ademage Mešića, koji je “preporučao i zagovarao” dozvolu putovanja Moritzu Leviju⁵⁶ i njegovoj supruzi iz Zagreba na Primorje. Međutim, ova molba je, krajem jula 1942. godine, bila odbijena.⁵⁷

Posredovanje za oslobađanje Jevreja u Sarajevu postalo je gotovo nemoguće nakon što je za šefa policijske uprave postavljen Ivan Tolj, sa zadatkom da riješi “židovsko pitanje” u ovome gradu. Odmah po dolasku u Sarajevo, Tolj, taj “nepoznati čovjek u kožnom mantilu i s fesom na glavi”, zajedno s dr. Henrichom i Kvaternikovim izaslanikom Farbahom, učestvovao je u organizaciji do tada najmasovnije deportacije kada je 26. i 27. oktobra 1941. godine u logore transportirano više od hiljadu Jevreja.⁵⁸

⁵⁴ Pinto, *Jevreji Sarajeva*, 157; Zlatko Hasanbegović, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929–1941. (u ratu i revoluciji 1941–1945)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju/Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar”/Medžlis IZ Zagreb, Zagreb, 2012, 297.

⁵⁵ Zdravko Dizdar i dr., *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941–1945*, Minerva, Zagreb, 1997, 266.

⁵⁶ Moritz J. Levi je rođen u Sarajevu 1912. godine. Doktorirao 1936. godine na Univerzitetu u Beču s temom “Das Deutschtum Bosniens im 19. Jahrhundert”, a potom u Sarajevu radio kao profesor u Realnoj gimnaziji.

⁵⁷ HDA, Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek (252), kut. 14, inv. br. 29668; Također, Ademaga Mešić je bio “garant” i još nekolicini zagrebačkih Jevreja, poput Maksa Freya, bivšeg direktora Privilegovane (Zemaljske) banke za Bosnu i Hercegovinu, te Aleksandra Erika (učitelja i profesora škola u Bihaću, Banjoj Luci i Sarajevu). Vidjeti: Frey Makso, Židovski biografski leksikon, online dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=3457> (pristupljeno 29. oktobra 2020); Aleksandar, Erik, Židovski biografski leksikon, online dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=2966> (pristupljeno 29. oktobra 2020); Kao i u vezi s Hadžihasanovićem, uporediti i izjavu Sarine Atijas Zemaljskoj komisiji: ABiH, ZKUZ, Izjava Sarine Atijas od 12. septembra 1945.

⁵⁸ ABiH, Izvještaj Srečka Bujasa, 31–38; Levntal, *Zločini*, 68; Alesandar Stajić, Jakov Papo, “Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini u toku neprijateljske okupacije”, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, ur. Samuel Kamhi, Odbor za proslavu, Sarajevo, 1966, 237; ABiH, ZKUZ, inv. br. 61573, Izjava Jozefa Levija.

Koliko je situacija bila teška svjedoči odgovor Ismet-bega Gavrankapetanovića Srećku Bujasu da ne bi mogao “sa uspjehom kod Tolja intervenirati ni u slučaju kad bi zatvorio Reisa, a kamo li da intervenira za kojeg Jevreja.”⁵⁹

Djelovanje Halida Muftića,⁶⁰ savjetnika u Ministarstvu šumarstva i rudarstva u Zagrebu i brata zagrebačkog muftije, jedan je od svijetlih primjera spašavanja Jevreja u Drugom svjetskom ratu. Halid je bio u braku s Klarom Fischbach, koju je upoznao u svome rodnom Žepču, te je, nakon proglašenja NDH, nastojao na svaki mogući način biti od pomoći njezinoj brojnoj porodici. Klarinog oca, Lava-Leona, kojeg je spasio nakon uhićenja, potom je skrivao u vlastitom domu sve do njegove prirodne smrti 1945. godine. Tri Klarine sestre (Tila, Berta i Lota) su također zahvaljujući Halidovim intervencijama oslobođane iz pritvora. Slično je bilo i s Klarinim bratom Jonasom, njegovom suprugom Bjankom i kćerkom Rutom. Jonas, koji je bio ljekar te zbog toga trebao imati imunitet i biti angažiran na liječenju tifusa, bio je od ustaša uhapšen u Sarajevu i deportiran u Jasenovac. Međutim, Halid i Klara su ga uspjeli osloboditi 1942. godine, te dovesti u svoj dom, gdje je već bila smještena njegova osmogodišnja kćerka Ruta, koja je kod Muftića ostala do odlaska u Split kod majke 1943. godine.⁶¹

Reisul-ulemi Fehimu ef. Spahi, tražeći pomoć, direktno se obraćao i izvjestan broj bh. Jevreja. David Ašer Alkalay, koji je “iz svoje čiste čovječnosti” priskočio u pomoć Spahinom sinu

⁵⁹ ABiH, Izvještaj Srećka Bujasa, 44-45.

⁶⁰ Više o Halidu Muftiću vidjeti u: Zlatko Hasanbegović, “Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.”, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 3, 2008, 969-998, naročito 997.

⁶¹ Berta Postružnik, “Halid Muftić – spasilac jevrejske porodice”, *Mi smo preživeli...4. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2007, 286-289. Detalje koje je u javnost iznijela sestra Halidove supruge mogli bi se uklopiti u obrazac za analizu sudbina kakve su zadesile Derviša ef. Korkuta i drugu bh. ulemu nakon 1945. godine. Uporediti: Adnan Jahić, “Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)”, *Historijska misao*, br. 1, 2015, 181-206.

Muhamedu⁶² i njegovom prijatelju Bajroviću “u njihovoj najvećoj nuždi”, kao i mnogim drugim muslimanima, zbog situacije u kojoj se “sada nalazi”, s obzirom na to da su u Sarajevu uhapšeni njegov brat Mihajlo sa suprugom i troje djece, te brat Davidove supruge Alberto Goldstein sa suprugom, bio je “prisiljen” obratiti se na “preuzvišenog” reisul-ulemu da “učini sve što leži” u njegovoj mogućnosti kako bi spasio imenovane “od sigurne smrti”. Spaho je djelovao u skladu sa zatraženim, te je u svome pismu od 22. septembra 1941. godine naveo kako ga je Alkalay, koji se tada nalazio u Splitu, “zadužio” time što je pomogao njegovom sinu. Međutim, u odgovoru Branka Đikovića, upravitelja redarstva u Sarajevu, Spahi je saopćeno da je Mihajlo Ašer Alkalaj već “otpremljen u Kruščicu”, koja potpada pod nadzor Ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu – te da se “u pogledu njegovog puštanja obrati tamo”.⁶³ “Bombardiranja [vjerskog] lidera peticijama” i molbama, kako navodi Emily Greble, stizalo je i od mladića Džemala, koji je upozoravao pod “prijetnjom” samoubistva, ako Ulema-medžlis ne omogući prelazak na islam njegovoj zaručnici Rozi.⁶⁴

Jedan od potpisnika Sarajevske rezolucije, ujedno i povjerenik⁶⁵ Melahe, Asim Dugalić je porodici Majera Musafije, koja se već godinu skrivala po Sarajevu, u ljeto 1942. godine otpečatio stan te im omogućio da se u njega vrate, gdje su, s velikim

⁶² Bez obzira na to što je “mnogih sijedih natjerao ocu i materi”, za Muhameda se smatra da je Fehimu Spahi i njegovoj supruzi bio “najdraže dijete”. Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Civitas, Sarajevo, 2004, 83.

⁶³ HAS, OFS, SF-745. Pregledom poimeničnog popisa žrtava JUSP Jasenovac utvrđeno je da je Mihajlo Ašer Alkalay stradao u Jasenovcu 1941. godine.

⁶⁴ Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler’s Europe*, Cornell University Press, Ithaca, 2011, 96.

⁶⁵ Držanje pojedinih *povjerenika* i dalje predstavlja neistraženu temu. Povjerenici su prvenstveno trebali da predstavljaju ustašku ekonomsku politiku, te da Jevreje razriješe njihove imovine u interesu NDH, međutim, u izvjesnim primjerima, poput Srećka Bujasa i drugih, ishod je bio drugačiji. Vidjeti i: Francine Friedman, “Writing for Survival. Letters of Sarajevo Jews Before Their Liquidation During World War II”, *Nostalgia, Loss and Creativity in South-East Europe: Political and Cultural Representations of the Past*, ur. Catharina Raudvere, MacMillan, Cham, 2018, 189–212.

strahom, dočekali kraj rata. U cijelu priču, koja do vremena djelovanja Asima Dugalića ima mnogo širu i kompleksniju pozadinu, bili su uključeni i drugi muslimani, poznanici i prijatelji porodice Musafija: ljekar Muharem Kundurović, koji je iz internacije na Bjelavama izbavio Majerovu suprugu i kćerku tako što je vlastima rekao da su oboljele od tifusa, zatim Vejsil-beg Čolaković i njegova supruga Ilona-Fatima (roditelji književnika Envera Čolakovića), u čijoj je kući na Koševu “oko pola godine” bila skrivana Majerova kćerka Estera, dok je Albert Musafija, Majerov sin, bio ostavljen na očnoj klinici,⁶⁶ gdje se o njemu bri-
nuo Banjalučanin dr. Sefić.⁶⁷

Svakako da nije nedostajalo ni elemenata neposluha, s obzirom na činjenicu da je jedan od glavnih ustaških aktera, ministar Andrija Artuković, pozvao Hasana Hadžiosmanovića iz Sarajeva “na odgovornost” jer nije omogućio da se u Sarajevu izvrše hapšenja “dvjestotinjak nepoćudnih elemenata”,⁶⁸ ili, kako to ilustriraju pisma italijanskog konzula, kad je sarajevski gradonačelnik⁶⁹ bojkotirao antisemitsku izložbu koja je otvorena u Sarajevu u jesen 1942. godine.⁷⁰

Slično je bilo i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Na prostoru Bosanske krajine, porodica bivšeg poslanika Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) Nurije Pozderca i njegovog brata Mehage dala je znatan doprinos zaštiti i spašavanju Jevreja. Mehaga Pozderac je, čak, lično iz Prijedora u Cazin

⁶⁶ Estera Mrčarica, “Susedi nas nisu odali”, *Mi smo preživeli...4*, 273.

⁶⁷ Eli Tauber, “Priča dr. Alberta Musafije”, *Jevrejski glas*, Sarajevo, br. 6, juni 2014, 18-19; Ibidem, *Holokaust*, 172. Albert Musafija (1929–2012) bio je profesor na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

⁶⁸ Nada Kisić-Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*, Školska knjiga, Zagreb, 2009, 49.

⁶⁹ Nažalost, Jelinek ne navodi o kojem gradonačelniku je riječ. Vjerovatno se radi o Mustafi Softiću, zetu Uzeir-age Hadžihasanovića, koji je od ljeta 1942. godine vršio dužnost sarajevskog gradonačelnika. Kisić-Kolanović, *Muslimani*, 332; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998, 66.

⁷⁰ Yeshayahu A. Jelinek, “Bosnia-Herzegovina at War: Relations Between Moslems and non-Moslems”, *Holocaust and Genocide Studies*, god. 5, br. 3, 1990, 288.

doveo jednu grupu Jevreja, koja je u tom gradu ostala do septembra 1942. godine, nakon čega su se, kao i Nuriya Pozderac, pridružili NOP-u.⁷¹ Na sličan način je u Bihaću postupio i bivši gradonačelnik Abdulah Ibrahimpašić koji je, najprije, zatočenim Jevrejima kroz prozor “ubacio pogaču”, da bi se potom pretvorio u otvorenog protivnika ustaškog poretka.⁷² Još jedan bivši senator, član JMO i potpisnik Sarajevske rezolucije Asim Šeremet direktno je učestovao u spašavanju Jevreja na području Tuzle. Pozadina Šeremetove priče veže se za bliske prijateljske odnose koje je njegov otac Ahmed, bivši učitelj u kladanjskoj osnovnoj školi i tuzlanskoj ruždiji, imao s porodicom Leopolda Kargera, trgovca u Kladnju i Tuzli. Polovinom Prvog svjetskog rata, porodica Šeremet je, usljed Ahmedove smrti i Asimovog osuđivanja na smrt u odsustvu zbog dezerterstva, pala na milost i nemilost, nakon čega su Leopold Karger (umro 1935. godine) i njegova supruga Katarina gospođi Šeremet i njezinoj malodobnoj djeci uvijek bili na usluzi, dajući im “besplatno brašno”. Nakon uspostave ustaške vlasti u Tuzli, Asim Šeremet je uspio odvesti Kargerovu suprugu kod njezine kćerke Helene u Beograd: “... Slučaj je htio da smo moj brat Fadil i ja prebacili iz Tuzle kod kćeri Leopoldovu staru suprugu, Židovku, 1942. godine i donekle se odužili Kargeru.”⁷³ U Tuzli, gradu “bosanskog šindlera” Ratimira Deletisa, znatan doprinos u spašavanju Jevreja dali su i muf-tija Muhamed ef. Šefket Kurt,⁷⁴ bivši gradonačelnik Muradbeg

⁷¹ Moric J. Levi, “Jevreji Bihaća 1919–1945”, *Bihać u novijoj historiji (1918–1945)*. Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine, ur. Galib Šljivo, Institut za istoriju, Banja Luka, 1987, 338-340.

⁷² Ibidem, 338-340. Ibrahimpašić je zbog neslaganja s politikom velikog župana Ljubomira Kvaternika početkom jula odstupio s pozicije gradonačelnika. Franjo Jurić, *Glavne značajke uprave Nezavisne Države Hrvatske u velikoj župi Krbavi i Psatu sa sjedištem u Bihaću*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2019, 113. O njegovim drugim “antiustaškim” aktivnostima vidjeti i str. 59-60.

⁷³ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 186. Sin Leopolda i Katarine, Nandor Karger uspio je pribaviti propusnicu za sebe i svoju suprugu Bembu.

⁷⁴ Lenka Lea Strahinjić, “Bežite, kupe nas!”, *Mi smo preživeli...4*, 125; Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 317.

Zaimović kod kojeg se, do priključenja NOP-u, krila dvanaestogodišnja Vera, kćerka tuzlanskog trgovca Isidora Liske,⁷⁵ te druge muslimanske porodice koje su krile jevrejsku djecu, poput nekih u Tušnju, te u Kreki, gdje se neko vrijeme krila i djevojčica Lenka, kćerka tuzlanskog knjigovesca Jonasa Klimpla.⁷⁶

Muharem Ćimić, šef željezničke stanice u Derventi, krišom je svome prijatelju i dotadašnjem trgovcu češkim porcelanom, Aleksandru Štrausu i njegovim kćerkama, danima već zatvorenim u vagonima u iščekivanju deportacije, donio vodu i hranu koju je pripremila njegova supruga Razija.⁷⁷

Naročito interesantan slučaj, koji je ujedno predstavljao i izuzetan primjer zajedništva i dobrih komšijskih odnosa u Zenici, vezan je uz aktivnosti tadašnjeg direktora Sultan Ahmedove medrese i predsjednika Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva Abdulaha ef. Serdarevića⁷⁸ i dugogodišnjeg predsjednika Jevrejske općine u Zenici Hermana Lieblinga. Šezdesetpetogodišnji Liebling je “iz zahvalnosti prema svijetu s kojim je toliko godina kao trgovac radio i živio” najveći dio svog imetka želio uvakufiti i dati na raspolaganje Vakufu Sultan Ahmedove medrese u Zenici. Abdulah ef. Serdarević se svesrdno zalagao da ova Lieblingova želja, kojom bi sve nekretnine – kojima je prijetila opasnost da budu podržavljene od novoformiranog Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu NDH – poklonio vakufu Sultan Ahmedove medrese, bude ispunjena. Serdarević i Liebling su potpisali darovni ugovor, na osnovu čega je Kotarski šerijatski sud u Zenici 31. oktobra 1941. godine izdao vakufnamu kojom je predviđeno da jedan dio vakufskih prihoda “za života” imaju Liebling, njegova djeca i unuci, nakon čega bi sav prihod

⁷⁵ Vera Mujbegović, *Tuzla moje mladosti. Nostalgična pripovest*, vl. naklada, Beograd, 2008, 208.

⁷⁶ USHMM, Intervju s Hasibom Džindom, pristupni br. 2007.504.2.10, RG br. RG-50.586.0010; Strahinić, “Bežite, kupe nas!”, 126.

⁷⁷ Alagić, *Derventa*, 158.

⁷⁸ O Abdulahu Serdareviću vidjeti: Halil Mehtić, “Porodica Serdarević sa posebnim osvrtom na Muhameda Seida i Abdulaha Serdarevića”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, god. 10, br. 17-18, 1996, 303-312.

prešao u vlasništvo Sultan Ahmedove medrese. Ali, zbog NDH odredbi, “da bi obdareni vakuf mogao postati i gruntovni vlasnik uvakufljenih nekretnina”, bilo je potrebno da Ured za Ponovu “dade odobrenje na ovaj pravni posao”. Stoga su Zeničani u Zagreb poslali posebnog povjerenika “da pribavi” potrebno odobrenje. Međutim, u Zagrebu su zahtijevali da se cjelokupan proces obavi “preko najvišeg organa Islamske vjerske zajednice”, koji bi službenim putem trebao zatražiti odobrenje za ovaj prijedlog. Serdarević je ovim sebe uveliko izložio opasnosti da bude optužen da “hoće spasavati židovski imetak”, s obzirom na to da je ovaj prijedlog izazvao raspravu između njega, Saborskog odbora i Fehima Spahe (koji je predmet već iznio i Džaferu Kulenoviću). Na osnovu Spahinog pisma od 10. februara 1942. godine Vakufskom ravnateljstvu – u kojem je iznio mišljenje “da bi muslimanima i Islamskoj vjerskoj zajednici bila u političkom pogledu mnogo veća šteta nego li materijalni probitak, koji bi se ovim uvakufljenjem dobio” te preporučio da se “ova stvar definitivno odbije” – Vakufsko-mearifski saborski odbor je 1. maja 1942. godine, ujedno “s obzirom na okolnost, da je židovski imetak podržavljen”, smatrao da je ova stvar time “bespredmetna” te zaključio da se “spis adaktira”.⁷⁹

Komšije i prijatelji, znani i neznani

Aktivnosti komšija, prijatelja, kolega s posla, poznanika ali i mnoštva nepoznatih osoba također su nosile rizik, bilo da su, zbog vlastite dobronamjernosti – u vrijeme kada Jevrejima nije bio dozvoljen prilaz pijacama i trgovinama – komšijama kupovali namirnice za život ili “odlazili” na izlete kako bi komšijama koji su se krili dostavili hranu,⁸⁰ ili da su, pak, bili akteri mnogo

⁷⁹ GHB, Varia (V)-13-1 (1941); Ibidem, V-12/41 (1941); HDA, Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljeni imetak (1076), Zenica, Herman Liebling; Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 390.

⁸⁰ Esad Čengić, “Sarajevski Jevreji”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 4, 1979, 231. i 238.

složenijih procesa: spašavanja osoba trenutne internacije – koja je bila uvod u deportaciju i stradanje – pripremanja adekvatnih/falsificiranih dokumenta, krijumčarenja izvan grada ili sakriivanja tokom izvjesnog vremena.

Prvo odredište: Mostar

Nakon septembra 1941. godine Mostar je, kao područje pod italijanskom upravom,⁸¹ postao prva željena stanica za sve one Jevreje koji su se nalazili sjevernije, te vjerovatno i jedna od najbitnijih: ruta preko Mostara, Splita, italijanskih sabirnih logora na jadranskim otocima, zbjegova u partizanima, pojedine je, na koncu, odvela i do Sjedinjenih Američkih Država ili raznih kampova na prostoru Italije i sjeverne Afrike. Na tom putu, najteže je bilo doći upravo do Mostara, kamo su Jevreji odjeveni u muslimansku odjeću i s iskaznicama koje su glasile na muslimanska imena pokušavali stići. O tome je i ustaška štampa nerijetko izvještavala, stavljajući na svoje naslovnice tekstove o uhvaćenim Jevrejima: “Židovke u zaru” ili Jevrejke koje su “preobučene kao muslimanke”.⁸² Stoga je izuzetno riskantan, ali jednako i hvalevrijedan primjer Mehmeda Čehajića, mostarskog policajca, koji je od 1936. godine radio na odjeljenju za legitimacije. Svoj angažman na istoj poziciji Čehajić je nastavio i nakon 10. aprila 1941. godine, falsificirajući tad dokumente interniranim porodicama – kako unutar tako i izvan Mostara. Međutim, ovakve Čehajićeve aktivnosti vrlo brzo su uočene od ustaških vlasti, pa je upravitelj redarstva, Mate Roko, naredio da se Čehajić uhapsi. Prema izvjesnim navodima broj osoba kojima je Čehajić izdao propusnice “nije bio manji od 40”, s tim da su na jednu propusnicu mogle biti upisane tri do četiri osobe. Osim toga, Čehajića se još dodatno teretilo jer takvu uslugu

⁸¹ Vidjeti: Karlo Drago Miletić, “Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941 – juni 1943)”, *Hercegovina. Časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe*, br. 7-8, 1990, 119-155.

⁸² *Sarajevski novi list*, Sarajevo, br. 152, 5. novembar 1941; Ibidem, br. 186, 14. decembar 1941.

“nije naplaćivao”, čime se automatski svrstao u političkog protivnika ustaškog poretka. Nakon dugotrajnog ispitivanja i mučenja u zatvoru Čehajić je pušten, nakon čega je otišao u Banju Luku, gdje je i umro 3. februara 1943. godine.⁸³

Irfan, kolega Šandora Katana iz Sarajeva, s kojim je radio zajedno kod Binje Kabilja, zvanog Lav, vlasnika trgovine štofova i odijela, saznao je da će se kontrola radnika uraditi po abecedi, te da je slovo K na redu. Najprije je upozorio svog prijatelja Jevreja, a potom ga je i smjestio u svojoj kući, dok nije uspio osigurati adekvatne dokumente za njegov odlazak u Mostar. Potom je Irfan osigurao dokumente i za Šandorovu majku, suprugu i kćerku, koje su uspješno stigle do Mostara, a potom i do Splita.⁸⁴

Sara Mandlbaum (rođena Finci) je u ljeto 1941. godine uz pomoć svoga komšije, muslimana, odjevena u muslimansku nošnju, uspjela izaći iz Sarajeva i doći do Konjica. Nakon mnogo komplikacija, naposljetku je uspjela stići u Mostar.⁸⁵

Abraham Konforti, veletrgovac žitom i brašnom iz Travnika, preživio je zahvaljujući Izetu Arnautoviću koji mu je pomogao da stigne do Mostara. Osim Konfortija i njegove supruge, koja je putovala pod zarom, Izet je do Mostara odveo i zubara Miku Saloma te njegovu suprugu.⁸⁶ Ibro Ibrahimović, također Travničanin, koji nije htio samo sjediti i puko posmatrati šta se dešava, “dovodeći čak i vlastitu porodicu u opasnost”, uspio je Sarinku, kćerku svoga prijatelja Morica Montilja, odjevenu

⁸³ Karlo Drago Miletić, “Stradanja u Mostaru”, *Hercegovina u NOB april 1941. – juni 1942.*, ur. Rajko Šarenac, knjiga 2, Vojnoizdavački i novinski centar Beograd/Istorijski arhiv Hercegovine, Beograd/Mostar, 1986, 118-119; Miloš Hamović, “O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne Države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941–1945. Komparacija”, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 7, 1997, 203.

⁸⁴ Nina Eškenazi, “Po sećanju deteta”, *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009, 259.

⁸⁵ Zoran Mandlbaum, “Holokaust nad Jevrejima Mostara (1)”, *Most*, god. 31, br. 205, 2006, dostupno na: <https://www.most.ba/116/065.aspx> (prijetupljeno 8. septembra 2020).

⁸⁶ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 292.

u muslimansku žensku odjeću s dokumentima na ime svoje kćerke Zulke Ibrahimović, odvesti iz Travnika do Sarajeva, gdje ju je čekao njezin suprug Leon Kabiljo.⁸⁷

Bilo je i onih koji su se posve slučajno zadesili u određenim, i za pojedine Jevreje, ključnim momentima, kakav je slučaj s dvojicom Dobojlja: Mustafom Trbakom i Josipom Elazarom. U toku bježanja iz Doboja Josip se slučajno susreo s Mustafom, o čemu je nakon rata svjedočio sljedeće: “11. 9. 1941 g. bežeći od proganjanja ustaških logornika (Duspera i Kamberra) u vozu za Sarajevo sa sestrom Idom naidjemo na domobranskog vojnika koji mi pristupi i reče: ‘Poznaš, li me, ja sam Mustafa Trbak, ne-moj mislit da sam ja zaboravio da si mi spasio život, znam da ti nije lako, ako mogu da ti što god pomognem.’ Jedva sam se setio dečaka od 11 god. koga sam izvukao iz reke Bosne kad se topio. Ja mu rekoh ‘Hvala ti Mustafa, moja sestra Ida je sa mnom u ovom vagonu isto putuje iz Doboja za Sarajevo, pa ako možeš umesto da sađeš u Rajlovcu da ideš s nama do Sarajeva, pa pošto imaš pušku da nas izvedeš na vojni izlaz iz stanice u Sarajevu, kao da nas sprovodiš.’ Obavešten sam bio da ustaški agenti dočekuju jevreje na sarajevskoj stanici i odmah šalju u logor. Mustafa je bez reči prihvatio moj predlog i isti izvršio. Hvala mu.”⁸⁸ U Sarajevu su Josipa i Idu Elazar čekale propusnice za Mostar, kamo su naposljetku i stigli.⁸⁹

Sarajka Šarika Kaveson i njezina djeca su iz internacije izbačeni zahvaljujući njezinom komšiji i bivšem poslodavcu. Najprije je Šarikin komšija djecu obukao u muslimansku odjeću, te ih tako izbavio, da bi potom i Šarika, odjevena u muslimansku nošnju i držeći pod ruku svog bivšeg poslodavca uspela pobjeći iz sabirnog centra. Nakon što se ponovo našla sa svojom djecom, njihovi dokumenti za Mostar bili su

⁸⁷ Linda Cohen, *Sarinka. A Sephardic Holocaust Journey: From Yugoslavia To An Internment Camp in America*, FLC Publisher, Franklin, 2019, 73-74.

⁸⁸ Jevrejski istorijski muzej Beograd (JIM), Moja porodica (MP), dok. br. 11.

⁸⁹ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 150. Također pogledati i: Josip Elazar, “Sa puškom i gitarom kroz ratni vihor”, *Mi smo preživeli...4*, 61-71.

spremní.⁹⁰ Šarikin sugrađanin Moric Montiljo je, kako bi djelovao uvjerljivo za svoju akreditaciju koja je glasila na muslimansko ime, čak pripremio i fes,⁹¹ dok su majka i sestra Cadika Brace Danona, koje su, kako bi preko Mostara stigle u Kaštele, od muslimana dobile feredže i legitimacije.⁹²

Blimka, Jeti i Lea – tri sestre Schwartz (Švarc), kao i njihovi roditelji David i Sarina (rođena Gracijani), uspjeli su doći u Mostar zahvaljujući legitimacijama koje im je iz Mostara u Sarajevo donio ilegalac, simpatizer NOP-a, petnaestogodišnji Ramiz Čaušević. Osim toga, Ramiz je više puta išao lično kao pratnja, najprije s Leom, a potom i s njihovim ocem Davidom. Najstarija sestra, Blimka, uzela je Ramizovu iskaznicu, dodavši na njegovo ime slovo “a” i svoju fotografiju, te je tako putovala s legitimacijom koja je glasila na žensko ime: Ramiza Čaušević. Trećoj, najmlađoj sestri, Lei, Ramiz je donio iskaznicu koja je glasila na ime “Jusuf Ševa”, a koja je potom prilagođena te je Lea iz Sarajeva u Mostar putovala kao “Ševala”.⁹³

Nije neznatan ni broj slučajeva u kojima su akteri bili potpuni neznanci, kao u primjeru Sarajke Regine Kamhi, kad je “čovjek sa crvenim fesom na glavi” prigovorio kontroli da “hanumu” ostave na miru jer mora nahraniti dijete. Regina Kamhi rodila je mlađeg sina Isaka u oktobru 1941. godine krijući se u Sarajevu, a među onima koji su joj pomagali bila je i porodica Sejfe i Marice Odobašić – kod kojih je i boravila, te Fahrija-hanuma Fadilpašić (rođena Hrasnica), koji su i zaslužni da je Regina, obučena u muslimansku nošnju “s velom” i falsificiranim propusnicama, jednog novembarskog dana 1941. godine sa sinovima krenula vozom na jug. Pred polazak za Mostar Regina je svom petogodišnjem sinu s fesom na glavi, govorila “nisi više

⁹⁰ Esther Gitman, *Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia (NDH), 1941–1945*, doktorski rad, The City University of New York, New York, 2005, 118, 157.

⁹¹ Moric Montiljo, “Mladić i rat”, *Mi smo preživeli...3*, 63.

⁹² Cadik-Braco Danon, “Sine, idi samo napred”, *Mi smo preživeli...3*, 148.

⁹³ USHMM, Intervju s Leom Popović, Blimkom Rošić i Jeti Švarc, pristupni br. 1997.135.12, RG br. RG-50.459.0012, Transkript, 14–15.

David”, i da zapamti: “zoveš se Džavid”.⁹⁴ Obučene kao muslimanke, s dokumentima koji su glasili na muslimanska imena, do Mostara su iz Sarajeva stigle Ella Finci Koen i njezina majka, da bi im se naknadno pridružio i njezin brat.⁹⁵ Sa sličnim propusnicama prema jugu, sa četverogodišnjim sinom Zankom, zaputili su se i Salomon i Klara (rođena Kamhi) Gaon, obučena u muslimansku odjeću. Porodica Gaon je 1944. godine stigla do Fort Ontarija u Sjedinjenim Američkim Državama.⁹⁶

Porodica čuvenog dirigenta i kompozitora Oskara Danona je, nakon izbacivanja iz stana, živjela na Bjelavama kod jedne muslimanske porodice, koja im je naknadno pomogla da se, odjeveni u muslimansku nošnju, upute preko Mostara do Splita i Italije.⁹⁷

Inženjer Vito Levi Šarko je kao bjegunac iz ustaškog zatvora na Obali, u kojem je interniran čekao da bude deportiran u logor, krajem novembra 1941. godine uspio napustiti Sarajevo tako što mu je policijski službenik Omer Zildžić priskočio u pomoć: “Sutradan sam poručio po agenta Sildžić Omera, koji mi je nabavio lažne dokumente, proveo me do svoje kuće blizu Ilidže, dao mi nekakav fes⁹⁸ i smjestio me u mostarski voz i otpremio me za Hercegovinu. Njemu imam da zahvalim za svoj život.”⁹⁹

Sidu Levi (rođena Danon) i njezinu sestru Saru, odjevene kao muslimanke, dvojica su muslimana, očevih prijatelja, vodeći ih

⁹⁴ Regina Kamhi, “Pelene sam sušila na prsima”, *Mi smo preživeli...4*, 119-120; Edina Kamenica, “David Kamhi: Svega se sjećam, moju majku je spasila Fahrija-hanuma Fadilpašić”, *Oslobodjenje*, Sarajevo, 13. maj 2020, dostupno na: <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/david-kamhi-svega-se-sjecam-moju-majku-je-spasila-fahrija-hanuma-fadilpa-sic-556410> (pristupljeno 20. oktobra 2020).

⁹⁵ Gitman, *Rescue and Survival*, 161.

⁹⁶ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 268.

⁹⁷ Oskar Danon, “Sa pesmom na usnama i puškom na ramenu”, *Mi smo preživeli...5*, 38.

⁹⁸ Ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini su putem svoje štampe već naglasili kako “Židovi i Srbi ne smiju nositi fesove”. *Sarajevski novi list*, Sarajevo, 25. maj 1941, br. 12, 4.

⁹⁹ ABiH, ZKUZ, inv. br. 48821, Izjava Vite Levija.

kao svoje sestre, u augustu 1941. ispratili iz Sarajeva na sigurno kod rodbine u Mostar. Pomoć od muslimana nije izostala ni u Mostaru, o čemu i sama kaže: “Mostarski muslimani sa kojima smo se družili maksimalno su nas pomagali. Donosili su nam brašno, šećer i druge namirnice.”¹⁰⁰ Također, i iz svjedočenja Muhameda Krese saznajemo da su mnoge mostarske muslimanske porodice, među kojima je bila i ugledna ulemanska porodica Karabeg, pružale utočište jevrejskim izbjeglicama iz Sarajeva i drugih dijelova Bosne, sve “dok ne bi taj kanal za Split opet proradio”.¹⁰¹

Druga odredišta

Jevreji Višegrada su, za razliku od svih drugih Jevreja u Bosni i Hercegovini, svoj spas pokušali pronaći u bijegu prema Sandžaku. Višegradska porodica Kajon je u tome mogla računati na podršku svojih komšija: “Za vrijeme ekonomske krize, 1933. godine, moj tata je puno pomogao jednog seljaka muslimana, prijatelja naše porodice. Kad je trebalo, mnogo godina kasnije, pomogao je i on nama.”¹⁰²

Zanimljiva je priča i Fine Frelih, studentice medicine, koja je željela da iz Zagreba, gdje se skrivala, preko Splita, dođe svome suprugu koji je ležao u bolnici u Sarajevu. Frelihova se zaputila preko Mostara, gdje je najprije došla na vrata kuće porodice svoga poznanika, također studenta medicine te pripadnika ilegalnog pokreta, Esada Brkića, gdje joj je Esadova majka dala zar i “ceger hrane” za nastavak puta prema Sarajevu.¹⁰³

Nakon što je petnaestogodišnji Jozef Papo bio zatočen u logoru Otočac u Lici, spasio ga je u oktobru 1941. godine Ešref Kurjaković, svojevremeno stanar u sarajevskom domu porodice Papo,

¹⁰⁰ Sida Levi, “Uz teškoće i malo sreće”, *Mi smo preživeli...2. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003, 74-75.

¹⁰¹ USHMM, Intervju sa Muhamedom Kresom, pristupni br. 2007.504.2.30, RG br. RG-50.586.0030.

¹⁰² Vukica Kajon-Stupar, “Prijatelji uvijek u pomoći”, *Mi smo preživeli...3*, 26.

¹⁰³ Esad Brkić, “U talijansko ustaškom zatvoru”, *Hercegovina u NOB*, 550.

koji ga je kasnije kao svoga sina ispratio do Zagreba, gdje je Joze-fova porodica živjela nakon preseljenja iz Sarajeva 1935. godine.¹⁰⁴

Dok se Rahela Albahari Perišić iz Drvara bježeći pred ustašama skrivala kod svoje tetke Sarine, udate za Sadika Medića u Ključu, pomoć pri daljnjem bijegu došla je preko jednog starijeg muslimana koji ju je, “ščućurenu između nekih sepeta”, odveo izvan grada, prema željezničkoj stanici u Bravskom.¹⁰⁵

Čuvanje imovine

Kako je već navedeno, Jevrejima je u NDH bilo zabranjeno da svoju imovinu prodaju, mijenjaju za hranu ili daju nekome na čuvanje. Kažnjivo je bilo i za Jevreje i za one koji bi im izlazili u susret. Međutim, takvo što nije spriječilo Himzu Pašića u Tuzli da stvari koje mu je ostavio njegov komšija Leon Romano iz Džafer-mahale uredno čuva, isto onako kako je čuvao i stvari koje mu je povjerila komšinica Regina Leker. Nakon 1945. godine Himzo Pašić je ove predmete predao državi, budući da se niko od komšija nije vratio.¹⁰⁶ Istaknuti predstavnici tuzlanske jevrejske općine, poput industrijalca Joška Vizlera ili advokata dr. Ignjata Roznera, svoje su stvari povjerali nekolicini muslimanskih trgovaca, poput Jusufage Hadžiefendića i Alije Ali-bega Morankića. Osim toga, Ali-beg Morankić je tokom rata dr. Rozneru i njegovom sinu slao pakete i novac u logor. Jusufagi Hadžiefendiću stvari je na čuvanje povjerio i komšija iz mahale kod Jalske džamije, sitni trgovac Sado Levi¹⁰⁷ koji nije preživio

¹⁰⁴ Jozef Ben Cion Papo, “Spasenje – pravac linija fronta!”, *Mi smo preživeli...3*, 435-436.

¹⁰⁵ Rahela Albahari Perišić, “Bila je teška, ali časna borba protiv fašizma”, *Mi smo preživeli...5*, 110.

¹⁰⁶ Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATKT), Okružna uprava narodnih dobara Tuzla (OUNDT), Gradski narodni odbor Tuzla, Konfiskacije 1945, kut. 2, fasc. 1, dok. Regina Leker i Leon Romano.

¹⁰⁷ Detaljnije: Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Žrtve holokausta iz Bosne i Hercegovine. Portreti i sjećanja*, Arhiv Tuzlanskog kantona/Narodna i univerzitetska biblioteka “Derviš Sušić”, Tuzla, 2017, 117-123.

holokaust, pa su povjerene stvari nakon rata bile vraćene porodici sestre Sadine supruge Anćike, Berti i njezinom mužu Šalomu Finciju.¹⁰⁸ I u Bosanskom Šamcu zabilježeni su slučajevi da su komšije muslimani “pokušavali sakrivati jevrejsku robu po svojim kućama, da je ustaše ne bi uzele”.¹⁰⁹

Prema sjećanju Eduarda Taubera iz Sarajeva, za nabavljanje propusnica njegovim roditeljima “jedan musliman je tražio novac”, a koji su oni pribavili tako što im ga je posudila Zejneba Hardaga, “susjeda muslimanka“. Također, kod Zejnebe su ostavili šivaću mašinu, tepih i još neke sitnice, a što im je ona po povratku u Sarajevo uredno vratila.¹¹⁰

Lične stvari koje je Mostarka Estera Danon sklonila i kod svojih komšija muslimana, porodica Čolaković i Alikalfić, po povratku u oslobođeni grad u proljeće 1945. godine, bile su sve vraćene, štaviše: “Svi ti ljudi su nama dali to što je mama dala, i još i više”, svjedočila je njezina kćerka, Erna Danon Cipra, o vremenima kad “ti je prvi prijatelj bio komšija”.¹¹¹

Pojedine jevrejske porodice iz tadašnje Hajduk Veljkove ulice u Sarajevu svoju su imovinu ostavili u porodici uzornog građanina, bečkog studenta i intelektualca, inženjera agronomije Uzeira Bisera, kojem je “tadašnji reisu-l-ulema dolazio u kuću

¹⁰⁸ “Prema oglasu naslova prijavljujem sljedeće: Prije nego što je Jugoslavija propala, dr. Ignjat Rozner, advokat iz Tuzle poslao mi je u Puračić, jer se moja obitelj tada nalazila u Puračiću, dva komada (perzijskih) ćilima, dva komada (perzijskih) serdžada, jedan zlatan muški sat, sa zlatnim lancem, četiri komada dionica Solvay tvornice, jedan muški dugi zimski kaput. Gornje stvari mi je dr. Rozner dao na pohranu sve dotle dok se isti ne povrati u Tuzlu. Sa istim i njegovim sinom sam imao uvijek vezu, te sam istima slao pakete u logore kao i novac, što posjedujem originalne poštanske recepte, sve do same propasti NDH.” Alija Morankić, vl. Trgovine mješovite robe i zemaljskih proizvoda, 23. januar 1945, ATK, OUNDT, Gradski narodni odbor Tuzla, Konfiskacije 1945, kut. 2 fasc. 2, dok. Dr. Ignjat Rozner i kut. 3, fasc. 1, dok. Vizler i sinovi.

¹⁰⁹ Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, 61.

¹¹⁰ Eduard Tauber, “Porodicu spasili dobri ljudi”, *Mi smo preživeli...5*, 152.

¹¹¹ USHMM, Intervju sa Ernom Cipra, pristupni br. 2007.504.2.4, RG br. RG-50.586.0004; Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 203; Intervju autora sa Ernom Danon-Cipra, 13. februar 2015.

na Bajram” i čija su djeca “odgajana prije svega u duhu poštivanja čovjeka, bez obzira na ime”.¹¹² Povjerene stvari bile su tokom rata uredno čuvane, a čega se godinama poslije dobro sjećao njegov sin Šerif, pripadnik ilegalnog partizanskog pokreta i jasenovački zatvorenik.¹¹³ O veličini porodice kojoj je izrazito “teško bilo slušati plač komšija Jevreja koje su ustaše odvodile iz stanova”, svjedoči i činjenica da su netom po okupaciji Nijemci Uzeira Bisera željeli postaviti za gradonačelnika Sarajeva, ali ih je on odbio, što je rezultiralo njegovim penzionisanjem.¹¹⁴

Drugi oblici pomaganja

Korištenje muslimanskih imena je, očito, postalo pravi trend, s obzirom na to da su se njima koristile i jevrejske izbjeglice iz Austrije, poput književnika Alexandra Sachera-Masocha, koji je iz Beograda do Sarajeva stigao s propusnicom na ime “Muhamrem Bezkaputović”.¹¹⁵

Trogodišnjeg sina srebreničkog kotarskog veterinara Eugena Silarda, Armina, krila je jedna muslimanska porodica na Diviču kod Zvornika, predstavljajući ga pod imenom “Mustafa – Mujo”.¹¹⁶

Cadik Levy, radnik na “željeznici”, angažirao je muslimanku koja je putovala za Osijek s povratnim kartama za sebe i

¹¹² Edina Kamenica, “Rahela se zvala, a spasila ju je Ljubav”, *Oslobodjenje*, Sarajevo, 7. april 2019, dostupno na: [https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/ teme/rahela-se-zvala-a-spasila-ju-je-ljubav-446264](https://www.oslobodjenje.ba/dosjei teme/rahela-se-zvala-a-spasila-ju-je-ljubav-446264) (pristupljeno 1. oktobra 2020).

¹¹³ USHMM, Intervju sa Šerifom Biserom, pristupni br. 2007.504.2.1, RG br. RG-50.586.0001. Uzeiru Biseru, uprkos svim vezama, nije pošlo za rukom da sina oslobodi iz Jasenovca. Međutim, sudbina je htjela da Šerif Biser preživi jasenovački logor. Umro je u 93. godini, 2018. godine u Sarajevu.

¹¹⁴ Kamenica, “Rahela se zvala”.

¹¹⁵ Jens-Peter Cyprian, “‘Noch konnte ich nicht daran glauben’. Die Exilzeit Alexander Sacher-Masochs 1935/38–1945”, *Amici amico III – Festschrift für Ludvik E. Vaclavek*, ur. Ingeborg Fiala-Fürst, Jaromir Czmero, Univerzita Palackeho, Olomuc, 2011, 109–110.

¹¹⁶ Hasanhodžić i Rustemović, *Žrtve holokausta*, 165.

njegovo dvoje djece. Dotična gospođa je odjenula Cadikovu djecu, Avrama-Bracu i Luniku, u muslimansku odjeću te ih brižno dopratila ocu u Sarajevo. Ostatak rata porodica je provela krijući se po Sarajevu kod komšija i prijatelja koji su im pomagali osiguravajući im hranu, ali i dragocjene informacije.¹¹⁷

Bisera Kalokan i njezin brat Edhem nabavili su propusnicu i dali je komšiji Eduardu Tauberu, koji je, uz nekoliko prepravki, s njom uspio pobjeći u Mostar kao Edhem Tabaković. Osim toga, Biserina kćerka Vahida dodatno je riskirala tako što je na tavanu skrivala Eduardovog brata Isu koji je bježao od racije.¹¹⁸

Zanimljivu sudbinu doživjela je i porodica gradačačkog apotekara Artura Krausa. Iako su zdravstveni radnici (ljekari, apotekari i sl.) i članovi njihovih porodica bili pošteđeni rigoroznih ustaških mjera, prvih dana po proglašenju NDH, Tirca, Arturova kćerka, boravila je kod porodice dr. Hamdije Brava, gdje se osjećala mnogo sigurnije. Ali da Artur Kraus, kao apotekar, više neće biti pošteđen, shvatili su nakon što im je Esad Taslidžić hitno dojavio da u grad stiže novi apotekar, folksdojčer. Porodica Kraus je istog trenutka napustila kuću, ostavivši i “pile u rerni” planirano za ručak.¹¹⁹ Po izlasku iz Gradačca, prvo sklonište su pronašli kod porodice Muftić u naselju Vida.¹²⁰ U Gradačcu je ostalo zabilježeno još nekoliko slučajeva. Nakon što je uhapšen Danko Kabiljo, lokalni trgovac, Mehmedalija Tufekčić je učestvovao u akciji kako bi Danko i njegova porodica (roditelji Jakob i Matilda te sestra Goldina) bili izvedeni iz Gradačca i odvedeni na Trebavu.¹²¹ Također, nakon što se saznalo da će svi Jevreji Gradačca, osim navedenih apo-

¹¹⁷ Gitman, *Rescue and Survival*, 152-153.

¹¹⁸ Tauber, *Holokaust*, 447; Tauber, “Porodicu spasili dobri ljudi”, 152.

¹¹⁹ Tirca Ginzberg, “Mladost u godinama rata”, *Mi smo preživeli...*3, 41.

¹²⁰ Najvjerovatnije je riječ o porodici Muhameda ef. Muftića ili njegovog bratića Asima. Ahmed Mehmedović, “Alimske porodice: Mulaibrahimović-Muftić (Svirac)”, *Novi Muallim*, br. 31 (2007): 91; Mehmedalija Tufekčić, *Gradačac u 1941. godini: sjećanja*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 104.

¹²¹ Tufekčić, *Gradačac u 1941. godini*, 114; JIM, MP, dok. br. 210.

tekara i ljekara, biti uhapšeni od ustaškog funkcionera iz Slavenskog Broda Mirka Bakše i otpremljeni u logore, nekolicina osoba je poduzela aktivnosti da bi na vrijeme upozorili Jevreje. Mehmedalija Abdulhamidović je uputio svoju braću Galiba i Fadila te nekolicinu “omladinaca” da obavijeste sve jevrejske porodice o pripremljenoj ustaškoj akciji,¹²² dok je Marko Prajs s porodicom izbjegao na Trebavu, kamo ga je prevezao “sin Alije Terzića”.¹²³ U susjednom Bosanskom Šamcu komšije muslimani su davali “zarove” Jevrejima da ih “ustaše ne bi ometale u kretanju”.¹²⁴

Sjećanje na izuzetnu hrabrost i humanost komšija i danas njeguju potomci porodica Pesah i Ahmić iz Dervente. Ali podrška Hasana Ahmića i njegovih ukućana iz Omeragića u teobnim ljetnim danima 1941. godine, kad su svoj dom i sve što su imali nesebično dijelili sa članovima porodice Morica i Džintile Pesah, dovela je ustaše i na njegova vrata. Nakon tri sedmice provedene kod Ahmića, ustaše su uhapsile članove porodice Pesah s ciljem deportacije u logor, a potom su se vratile i po Hasana kojeg su u zatvoru svakodnevno tukli i premlaćivali, dok porodica Ahmić nije ostala “bez hranioca”.¹²⁵

Posljednji član jevrejske zajednice u Derventi koji je za vrijeme ustaškog režima ukopan na jevrejskom groblju bila je Hana Grünberg, majka poznatog i već u Jasenovac deportiranog ljekara dr. Jozefa Grünberga, za čiju se sahranu pobrinuo komšija Osmanbeg Osmanbegović, koji je živio prekoputa Grünbergove ordinacije. Na posmrtnici koja je iznenadila sve u Derventi, među ožalošćenima je s prijateljima i komšijama bilo navedeno i ime Osmana Osmanbegovića.¹²⁶

¹²² Ibidem, 134.

¹²³ Esad Tihčić, *Gradačac od 1941. do 1945.*, Javna biblioteka “Alija Isaković”, Gradačac, 2008, 51.

¹²⁴ Nezirović, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, 61.

¹²⁵ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 121; Intervju autora s Mojikom Pesah, 13. septembar 2014.

¹²⁶ Alagić, *Derventa*, 46-47; O Grünbergu još: Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 113.

Hakija Muftić je zabilježio kako su Rogatičani Sulejman ef. Muftić i Refik Šetić iskazali ne samo izuzetnu hrabrost nego i pijetet prema žrtvama. Nakon što su sinovi rogatičkog trgovca Avrama Danona, dvadesetjednogodišnji Juda i sedamnaestogodišnji Sado, ubijeni od Nijemaca, bilo je pod prijetnjom strijeljanja zabranjeno da se njihova tijela pokopaju. Ali to nije spriječilo Muftića i Šetića da noću umotaju njihova tijela u bijele čaršafe i odnesu ih na jevrejsko groblje, gdje su ih i ukopali.¹²⁷

A da je nekad sasvim dovoljno bilo i šutjeti, svjedoči Ruža Lihtner, opisujući situaciju u kojoj se našao njezin brat: “Moj najstariji brat Josip-Joži radio je kao mašinista na nemačkom brodu koji je vozio Dunavom na liniji Prahovo – Beč i to pod svojim punim prezimenom Lihtner. Niko nije sumnjao u njegovo poreklo jer se prijavio kao Nemač. Moram odati priznanje nekim njegovim drugovima koji su ga poznavali iz vojske, zajedno su služili u mornarici, među njima i Jajčaninu Dervišu Dedi Kršaku, muslimanu, koji ga je svakodnevno viđao i ćutao!”¹²⁸ U Sarajevu je “šutnja” članova porodica Hadžibegić, Emirhafizović, Saračević, Čerimović i drugih doprinijela spašavanju djevojčice Rahele Montiljo. Svi su u ulazu sarajevske Obale br. 40 “znali ko je mala djevojčica Naila” u porodici Pozder, ali je nisu odali.¹²⁹

Bosanskohercegovački muslimani dobitnici priznanja Pravednik među narodima

Medalja Pravednika među narodima svijeta je priznanje koje izraelska vlada i Memorijalni muzej Yad Vashem iz Jerusalema od 1963. godine dodjeljuju nejevrejima koji su tokom holokasta, bez ostvarivanja materijalne koristi i uz riskiranje vlasti-

¹²⁷ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 225-226.

¹²⁸ Ruža Lihtner-Krndić, “Negotinci, hvala što ste mi spasli život!”, *Mi smo preživeli...4*, 338.

¹²⁹ Kamenica, “Rahela se zvala”.

te sigurnosti, spašavali Jevreje. Kroz ovaj izuzetno rigorozan i kompliciran proces, do sada je odlikovano ukupno 27.712 osoba.¹³⁰ Među 59 do danas priznatih Pravednika iz Bosne i Hercegovine¹³¹ nalazi se 30 muslimanki i muslimana, koji su individualno, u paru ili kao grupa spašavali živote svojih komšija u gradovima širom Bosne i Hercegovine. Svaka od ovih priča svjedoči o iznimnoj hrabrosti, neizmjerljivoj požrtvovanosti, a nadasve o dobroti ljudskih duša, o onima koje ni najteže vrijeme ustaške strahovlade niti najveće opasnosti koje su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prijetile onima koji pomažu Jevrejima nisu mogle zastrašiti, nisu mogle spriječiti da, u tako teškim trenucima, ostanu dobrog srca, pokažu ljudskost te tako, i u najmračnijim danima, budu tračak svjetlosti.

Bosanski Novi:

Kapetanović Sultanija i njezina djeca: Šemso, Hasna, Vasva i Esma – za spašavanje porodice Sonnenschein (Hinko i njegova supruga, te kćerke Fani i Vera).¹³²

Cazin:

Pozderac Nurija i supruga Devleta – za spašavanje Monija Atijasa, te Izidora i Klarice Levi.¹³³

¹³⁰ <https://www.yadvashem.org/righteous.html>; <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> (pristupljeno 15. oktobra 2020).

¹³¹ Nažalost pojedine, poput Tuzlaka Ratimira Deletisa, u *Yad Vashemu* su uvrstili na listu Pravednika iz Hrvatske, dok su drugog Tuzlaka, Slavka Zaffanija, koji je spašavao Jevreje u Francuskoj uvrstili na listu bh. Pravednika. U svome posljednjem izdanju publikacije o bh. Pravednicima iz 2016. godine, Eli Tauber je evidentirao ukupno 53 osobe, dok su zvanično priznanje narednih godina dobili još Avdo, Sabrija, Safeta i Esma Prohić (2017), te Mevla Šabanović i Mirjana Andrejević (2019). Vidjeti: *Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2020. Bosnia*: <https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/bosnia.pdf> (pristupljeno 5. oktobra 2020); Eli Tauber, *When neighbors were real human beings*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2016, 7-8.

¹³² Tauber, *Kada su komšije bili ljudi*, 48-49.

¹³³ YV, The Righteous Among the Nations Database, dok. br. M.31.2/12456.

Gračanica:

Prohić Avdo i njegov brat Sabrija, njihova majka Esmā i Sabri-
jina supruga Safeta – za spašavanje djevojčice Nade Kolman.¹³⁴

Konjic:

Saralop Sadik Ahmed, otac Zejnebe Hardage – za spašavanje
porodice Isidora Pape.¹³⁵

Sarajevo:

Begić Midhat i njegova supruga Mauricette – za spašavanje Zlate
Papo (rođena 1942) i njegovanje njezine majke Georgine.¹³⁶

Beširević Zekira – za spašavanje Gracije Kamhi i njezine
rodbine iz porodice Albahari.¹³⁷

Fazlinović Sulejman i supruga Hasija, koja je ujedno i prva
muslimanka u svijetu kojoj je, 1980. godine, dodijeljeno ovo
priznanje – za spašavanje osmogodišnje Side Levi, Alberta i
Mirjam Izrael (pet i osam godina) i petogodišnje Lee Altarac.¹³⁸

Hardaga Mustafa i supruga Zejneba, te njegov brat Izet i su-
pruga Bahrija – za spašavanje Jozefa i Rifke Kabiljo i njihove
djece, sina Benjamina i kćerke Tove.¹³⁹

Hatibović Rezak i Sulejman, braća koji su spasili komšije,
članove porodice Atijas (Lunčika i njezina majka) i Altarac
(Flora i njezina majka) iz Hadžisulejmanove ulice.¹⁴⁰

¹³⁴ Omer Hamzić, "Progoni i stradanja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata", *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 2, 2009, 55-56; Rejhan Prohić, "Nada Kolman: tragom jedne ratne i poratne sudbine", *Gračanički glasnik*, br. 39, 2015, 114-124; Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 156.

¹³⁵ Tauber, *Kada su komšije bili ljudi*, 68-69.

¹³⁶ *Ibidem*, 22-23.

¹³⁷ *Ibidem*, 72-73.

¹³⁸ *Ibidem*, 36-37.

¹³⁹ *Ibidem*, 40-43.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 44-45.

Korkut Derviš i Servet, bračni par koji je spasio Donkicu-Miru Papo, predstavljajući je kao svoju rodicu “Amiru”.¹⁴¹

Pozder Salih koji je spasio Lunu Altarac i njezinu sestričnu, djevojčicu Rahelu Montiljo. Salih i Luna-Lenka Emina su se nakon rata vjenčali, te usvojili Rahelu, koja je u holokaustu ostala bez oba roditelja, odgojivši je kao svoju kćerku.¹⁴²

Saračević Ferid i Elza i njihova djeca Sead i Emira – za spašavanje sarajevskog pedijatra dr. Leona Perića¹⁴³ i njegove supruge Lili Perić, te njezinih bratični Biance i Palombe Kabiljo.¹⁴⁴

Šabanović Mevla – za spašavanje članova porodice Debartoli: Sare (rođ. Albahari) i njezinih sinova Viktora (rođen 1939) i Jozefa (rođen 1942).¹⁴⁵

Zaključna razmatranja

Drugi svjetski rat uveliko je bio razlog razgradnje šarolikog bh. društva i, u znatnijoj mjeri, nestanka komšiluka kakav je nekad bio. U mnogim bh. gradovima i mjestima više se nije govorio ladino, a tek nešto više od petine predratnog stanovništva bh. Jevreja uspelo je preživjeti strahote holokausta.

Istovremeno, mnoge aktivnosti vođene na marginama tadašnje ratne i opće političke stvarnosti, predstavljajući odraz i izraz dotadašnjeg zajedničkog života, istinskih vrijednosti i

¹⁴¹ Yad Vashem (YV), The Righteous Among the Nations Database, dok. br. M.31.2/6323; Orhidea Gaura, “Sarajevska saga o ljudskoj dobroti”, *Nacional*, Zagreb, br. 736, 22. decembar 2009, dostupno na: <http://arhiva.nacional.hr/clanak/74127/sarajevska-saga-o-ljudskoj-dobroti> (pristupljeno 5. septembra 2020); USHMM, Intervju Miriam Bakovitz (rođena Donkica Papo), pristupni br. 1995.A.1272.6, RG br. RG-50.120.0006.

¹⁴² YV, The Righteous Among the Nations Database, dok. br. M.31.2/7004; Kamenica, “Rahela se zvala”.

¹⁴³ Nakon nekog vremena dr. Perić je, smatrajući da se situacija smirila, napustio dom Saračevića, što ga je nažalost koštalo hapšenja i odvođenja u logor Jasenovac, gdje je i stradao.

¹⁴⁴ Hasanhodžić i Rustemović, *Žrtve holokausta*, 154-155.

¹⁴⁵ YV, The Righteous Among the Nations Database, dok. br. M.31.2/13598/1.

međusobnog uvažavanja, kao svjedoci ljudskosti, ogledale su se i u doprinosu spašavanja Jevreja u Bosni i Hercegovini, pomoći koja im je, u za njih najtežim vremenima, pružena i od bh. muslimana – komšija, prijatelja, znanih i neznanih.

Priče o bh. muslimankama i muslimanima, među kojima je do danas 30 priznatih Pravednika među narodima, koji su tokom Drugog svjetskog rata spašavali Jevreje, potvrda su dobrih komšijskih odnosa između jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini. Važne i interesantne, ostavile su trag ne samo u bh. društvu nego i šire.¹⁴⁶ U neizbrisivom sjećanju mnogih generacija ostat će tako i podvig Derviša ef. Korkuta,¹⁴⁷ spasioca Sarajevske hagade – unikatnog iluminiranog kodeksa iz 14. stoljeća koji su Jevreji donijeli po dolasku u Bosnu i Hercegovinu i koji se od 1894. godine čuva, u punom smislu te riječi, u Zemaljskom muzeju u Sarajevu – kao i riječi, a ujedno i poruka, Zejnebe Hardage: “Ja nisam spašavala Jevreje, ja sam spašavala svoje komšije!”¹⁴⁸

¹⁴⁶ Priče “bh. pravednika” poslužile su kao inspiracija mnogim, stranim i domaćim, književnicima poput: Geraldine Brooks, *Ljudi knjige*, Buybook, Sarajevo, 2009; Edin Krehić, *Znaš li Nunu Montiljo?*, UG Videoarhiv, Sarajevo, 2019.

¹⁴⁷ Vidjeti: Kemal Bakaršić, “Gdje se nalazila Sarajevska hagada u toku Drugog svjetskoga rata”, *Sefarad* 92, 285-304; Isti autor, “Never-ending Story of C-4436 a.k.a The Sarajevo’s Haggada Codex”, *Wiener Slawistischer Almanach*, br. 52, 2001, 267-289; Hikmet Karčić, *Derviš M. Korkut. A Biography. Rescuer of the Sarajevo Haggadah*, El-Kalem/Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020.

¹⁴⁸ Eli Tauber, “Zeineba Hardaga nije spašavala Jevreje, spašavala je komšije”, *Behar, časopis za kulturu i društvena pitanja*, god. XXIII, br. 117-118, 2014, 60.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata porodica Hardaga spasila je jevrejsku porodicu Kaviļjo. Mustafa i Zejneba Hardaga stanovali su zajedno s Mustafinim bratom Izetom i njegovom ženom Bahrijom. Bili su vjernici muslimani. Kad su počeli progoni Jevreja u Sarajevu, porodica Hardaga pružila je sklonište svojim komšijama i tako spasila život porodici Kaviļjo. Na ovoj fotografiji iz ratne 1942. godine u Sarajevu, vidi se kako je Zejneba (prva zdesna) svojim zarom, koji su muslimanke u to doba nosile, prekrila obilježje Davidove zvijezde na rukavu komšinice jevrejke. I Zejnebin otac Ahmed Sadik u svojoj je kući skrivao komšiju jevreja s prezimenom Pappo. Porodica Kaviļjo uspjela je emigrirati u Izrael, gdje je uputila zahtjev Yad Vashem centru da porodica Hardaga i Ahmed Sadik budu priznati kao pravednici među narodima. Zahtjev je usvojen i Zejneba Hardaga je 1984. posjetila Yad Vashem i zasadila drvo. Kad je 50 godina nakon holokausta počinjen genocid u Bosni i Hercegovini, Zejneba i njezina porodica primljeni su kao izbjeglice u Izrael. Zejnebina kćerka Sarah Pećanac radila je u Yad Vashemu. Yad Vashem navodi 27 imena bosanskih muslimana koji su tokom holokausta imali građansku hrabrost da stanu u odbranu svojih komšija jevreja.

(Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

MARKO A. HOARE

Suživot i saradnja između jevreja i muslimana u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata

Ovo poglavlje razmatra razmjere genocida i progona izvršenih nad jevrejima i muslimanima u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata, s osvrtom na historijski mirni suživot između dva naroda. Pokazuje kako su genocid i progon različito utjecali na svaki narod, kako su genocid i progon ovih dviju grupa bili povezani te kako su ova dva naroda reagirala i pružala otpor. Taj je otpor poprimao različite oblike, ali je u konačnici pronašao uspješan izražaj u narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koji je bio prihvatljiv za oba naroda te, na kraju, i zaustavio genocid porazivši okupatore Osovine i njihove saradnike uspostavljajući pritom novi režim zasnovan na ideologiji bratstva i jedinstva između Srba, Hrvata, Muslimana, Jevreja i ostalih.

Bosanskohercegovački muslimani i jevreji koegzistirali su stoljećima prije 1941. godine. Muslimansko, većinom autohtono stanovništvo, primilo je islam nakon osmanskih osvajanja zemlje 1463. godine, uključujući i mali dio stanovništva muslimanskih Roma. Jevreji su većinom bili sefardskog porijekla i naselili su se u Bosni i Hercegovini nakon njihovog protjerivanja iz Španije 1492. godine. Osmansko Carstvo bilo je organizirano na osnovu muslimanske supremacije u kombinaciji s

autonomijom kršćanske i jevrejske zajednice, gdje su Jevreji bili u boljem položaju nego u većini zemalja kršćanske Evrope. Na Balkanu pod osmanskom vlašću muslimani i jevreji živjeli su u koegzistenciji, naročito u gradovima.

Kad su se početkom 19. stoljeća kršćanski potlačeni narodi, posebno Srbi, Grci i Bugari, počeli buniti nastojeći da uspostave svoje nacionalne države, taj je proces izazvao nasilje velikih razmjera nad muslimanima i jevrejima. Naprimjer, 1807. godine, u vrijeme Prvog srpskog ustanka, kako opisuje veliki njemački historičar Leopold von Ranke, “masakr se odmah proširio na Beograd. Turci koji su pokušali da se sakriju bili su uhvaćeni i zaklani za dva dana... Ta užasna djela okrutnosti probudila su mržnju prema Turcima. Dugo potiskivana, ali potpirena međusobnim neprijateljstvima i ratom, ta je mržnja žestoko provalila”.¹ Nad muslimanima se vršio pokolj, bivali su progonjeni ili primorani da pređu na kršćanstvo.² Isto to se dešavalo i jevrejima koji su se, kao strana etnička i vjerska manjina koja je živjela u gradovima zajedno s muslimanima, dovodili u vezu s pobunjenicima.³ Međutim, Bosna i Hercegovina nije doživjela ekvivalentno antimuslimansko ili antijevrejsko nasilje, jer umjesto da postane plijen uspješnom nacionalističkom ustanku, bila je okupirana od Austro-Ugarske 1878. godine, koja je sačuvala svoje multinacionalno stanovništvo sve dok nije postalo dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavija), uspostavljene prvog decembra 1918. godine.

Iako su se međuetnički odnosi pogoršali zbog prirode jugoslavenske vladavine, Bosna i Hercegovina očuvala je suživot svog multinacionalnog stanovništva do aprila 1941. godine, kad su je, zajedno s ostatkom Jugoslavije, okupirale sile Osovine. Nijedna etnoreligijska grupa nije činila većinu. Prema popisu

¹ Leopold von Ranke, *History of Serbia and the Servian Revolution*, De Capo Press, New York, 1973, 177-179.

² Dušan J. Popović, *Beograd kroz vekove*, Turistička štampa, Beograd, 1964, 316-318, 412.

³ Dragoslav Janković, *Srpska država prvog ustanka*, Nolit, Beograd, 1984, 260-261.

stanovništva iz 1931. godine, u Bosni i Hercegovini bilo je 2.323.555 stanovnika, od čega su 1.028.139 ili 44,25% bili pravoslavci, većinom Srbi; 718.079 ili 30,9% muslimani; 547.949 ili 23,58% katolici, većinom Hrvati i 29.388 ili 1,27% ostali, prije svega Jevreji. Muslimani su bili najzastupljenija nacionalnost u gradovima i činili su 50,43% gradskog stanovništva 1931. godine, katolici 23,23%, a pravoslavci 22,34%.⁴ Jevreji i muslimani koegzistirali su u gradovima zajedno s kršćanima i uglavnom živjeli u skladnim odnosima.

Poput muslimana, jevreji u Bosni i Hercegovini poistovjećivali su se sa svojom državom, odmah nakon uspostave Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Politički odbor Jevreja Bosne i Hercegovine, kao većinsko sefardsko tijelo, izjavio je: 'Mi, Jevreji Bosne i Hercegovine, koji smo uvijek živjeli u bratskom odnosu sa narodima ove zemlje i dijelili sa njima svaku sudbinu u radosti i u žalosti, slijedeći političke težnje jugoslavenskih naroda u najboljoj želji, smatramo da je naša dužnost dati sljedeću izjavu: kao samosvjesni i Jevreji s nacionalnim identitetom, koji uvijek visoko cijene velike ideje samoodređenja nacija i demokratije, pridružujemo se programu Nacionalnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca, sadržanom u proglasu od 19. oktobra 1918. godine, a kao sinovi ove zemlje vidimo u ovom proglasu zagwarantiran, slobodan razvoj Jevreja Bosne i Hercegovine.'⁵ Bosanska jevrejska *čaršija* bila je ekonomski usko povezana sa srpskim partnerima, a bosanski Jevreji bili su skloni glasanju za glavnu srpsku stranku – Narodnu radikalnu stranku. To je dovelo do određene napetosti, pa je glavna muslimanska stranka, Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), organizirala bojkot jevrejskih preduzeća 1925. godine, ali bojkot nije uspio zbog ekonomske povezanosti muslimanskih i jevrejskih zajednica.⁶

⁴ Dorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*, Prosveta, Sarajevo, 1939, 8.

⁵ Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979, 146.

⁶ Atif Purivatra, *Jugoslavensko muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 320-321.

Okupacija Bosne i Hercegovine, ali i ostatka Jugoslavije, od sila Osovine u aprilu 1941. godine, predstavljala je različite, ali povezane prijetnje za muslimane i jevreje. Okupatori su cijelu Bosnu i Hercegovinu uklopili u velikohrvatsku marionetsku državu pod vlašću hrvatskih fašista – ustaša. Država je eufemistički nazvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Njemačko ministarstvo vanjskih poslova izračunalo je da je broj stanovnika marionetske države bio otprilike 6.285.000, od toga 3.300.000 Hrvata, 1.925.000 Srba, 700.000 Muslimana, 150.000 Nijemaca, 65.000 Čeha i Slovaka, 40.000 Jevreja i 30.000 Slovenaca.⁷ Nacisti su Jevreje osudili na potpuno istrebljenje. Iako antisemitizam nije zauzimao centralno mjesto u ustaškoj ideologiji, kakav je bio slučaj s nacističkom ideologijom, ustaše su se pokazale kao voljni partneri u nacističkom genocidu nad Jevrejima, kao i nad Romima. Dana 30. aprila 1941. godine Jevreji su lišeni državljanstva NDH; nakon toga zakonodavstvo im je uskratilo slobodu kretanja i boravka. Od 23. maja svi Jevreji bili su prisiljeni da nose žute identifikacione oznake. Ti potezi su se zasnivali na nacističkim nirnberškim zakonima i drugim nacističkim zakonima i praksom. Jevreji su hapšeni pojedinačno od prvih dana postojanja NDH, ali njihovo masovno hapšenje počelo je nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez. Dana 26. juna Pavelić je izdao dekret kojim Jevrejima nameće kolektivnu odgovornost za protudržavne aktivnosti i naložio njihovo interniranje u koncentracione logore. U Sarajevu, samo dan nakon dolaska u grad (16. april), Nijemci su opljačkali i uništili četiri sinagoge.

Međutim, masovno hapšenje Jevreja u Bosni i Hercegovini počelo je nešto kasnije nego u Hrvatskoj. U augustu su najprije bili uhapšeni oni koji su živjeli u malim gradovima, a zatim su, krajem mjeseca, slijedili sarajevski Jevreji u operaciji koja je uspješno okončana u novembru. Početkom 1942. godine, od 10.000 sarajevskog predratnog jevrejskog stanovništva ostalo je samo nekoliko stotina. Od 36.000 do 40.000 jevrejskih

⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Sveučilišna Naklada Liber, Zagreb, 1978, 106.

stanovnika NDH, najmanje 30.000 njih ili više 80% je istrijebljeno, uglavnom od nacista i ustaša (manji broj njih su žrtve četnika, muslimanskih SS trupa, italijanskih snaga i drugih). Od 14.000 bosanskih Jevreja, istrijebljeno je gotovo 12.000, a oko 11.000 skončalo je u koncentracionim logorima unutar NDH.⁸ Kao i Jevreji, romsko stanovništvo u NDH, koje je 1941. godine brojalo između 25 i 40.000, bilo je gotovo u cijelosti istrijebljeno od nacista i ustaša, posebno tokom 1942. godine, s tim da su ustaše bile nemilosrdnije u progonu od nacista.⁹

Suočeni s tim genocidom, Bosanci su pomagali Jevrejima izlažući se velikom riziku. Osim razloga direktno vezanih za ljudsku solidarnost, progon srpskih i jevrejskih komšija i pljačkanje njihovih dućana predstavljali su direktan napad na porodicu i sredstva za život muslimana. U Mostaru su muslimanke jevrejkama pribavljale identifikacione dokumente kako bi im pomogle da izbjegnu hapšenje.¹⁰ U Bijeljini je Srbin Risto Ristić uspio spasiti dvadesetak lokalnih Jevreja od deportacije upozoravajući ih na predstojeće hapšenje. Kasnije je posjetio jednu od porodica koje je spasio na partizanskoj teritoriji, donoseći im hranu i druge predmete. U Sarajevu su muslimani Mustafa Hardaga, njegova supruga i tast pružili utočište jednoj jevrejskoj porodici tokom šest sedmica prije nego što je uspjela pobjeći u italijansku okupacionu zonu. Musliman Derviš Korkut, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, pružio je utočište jednoj jevrejskoj djevojci partizanki spasivši joj tako život. U svakom slučaju, oni koji su pružali utočište Jevrejima riskirali su smrtnu

⁸ Roy Gutman, *Encyclopedia of the Holocaust*, MacMillan, New York, 1990, 323-328; Zdenko Levntal, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1952, 64, 70; Narcisa Lengel-Krizman, "A contribution to the study of terror in the so-called 'Independent State of Croatia': Concentration camps for women in 1941-1942", *Yad Vashem Studies*, br. 20, 1990, 1-5.

⁹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Školska knjiga, Zagreb, 1977, 182.

¹⁰ Samija Slipičević-Bubić, "Žene Mostara u prvim godinama rata", *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine, sjećanja učesnika*, ur. Jasmina Musabegović, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 47.

kaznu u slučaju da budu otkriveni.¹¹ Korkut je također bio zaslužan za skrivanje Sarajevske hagade iz četrnaestog stoljeća, djela neprocjenjive vrijednosti, koju je na taj način spasio.¹² Hrvat dr. Luka Šimović, direktor Ureda za javno zdravstvo u Tuzli, pomogao je šesnaesterici jevrejskih liječnika da se nastane u Tuzli i prežive ustašku vlast. Većina tih jevrejskih liječnika kasnije se pridružila partizanima, kao i sam Šimović.¹³ U gradu Gračanici na sjeveru Bosne, kotarski predstojnik Adem Osmanbegović bio je protivnik ustaša; opstruirao je nasilje nad Srbima i Jevrejima i dogovorio puštanje zatvorenih komunista, što je, na kraju, rezultiralo njegovom smjenom u augustu 1941. godine.¹⁴

Mreža KPJ uključivala je i veću grupu simpatizera različitog stepena uključenosti, koji nisu bili članovi partije, uključujući neke posebno važne poput kućnih straža, liječnika, hemičara, štampara, željezničara, ali i vlasnika trgovina, poslovnih i privatnih kuća koji su djelovali kao NOP-tačke gdje su aktivisti i kuriri mogli naći utočište. Članovi ove mreže vršili su sabotaze, sakupljali novac, hranu, sanitetske potrepštine i drugu robu za partizane, štampali i distribuirali propagandne materijale, organizirali pomoć za Jevreje, muslimanske izbjeglice i druge žrtve rata te regrutirali dobrovoljce za partizane i organizirali njihov prijevoz na teritoriju pobunjenika.¹⁵ Sarajevska bolnica Koševo i druge zdravstvene ustanove osigurale su brojne

¹¹ Martin Gilbert, *The Righteous: The unsung heroes of the Holocaust*, Doubleday, London, 2002, 204-205.

¹² Hikmet Karčić, "The Bosnian Muslim scholar who saved the Sarajevo Haggadah", *TRT World*, br. 6, decembar 2019.

¹³ Vera Mujbegović, "O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli", *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, ur. Zdravko Antonić, Univerzal, Tuzla, 1984, 244-245.

¹⁴ Esad Tihić i Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SKBiH i Opštinski odbor SUBNOR Gračanica, Gračanica, 1988, 124-125.

¹⁵ Esad Čengić, "O radu mjesnog odbora Narodne pomoći u prvoj godini ustanka", *Sarajevo u revoluciji – Komunistička partija Jugoslavije u pripremani i organizaciji ustanka*, knj. 2, ur. Nisim Albahari i dr., Istorijski arhiv Sarajevo, 726-733; Marica Sesar-Himerlajh, "Naše naselje za narodnu pomoć", *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2, 734-736.

simpatizere NOP-a među liječnicima i medicinskim sestrama, koji su prikupljali sanitetske potrepštine za partizane i davali utočište komunistima, Srbima i Jevrejima, skrivajući ih od policije.¹⁶ Mnogi Muslimani i Hrvati, stanovnici Banje Luke, sklanjali su Srbe i Jevreje kojima je prijetilo prisilno progonstvo ili deportacija, ili im pružali materijalnu pomoć.¹⁷ Komandant garnizona domobranskih snaga u Petrovom Selu kod Tuzle požalio se u oktobru 1941. godine da su ustaše stigle izvana da bi progonile Srbe i Jevreje narušavajući mir i zaobilazeći njegovu vlast. Zatražio je od svojih nadređenih da “odgovorni organi ubuduće zabrane sve aktivnosti u pozadini i na položajima, koje se događaju bez znanja nadležnog komandanta, a posebno akcije nepoznatih osoba kao i aktivnosti koje vrijeđaju osjećaje drugih nacionalnosti, jer to stvara veće nezadovoljstvo.”¹⁸

U jesen 1941. godine grad Tuzla i njegova regija postali su utočište hrvatskim liječnicima Jevrejima koji su bježali od uništenja u Zagrebu i drugim gradovima u Hrvatskoj. Došli su s pristankom na ustaški režim, čiji je antisemitizam bio oportuniji od nacističkog antisemitizma i koji je želio poboljšati svoj ugled među muslimanskim stanovništvom tako što će se efikasnije boriti protiv bolesti u regiji nego što je to činio prethodni režim. Šesnaest jevrejskih liječnika smjestilo se u Tuzli, gdje su preživjeli uz pomoć građana, a posebno dr. Šimovića, direktora Ureda za javno zdravstvo. Većina tih jevrejskih liječnika pridružila se partizanima, posebno nakon oslobađanja grada dvije godine kasnije.¹⁹ Ustaše su osumnjiči-

¹⁶ Esad Čengić, “O radu mjesnog odbora narodne pomoći u prvoj godini ustanka”, 731; Hiba Ramadanović, “Učešće ljekara, apotekara i drugih zdravstvenih radnika u NOP-u”, *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4, ur. Nisim Albahari i dr., Istorijski arhiv Sarajevo, 159-174; Pavel Fukarek, “Na radu i sprovođenju zadataka ZAVNOBiH-a”, *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4, 292-293.

¹⁷ Zaga Umičević, “Neki oblici rada i borbe ilegalnog NOP-a u okupiranoj Banja Luci 1941. godine”, *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, ur. Zdravko Antonić i dr., Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, 417-418.

¹⁸ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH); Zbirka *Ustaška nadzorna služba* (dalje: UNS), kut 1, sign. 57.

¹⁹ Vera Mujbegović, “O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli”, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, 244-245.

le vlasnika tuzlanskog rudnika Murat-bega Zaimovića za za-
pošljavanje Jevreja.²⁰ On se pridružio NOP-u.

Prijetnja koja se uspostavljanjem ustaškog režima i NDH nametnula muslimanima Bošnjacima bila je drukčija od prijetnje kojoj su bili izloženi Jevreji ili Srbi. Cilj ustaša nije bilo genocidno istrebljenje muslimana Bošnjaka, barem ne kratkoročno. Zapravo, slijedeći tradiciju Ante Starčevića, oca integralnog hrvatskog nacionalizma devetnaestog stoljeća, ustaški režim je muslimane formalno smatrao najčišćim Hrvatima, pa se zato slavila navodna islamska baština hrvatskog naroda. Banjalučki ustaški list *Hrvatska Krajina* hvalio se da je “mali hrvatski narod podijeljen između dva svijeta, većinskog zapadnog i katoličkog, te manjinskog istočnog i islamskog. Mi smo jedini narod u Evropi koji obuhvata dva tako različita kulturna i religijska elementa. Od ova dva krila hrvatske nacije muslimanski je dio bio ‘najčistije krvi’, jer je katolički dio Hrvata bio znatno infiltriran prilivom stranih elemenata – njemačkih, čeških, mađarskih, italijanskih, slovenskih i tako dalje – bosanskohercegovački muslimani vjenčavali su se isključivo među sobom.”²¹

Kad je zapovjednik oružanih snaga NDH Slavko Kvaternik 24. aprila stigao u Sarajevo, izdao je proglas uvjeravajući muslimane da ih Poglavnik smatra njihovim “najčišćim hrvatskim sinovima”; Kvaternik je obećao da će muslimanski dom za sva vremena ostati slobodan, jer će, kako je kazao, “prvi i posljednji Hrvat prije umrijeti nego što ćemo vas napustiti”.²² Sutradan je Kvaternik predstavio reisul-ulemu Fehima ef. Spahu, uz poruku kojom muslimanima obećava slobodu i ravnopravnost unutar NDH. U augustu 1941. godine režim je naredio izgradnju džamije u Zagrebu. Nekadašnji Dom hrvatske likovne umjetnosti, čiji je projektant bio Ivan Meštrović, preuređen je u džamiju koja je konačno otvorena u augustu 1944. godine.

²⁰ Zbirka UNS, kut. 5, sign. 1881, HMBiH.

²¹ Želimir Rukavina, “Bosansko-hercegovački muslimani i hrvatstvo”, *Hrvatska Krajina*, br. 2, god. 1, 23. april 1941.

²² HMBiH. Zbirka Ustaški proglasi, sign. 9.

Međutim, u praksi, ustaški režim predstavljao je ozbiljnu prijetnju muslimanima Bošnjacima na više razina. Njihova domovina Bosna i Hercegovina podijeljena je na provincije, od kojih su neke pripojene provincijama u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, čime su izbrisane povijesne granice i identitet Bosne i Hercegovine. Nacionalni identitet muslimana je porican i prijetila im je potpuna asimilacija u hrvatski narod. Ustaše su favorizirale malu hrvatsku muslimansku frakciju orijentiranu prema muslimanskom ogranku Hrvatske seljačke stranke. Ostale muslimanske skupine, uključujući glavnu muslimansku stranku u međuratnom periodu, JMO, stavljene su na stranu. Vlada NDH u Bosni i Hercegovini favorizirala je Hrvate katolike nad muslimanima, a na nekim lokalitetima katolički ustaški dužnosnici bili su duboko neprijateljski raspoloženi prema muslimanima. Prema Mehmedaliji Bojić, među tristo ustaških emigranata koji su se u aprilu 1941. godine vratili zajedno s Pavelićem u Hrvatsku, nije bilo nijednog muslimana; od osam doglavnika samo jedan je bio musliman; niko od Poglavnikovih pomoćnika nije bio musliman; od dvadeset dvojice vođa okruga bio je samo jedan musliman i on je na tom položaju bio samo kratko; pri osnivanju NDH, na nivou okruga, nijedan musliman nije imao čin "logornika", dok je na općinskom nivou samo nekolicina muslimana imala čin "tabornika"; u ustaškom pokretu mladih nije bilo muslimanskih funkcionera; od dvije i po hiljade organiziranih ustaša u Sarajevu samo njih 151 su bili muslimani; od dvije hiljade u Banjoj Luci samo njih dvadeset su bili muslimani; u ustaškoj Vrhovnoj komandi, Glavnom stožeru domobranstva i Ministarstvu domobranstva te u štabovima korpusa i divizija nije bilo muslimanskih oficira, dok je samo jedan puk imao zapovjednika muslimana.²³

Ustaše, Nijemci i Italijani vršili su tešku represiju nad komunistima i drugim elementima otpora, a ta represija je neminovno pala na muslimane zajedno sa Srbima, Hrvatima i

²³ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001, 200-202.

drugima. Konačno, i najopasnije od svega, ustaški genocid nad Srbima, u kojem su učestvovali neki muslimani, doveo je do oružane pobune Srba u kojoj je u mnogim područjima vršena odmazdu nad muslimanskim civilima. Među muslimanima su se proširile sumnje da ustaše namjerno potiču srpsku odmazdu protiv muslimana kako bi stvorili sukobe između Srba i muslimana s ciljem da slome i jedne i druge ; zbog toga su hrvatski katolici ustaše nosili fesove prilikom napada na Srbe, da bi stvorili lažni dojam da iza napada stoje muslimani. Iz solidarnosti prema Srbima i radi vlastitog interesa, pripadnici muslimanske elite u glavnim bosanskohercegovačkim gradovima, između septembra i decembra 1941. godine, izdali su niz rezolucija njemačkim i vlastima NDH, osuđujući progon Srba. Naprimjer, Prijedorsku rezoluciju izdala je Okružna komisija za vakufe i škole u Prijedoru, kao predstavničko tijelo prijedorskih muslimana. U Rezoluciji se optužuju podli ustaški elementi koji “ubijaju miroljubivi dio stanovništva istočne grčke religije”, noseći pritom fesove “kako bi se stvorio lažni dojam da sve to zlo čine muslimani, kao i “sa puškama upepenim u muslimane, prisiljavajući ih na ubijanje sjekirama stanovništva grčke istočne religije”, kako bi se Srbi okrenuli protiv muslimana. To je bilo povezano s prigovorom da du svi organi vlasti u okrugu “u rukama katolika”. S obzirom na to da “u lokalnim vlastima ne postoji nijedan musliman koji ima istaknut položaj, te vlasti mogu voditi čisto katoličku politiku.” Isto tako, “od osnivanja Nezavisne Države Hrvatske niti jedan lokalni musliman nije bio ni u kakvoj službi; iako je nakon protjerivanja Srba bilo dovoljno mjesta, tabornik u ovom [ustaškom] logoru izjavio je da se muslimanima ne može povjeriti neki odgovoran posao, jer ne uživaju povjerenje...”²⁴

Srpsku antimuslimansku reakciju na kraju su pokrenuli bosansko i hrvatsko krilo četničkog pokreta, usvojivši genocidnu politiku prema muslimanima. Četnički pokret nije bio samo žestoko antimuslimanski nego i žestoko antisemitski. Povezao

²⁴ HMBiH, Zbirka UNS, kut. 1, sign. 130/3.

je muslimane, Hrvate, Jevreje i komuniste kao strane elemente, ujedinjene protiv srpske nacije.

U pregovorima s Nijemcima u novembru 1941. godine, četnički vođa Draža Mihailović tvrdio je: “Nikad nisam sklopio istinski sporazum s komunistima, jer oni ne brinu o narodu. Njih vode stranci koji nisu Srbi: Bugar Janković, Jevrej Lindmajer, Mađar Borota, dva muslimana čija imena ne znam i ustaški bojnik Boganić. To je sve što znam o komunističkom rukovodstvu.”²⁵ Bosanski četnici su naglo usvojili takvu retoriku i postajali sve opasniji kako se njihov sukob s partizanima pojačavao. Bilten koji je izdao štab Boška Todorovića, četničkog zapovjednika operativnih jedinica za istočnu Bosnu i Hercegovinu, vjerovatno u januaru 1942. godine, govorio je o “vođama partizana iz Crne Gore, među kojima važnu ulogu igraju JEVREJI, TURCI i HRVATI” [naglašeno u originalu].²⁶ Prema Todoroviću, kad se radi o komunističkom vođstvu, “njima upravlja i naređuje Komunistički štab za Balkan... U tom štabu sjede Kike, Madžari, Hrvati, Turci, Bugari, Albanci i Nijemci, i povremeno poneki posrnuli Srbin nalazi se među njima.”²⁷ Planinarski štab bosanskih četničkih odreda Jezdimira Dangića osudio je partizanske odrede “koje predvode KIKE Moša Pijade, TURČIN Safet Mujić, MAĐAR Franjo Vajnert i taj takozvani Petar Ilić čije pravo ime niko ne zna...” [naglašeno u originalu].²⁸

Muslimanski otpor ustaškom režimu bio je podijeljen između različitih struja: pronjemačke, proitalijanske, pročetničke i propartizanske. Te struje su slijedile različite strategije za opstanak muslimana, ali općenito, nisu bile suprotstavljene jedna drugoj; njihovi su članovi smatrali da im je cilj isti samo da se za postizanje tog cilja svaka frakcija služi različitim sredstvima. U slučaju pronjemačke struje, njezini članovi su bili

²⁵ Dragoljub Mihailović, *Rat i mir djenerala: izabrani ratni spisi*, knj.1, Srpski rec, Beograd, 1998, 212.

²⁶ Vojni arhiv, Beograd (dalje: VI), Zbirka Četnici, kut. 222, fasc. 5, sign. 10.

²⁷ VI, Zbirka Četnici, kut. 222, fasc. 5, sign. 20.

²⁸ VI, Zbirka Četnici, kut. 222, fasc. 5, sign. 23.

spremni žrtvovati Jevreje kako bi pokazali svoju naklonost nacistima. Dana 1. novembra 1942. godine, grupa vodećih muslimanskih političara, pod nazivom "Nacionalni komitet", predstavila je Hitleru memorandum pod nazivom "Naš Führer!", srdačno mu se obraćajući. Evidentno je da su autori Memoranduma bili Uzeiraga Hadžihasanović, Mustafa Softić, Suljaga Salihagić i, prema jednom izvoru, Muhamed Pandža. Memorandum je osudio Pavelićevog povjerenika za Bosnu Božidara Brala kao zaštitnika Jevreja: "On je osujetio vaše namjere i naredbe u vezi s Jevrejima, počevši odmah prihvatati mnoge Jevreje u Bosni u Katoličkoj crkvi, posebno u Sarajevu, gdje su oni vrlo brojni i vrlo bogati. Na taj način ih je pokušao zaštititi od onoga što se nakon pobjede i okupacije ove zemlje moralo dogoditi." Jevreji su, kako se tvrdi u Memorandumu, odgovorni za srpsku pobunu pod ustaškom zaštitom započeli još jedno njihovo izdajničko djelo. Počeli su organizirati četničke i pobunjeničke grupe i davati im velikodušnu materijalnu pomoć. Ipak, Memorandum se odnosio na činjenicu da je "jevrejski problem među nama konačno riješen..."²⁹ Međutim, takav je antisemitizam bio oportunistički i nije karakterističan za muslimansku elitu uopće. Reisul-ulema Fehim Spaho požalio se vladi NDH u februaru 1942. godine da se Srbi koji prelaze na islam i dalje od države tretiraju kao neprijatelji, dok oni koji su prešli na katolicizam dobijaju zaštitu i da je sam čin prelaska u islam često tretiran kao ustaška provokacija koja je dovođila do ubistva obraćenika. Nadalje, Jevrejima koji su prešli na islam nije bilo dopušteno da prestanu nositi Davidovu zvijezdu.³⁰

Iako je velika većina bosanskih Jevreja ubijena u holokausu, oni koji su preživjeli progon nacista i njihovih ustaških marioneta postali su jedna od najlojalnijih propartizanskih grupa u Jugoslaviji. Podaci kazuju da su se 4.572 Jevreja borili kao partizani, od kojih je 1.318 ubijeno. Većina njih bili su stanovnici

²⁹ Vladimir Dedijer i Antun Miletić, ur., *Genocid nad Muslimanima, 1941–1945: zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 250–254.

³⁰ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998, 313.

NDH.³¹ Prema jednom izvoru, oko 450 Jevreja iz Sarajeva pridružilo se lokalnim partizanskim jedinicama, što je činilo 9% Sarajlija u partizanima, a 316 njih je poginulo tokom rata.³² Partizanski pokret osnovao je Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, modernu bosansku državu, koja je Jevrejima bila domovina, zajedno s ostalim Bosancima i Hercegovcima. Kako sugerira američki akademik Stephen Schwarz, koji je i sam bio Jevrej i preobratio se u islam: “Bosna i Hercegovina je jedina evropska zemlja, osim Španije, u kojoj se jevrejskofarska kultura smatra dijelom zajedničke kulturne baštine.”³³

Komunistička partija Jugoslavije i Narodnooslobodilački pokret ujedinili su Bosance svih nacionalnosti, okupljajući Muslimane i Jevreje zajedno sa Srbima, Hrvatima i ostalima. Sarajevo je uoči ustanka imalo najveću organizaciju KPJ u Bosni i Hercegovini, s istinski multinacionalnim članstvom koje je brojalo 279 ljudi, od čega su 93 bili Srbi, 63 Muslimani, 61 Jevreji, 54 Hrvati i osam ostali. Bilo je pedeset žena. Na području oko Sarajeva pri Okružnom komitetu bio je još 81 član, od toga 58 Srba, dvanaest Hrvata, devet Muslimana, jedan Jevrej i jedan iz reda ostalih.³⁴ Nakon oslobađanja Tuzle 1. i 2. oktobra, partizani su osnovali Narodnooslobodilačko odbor za grad sa dvadeset i pet pripadnika svih nacionalnosti – Muslimana, Srba, Hrvata i Jevreja.³⁵

Zbog ugnjetavanja od okupatorskih sila Osovine i ustaškog režima, njihova odbijanja ili stvarne nemogućnosti da zaštite

³¹ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford University Press, Stanford, 2001, 605.

³² Robert J. Donia, *Sarajevo: A biography*, Hurst and Company, London, 2006, 179.

³³ Stephen Schwarz, *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook*, Saqi, London, 2005, 49.

³⁴ Nisim Albahari, “Od Aprilskog rata do ustanka”, *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2, 66.

³⁵ Abdulah Sarajlić, “Nepokorena Tuzla”, *Istočna Bosna u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945: Sjećanja učesnika*, knj. 2, ur. Slavko Mićanović i dr., Beograd, 1971, 142–143.

muslimansko stanovništva od četnika, u kombinaciji s agitacijom partizana u podršci Bosni i Hercegovini kao zajedničkoj, samoupravnoj domovini Srba, Hrvata i Muslimana, sve veći broj muslimana bio je prisiljen da se pridruži partizanima ili da ih podrži. Poseban katalizator bio je zaokret koji su napravili Nijemci glede saradnje sa četnicima nakon kapitulacije Italije 3. septembra 1943. godine, posjeta Milana Nedića, premijera srbijanske kvislinške vlade, Hitleru 3. septembra 1943. godine i glasine koje su se širile među muslimanskim stanovništvom istočne Bosne da je Hitler planirao predati ovu regiju Nedićevoj Srbiji. Ti faktori doveli su do masovnog učešća muslimanskog stanovništva u NOP-u i dali poticaj partizanskom sazivanju Zemaljskog antifašističkog vijeća za narodno oslobođenje Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) u novembru, što je postavilo osnovu Bosni i Hercegovini da postane država i član nove federacije Jugoslavije koja je po statusu jednaka Srbiji i Hrvatskoj. Od 173 delegata ZAVNOBiH-a koji su na kraju bili potvrđeni, najmanje 80 ih je bilo iz Bosanske krajine, 55 iz istočne Bosne i 35 iz Hercegovine. Otprilike 60% bili su Srbi, što je ekvivalent srpskom udjelu u bosanskom partizanskom pokretu. Četrdeset pet delegata bili su Muslimani. Bila su najmanje dva Jevreja te po jedan predstavnik poljske i ukrajinske manjine sjeverne Bosne.³⁶

Posebno važna za uspjeh partizana u privlačenju muslimanske podrške bila je njihova sposobnost da pridobiju muslimanske uglednike za svoj pokret, a koji su sa sobom povukli dio muslimanskog stanovništva. Takva ključna figura bio je i Muhamed Sudžuka, zamjenik Velikog župana Plive i Rame, provincije NDH usredotočene na grad Jajce. Veteran predratnog muslimanskog Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, bivši urednik JMO-glasila *Pravda*, i član Općeg vijeća Gajreta, Sudžuka je bio muslimanski autonomist jugoslavenske orijentacije, koji je ipak uživao u bliskim vezama s organizacijom mladih muslimana, prije, a moguće i nakon njegovog

³⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zbirka ZAVNOBiH (1943–1945), kut. 1, sign. 1.

dezerterstva u partizanima. Kao zamjenik Velikog župana, Sudžuka je štitio Srbe i Jevreje i osigurao puštanje aktivista NOP-a koje su uhapsile ustaše, spasivši živote nekolicini njih.³⁷

Suočeni s tim multinacionalnim otporom, okupatori su nastavili s terorom do posljednjih dana okupacije. Stanje je kulminiralo u Sarajevu u noći između 27. i 28. marta 1945. godine, kad su ustaše javno objesile pedeset i pet ljudi po drveću i svjetiljkama na Marijin-Dvoru, blizu centra Sarajeva, gdje su njihova tijela ostavljena da vise. Ustaše su pucale na ljude koji su pokušavali doći do tijela rodbine ili prijatelja. Mučenja i ubijanja nastavljena su pred sami ulazak partizana u grad. Samo u Sarajevu stradalo je 323 ljudi, a nekoliko stotina je deportovano u Jasenovac i masakrirano na putu prema logoru. Žrtve su bili Muslimani, Hrvati, Srbi i Jevreji.³⁸ Među žrtvama sila Osovine i njihovih saradnika, tokom cijelog rata, velika većina, odnosno 7.092 su bili Jevreji, zatim 1.427 Srbi, 412 Muslimani, 106 Hrvati i 34 ostali. Od 1.890 ubijenih sarajevskih partizana, 821 bili su Srbi, 499 Muslimani, 316 Jevreji, 189 Hrvati i 65 ostali. Sveukupno, oko šest hiljada Sarajlija borilo se s partizanima prije oslobađanja grada, a još nekoliko hiljada pridružilo se borbi nakon toga.³⁹

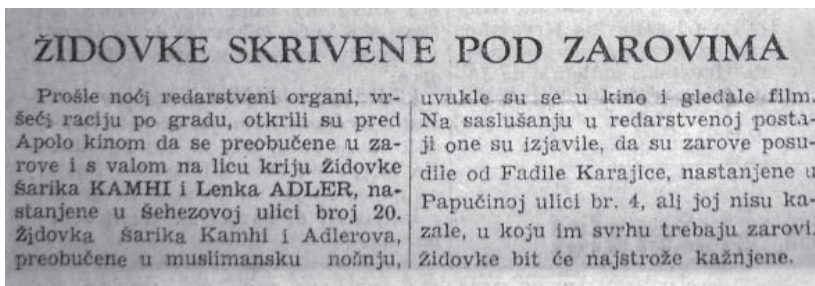
Bosna i Hercegovina koja je izašla iz Drugog svjetskog rata posjedovala je vlastitu državnost izgrađenu na multinacionalnoj osnovi. Iako je jevrejsko stanovništvo uglavnom ubijeno u holokaustu, Jevreji su bili znatno zastupljeni, u odnosu na veličinu novog stanovništva, u strukturama nove države i vlade. Na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine, koji je održan od 1. do 5. novembra 1948. godine, od

³⁷ Marko D. Šopić, *Pred vratima Sarajeva (zapisi i sjećanja o narodnooslobodilačkom pokretu i Visočko-fojničkom NOP odredu na području od Sarajeva do Zenice)*, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata, Sarajevo, 1970, 88-97.

³⁸ Slavko Dadić, "Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu", *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4, 181-195.

³⁹ Božo Madžar, "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata", *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4, 658-662.

679 delegata bilo je 432 Srba, 141 Muslimana, 85 Hrvata, sedam Jevreja, četiri Crnogorca, jedan Slovenac, jedan delegat koji je sebe opisao kao “musliman Srbin” i osam kojima nije data nacionalna pripadnost.⁴⁰ U novoj državi Muslimani i Jevreji, kao i Srbi, Hrvati i ostali, koegzistiraju na osnovama veće jednakosti nego ranije, sve do 1990-ih, kad je taj suživot u velikoj mjeri uništen novom agresijom i genocidom.

Primjer jevrejki koje su ignorirajući antijevrejsku državnu politiku i stvarnu opasnost odjenule muslimansku nošnju i tako ušle u kino na projekciju filma. (Sarajevski novi list, 11. 24. maj 1941, str. 4)

⁴⁰ Veselin Mitrašević (ur.), *Prvi (osnivački) kongres Komunističke Partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948): stenografske bilješke*, Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Arhiv Bosne i Hercegovine, Oslobođenje, Sarajevo, 1988, 394-456.

Svečano otkrivanje spomenika u sjećanje na jevrejske pale borce i žrtve za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941–1945) u Bosni i Hercegovini. Svečanosti su prisustvovali predstavnici Jevrejske zajednice i Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, a održana je 10. septembra 1952. godine. Na bočnoj strani spomenika stoji citat: "Slavno mrije kad mrijet morate." (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Pogled u budućnost

JAKOB FINCI

Predsjednik Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini

Vrijeme leti, događaji i ljudi prolaze, pa je tako brzo i ugodno prošlo i skoro 500 godina od dolaska i naseljavanja Jevreja u Bosnu i Hercegovinu. Naravno, kako je rekao jedan od pjesnika koji više nije u našim čitankama, “Čašu meda još niko ne popi da je čašom žuči ne zagorči”, nije svih ovih godina bilo baš med i mlijeko. Bilo je i žalosnih, tragičnih i strašnih događaja. Ali, kako znamo, život je takav. Ipak, može se reći da je ukupan saldo pozitivan i da su Jevreji s pravom govorili da su ovdje našli novu domovinu u kojoj se osjećaju kao svoji na svome.

Sadržaji koji se nalaze u knjizi pred vama su neki od referata sa konferencije kojom smo, zajedno s Islamskom zajednicom, obilježili 200 godina od događaja poznatog pod nazivom “Sarajevski purim”, kad su sarajevski viđeniji muslimani, digli pobunu i oslobodili glavnog sarajevskog rabina Rav Mošu Danona i ostale uhapšene jevrejske prvake, kojima je Ruždi-paša, tadašnji namjesnik u Bosni, prijetio likvidacijom ako ne osiguraju otkupninu koja je bila enormna za imovinsko stanje sarajevskih Jevreja.

Ovdje je u fokusu jedan događaj od prije 200 godina, međutim, mislim da treba reći da ovaj suživot jevreja i muslimana u Bosni zaslužuje pažnju za duži period. Naime, ova dva naroda, koja su u isto vrijeme protjerana iz Španije, čime je završen zlatni period Endelusa, ponovo su se našla u Bosni i nastavila život tamo gdje je u Endelusu nasilno prekinut.

U tom periodu Bosna i Hercegovina je bila novoosvojena teritorija Osmanske Imperije, te je sve nemuslimane tretirala jednako, što je za Jevreje bio mnogo povoljniji tretman nego u zemljama Zapadne Evrope. Nikad u Sarajevu nije bilo geta ili dijela grada u kojem su Jevreji mogli živjeti, nego su se, zajedno sa širenjem grada, širili i oni, zadržavajući se pretežno u dijelovima

današnjeg Centra ili Bjelava. Grad u kojem je bilo više sinagoga nego katoličkih i pravoslavnih crkava zajedno, po sebi govori da je taj veliki postotak jevrejskog stanovništva bio u mogućnosti da izgradi bogomolje, od kojih pet i danas postoji, mada je samo jedna u funkciji aktivne sinagoge.

Dokumenti pokazuju da nije bilo nikakvih međuvjerskih sporova, iako je teško govoriti o nekom međureligijskom dijalogu u to vrijeme, ali, što je važnije, svakodnevni život bio je normalan i saradnja svakodnevna. Sad već čuveno staro jevrejsko groblje Borak nalazi se na nekadašnjoj vakufskoj zemlji, koja je prodana Jevrejskoj općini, u Brusa-bezistanu su zakupci najvećeg broja poslovnih prostora bili Jevreji, a početkom dvadesetog stoljeća, tad već nastala kulturno prosvjetna društva, dobro su saradivala, organizirala zajedničke nastupe i sijela i, jednostavno, živjela zajedno. Dolaskom Nijemaca i početkom holokausta u našoj zemlji 1941. godine, muslimani su pomagali jevrejima da pređu u Hercegovinu, koja je bila pod italijanskom kontrolom, pa je tako i moj otac, pod zarom, uspio da se prebaci u Mostar i da se spasi od ustaškog divljanja po Sarajevu.

Početak rata 1992. godine, ponovo je ta saradnja dignuta na viši nivo, tako da je saradnja humanitarnih društava Merhameta, La Benevolencije, Karitasa i Dobrotvora, došla do punog izražaja i, do početka UNHCR-ovog angažiranja u opkoljenom Sarajevu, ova koordinacija naših društava pomogla je građanima da se snađu. Premda smo svi na vagu znatno kalirali, ipak, u Sarajevu za vrijeme opsade niko nije umro od gladi.

Sve ovo pokazuje da se, ako se hoće, može se zajedno živjeti i raditi i da mi to znamo, samo je pitanje hoćemo li. Dugogodišnji opstanak Bosne i Hercegovine upravo pokazuje da nam je najbolje bilo kad smo htjeli i biti i raditi zajedno i da je to ono na šta se možemo i moramo osloniti u godinama koje su pred nama.

Znam da ovo nije prvi zajednički poduhvat Islamske i Jevrejske zajednice te da ćemo do obilježavanja 250 godišnjice Sarajevskog purima imati još mnogo zajedničkih aktivnosti na dobrobit svih nas i svih građana Bosne i Hercegovine.

Poglavar Islamske zajednice Husein Kavazović i predsjednik Jevrejske zajednice Jakob Finci nakon potpisivanja Sporazuma o saradnji između Islamske zajednice i Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini 2018. godine.
(Fototeka RTV Bir)

HUSEIN EF. KAVAZOVIĆ

Reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini

Historija je neumoljiva. Ona je puna teških poglavlja, ali i onih koja nam mogu poslužiti kao inspiracija da zamislimo neki bolji svijet. U tom smislu, od presudnog je značaja na koja poglavlja naše zajedničke historije se vraćamo i koja označavamo referentnim. Svaki redukcionizam, svaka selektivnost i svaka generalizacija su opasno poigravanje s istinom.

Reduciranim predodžbama o prošlosti lahko se manipulira; zato je na nama da tragamo za što potpunijom slikom povijesti, da greške uviđamo, da ih priznajemo i da radimo na tome da se nikad i nigdje one ne ponove. Na nama je i da ukazujemo na svijetle primjere kao izvore nade da svijet može biti drukčiji.

Čovjek je pripovjedač. Ljudi su ljudi otkad prenose priče i imaju kolektivno pamćenje. Allah, dž.š., Svome plemenitom poslaniku u Kur'anu zapovijeda da *feksusil-kasasa* – kazuje predaje – to jest da govori o predanjima prijašnjih naroda, sinova Ademovih, ali i Israilovih/Izraelovih i drugih. Naše kazivanje o nama definira nas same. Zato je važno koje priče o našoj prošlosti pričamo sebi i svojoj djeci.

I onako kako nam valja s posebnom pažnjom pristupiti različitim epohama naše povijesti, tako nam se valja zagledati i nad našom tradicijom. Valja nam znati da je svaka sveta knjiga u rukama čovjeka iznova objavljeni tekst koji komunicira sa svojim čitaocem. To su riječi koje skoro uvijek ostavljaju traga u svijesti običnog čovjeka, čovjeka koji sebi postavlja uvijek ista ili slična pitanja u kojima se obuhvata i razlaže njegov pogled na svijet. A Riječ Božija nam kazuje da od postanka čovjeka postoje samo dobri i loši ljudi, da ničije porijeklo, rod ili društveni status nisu ono po čemu treba da ga vrednujemo.

Bosanski muslimani i bosanski jevreji su jedno tijelo. Naše veze su tkane i u vremenima iskušenja i u periodima blagostanja i interakcije, u kojima smo jedni od drugih učili i u dobru se pomagali. Ali, oba naša naroda su propatila i znaju šta su pokušali da se oni istrijebe i unište. Također, oba naroda su i pokazala kako se ne gubi nada u čovječnost i uprkos velikom zlu kojem smo izloženi, kako u našoj dalekoj tako i u nedavnoj prošlosti, te kako se bori da bi se opstalo. I danas, kad zlo antisemitizma i antimuslimanske mržnje i islamofobije uzima zamah u našem okruženju, ali i širom Evrope i svijeta, valja nam obnoviti naš zavjet da ćemo i dalje biti dobre komšije i bdjeti jedni nad drugima kako smo to činili u prošlosti.

Bilo je vremena kad su zli ljudi upravljali procesima, ali to je bilo samo zato što su dobri bili pasivni. Događaji kojih se prisjećamo obilježavajući Sarajevski purim, podsjećanjem na rezolucije Drugog svjetskog rata i ostalim primjerima zajedničkog življenja jevreja i muslimana govore o toj građanskoj odgovornosti i hrabrosti, o ibrahimovskom jedinstvu i komšijskoj solidarnosti, koju moramo ostaviti u naslijeđe budućim generacijama. To su vrijednosti na kojima je Bosna sazdana i bez kojih nema ni nas, ni naše prošlosti, ni sadašnjosti ni budućnosti.

Muslimani i jevreji stoljećima su dijelili tešku zajedničku historiju; dijelili su iskušenja i potpomagali se u najtežim vremenima. Zajednički su gradili temelje savremene civilizacije. Čitali smo o tome kako su jevreji našli utočište u ovim krajevima nakon što su zajedno s muslimanima protjerani iz Andaluzije. Duh interkulturalne Andaluzije bori se da preživi u Bosni uprkos svim izazovima i iskušenjima. Četiri godine je ovaj grad bio pod opsadom onih koji su mislili i željeli vjerovati da ljudi ne mogu živjeti zajedno u svojim različitostima.

Upoznati ste s događajima u kojima su muslimani skrivali svoje komšije jevreje od nacističkih progona. Nevjerovatna je priča i o Sarajevskoj hagadi. Sarajevo i Bosna su otvorena knjiga iz koje se ima mnogo toga naučiti. Lekcije suživota i iskustva ranjenog duha Sarajeva danas treba da čuju mnogi širom svijeta pa i muslimani i jevreji od Palestine do evropskih prijestolnica.

Ljudi vjere ne mogu sami postići mir ni u Blagoslovljenoj zemlji niti u svijetu. Ali oni mogu pomoći da se mir postigne. Na političkim elitama je da urade više. Za početak bi bilo dobro da prestanu s ideološkom manipulacijom vjerom zarad političkih ciljeva. Na nama je, naravno, da im ne dozvolimo da to rade. Prvenstveno mlađe generacije, zalog su naše svijetle budućnosti i tračak nade da ove naše generacije novima neće ostaviti samo svijet pun straha i mržnje.

Nadam se da će nas ova publikacija podsjetiti na naše zajedničke vrijednosti i da će jedinstvo među nama ojačati, traširajući zajednički put muslimana i jevreja u budućnost s drugima s kojima dijelimo zajedničku domovinu i svijet. Neka ovo bude još jedna lijepa priča u nizu koju će ljudi prenositi iz našeg Sarajeva i Bosne.

Neka je Božiji mir s vama.

Usmena predanja

Derviš Korkut spašava Miru Papo

Zanimljiv je slučaj jevrejske tinejdžerke Mire Papo čiji su roditelji odvedeni u logor za vrijeme Drugog svjetskog rata, a nju je u svoju kuću doveo Derviš Korkut. Da bi zakamuflirali njezino jevrejsko porijeklo, djevojčicu su nazvali Amira, obukli su joj muslimansku nošnju, a ljubopitljivim poznanicima predstavili su je kao rođaku koja im pomaže u kući. Zbog opasnosti koja je i dalje prijetila Jevrejima, Mira je prebačena u Dalmaciju, gdje se navodno priključila partizanskom pokretu. Zbog čina spašavanja jevrejske djevojčice, Korkut je nakon rata proglašen pravедnikom među narodima.

(Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, kutija Jevreji, inv. br. 34021)

Izet Arnautović spašava Abrahama Konfortija

Kao primjer pomaganja Jevrejima da se prebace na italijansku okupacionu zonu gdje se nije provodila brutalna antisemitska politika, mogao bi poslužiti slučaj Konforti Abrahama, kojeg je Izet Arnautović autom prevezao iz Travnika u Mostar, gdje mu se uskoro pridružila i njegova supruga obučena u muslimansku nošnju - zar. Izbjeglički put ih je dalje odveo do Splita, a potom do hvarskog logora, odakle su se po kapitulaciji Italije priključili partizanima.

(Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, kutija Jevreji, inv. br. 34021)

Sjećanje Danila Nikolića, arhivara Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini

“Prve moje komšije bili su Džemila i Ramiz Fađan, u ulici Tije-sna u Sarajevu na Bjelavama. Poslije 1945. godine majka je radi-la noćnu smjenu. Spavao sam kod komšija muslimana. Pored svojih petero djece, posebnu pažnju poklanjali su meni. Nakon Drugog svjetskog rata vladalo je siromaštvo. Svi smo spavali pod jednim jorganom koji je bio sašiven od krpica. Znalo se da će Da-nilo spavati kod komšija kad je mama noćna smjena. Kad bi se vraćala s posla, mama bi prvo navratila kod Džemile po mene. Džemila i Ramiz su za mene bili kao dio moje porodice. Džemila je za mene bila tetka, a Ramiz tetak. Tako sam ih zvao. Poslije škole bih uvijek navraćao kod njih kao kod svoje porodice. Ta-kvih primjera je bilo mnogo.”

(Snimila Dževada Šuško tokom istraživanja
u Arhivu Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Sjećanje Davida Kamhija

“Svega se sjećam. Moju majku spasila je Fahrija-hanuma Fadilpa-šić. Možda je teško povjerovati, ali svega se sjećam. Moj brat se ro-dio 18. oktobra 1941. i majka se prvo krila u nekom Bauer sanatorij. Ali jednog dana šef te ustanove rekao je da tu ne može više ostati, da treba izaći, spašavati se. Moja porodica i porodica Fadilpašić godinama su bili prijatelji; majka se pazila s Fahrija-hanumom, rođenom Hrasnica, otac s begom Fadilpašićem. I ta je Fahrija-ha-numa spasila moju majku. Mi smo najprije bili u Mjedenici, kod porodice Odobašić; muž Sejfo, a Marica mu žena. Ali, nakon ne-kog vremena došao je po mamu - jer je znala dobro njemački - je-dan kulturbundovac (to su oni koji su se, tobože, bavili kulturom). Međutim, skočili su svi, i komšije, sve su tu muslimani bili, on se pokupio i otišao, ali je rekao da će opet doći. Onda je Fahrija-ha-numa poslala pasażeru s momkom, te zar i feredžu mami, a meni

fes za glavu, i mi smo sjeli u ta kola. Sjećam se dobro, mati mi je rekla: 'Pazi, nisi više David, nego Džavid, zapamti to!' Dala mi je čokoladu i došli smo na Banovo, na Staru željezničku stanicu. Onda smo ušli u voz za Mostar. Moj otac je bio "crveni". Dočekala nas je veza i smjestila kod jedne familije, ali su nas uskoro Italijani pokupili i odveli u logor na Lokrum i na Rab. Poslije kapitulacije Italije brat i ja smo bili u nekoliko dječijih domova. Na kraju smo završili u Splitu. Još pamtim trenutak kad smo čuli za oslobođenje. Svi smo onako u odijelima pojurili u more. Ja sam volio skakati sa stijene i odvojio sam se. Odjednom, prilazi mi neki čovjek u partizanskoj uniformi i pita me kako se zovem. Nama su u domu rekli da nikome ne vjerujemo i da ne razgovaramo sa strancima. Šutim ja, sve dok on nije izvadio šaržer iz pištolja i upitao me hoću li da se poigram. Brzo uzmem pištolj, ali i dalje nisam htio pričati. Zatim on izvadi fotografiju i pruži mi je. Vidim mamu i nekog čovjeka, a između njih ja, na tuti. Pita me oficir: 'Ko ti je ovo?' Kažem: 'Mama.' 'A ovo?', pa pokazuje na čovjeka. Ja slegnem ramenima. 'To sam ja, tvoj otac', rekao je. I tako sam ja poslije toliko godina opet vidio tatu."

(Oslobođenje, 15. maj 2020)

Fotografije

Početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu održana je naučna konferencija Sefarad 92. (11–14. 09. 1992) u znak otpora nasilju i rušenju Bosne i Hercegovine kao multietničke i multireligijske države. Na konferenciji su učestvovali jevreji, muslimani i kršćani, podjednako. Prvi slijeva je predsjednik Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović, zatim reisul-ulema Jakub Selimoski, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine Stjepan Kljuić, Jakob Finci iz Jevrejske zajednice te Mirko Pejanović, također član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. U ratnim uvjetima (1995) objavljen je Zbornik radova s konferencije. (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Pesah 5755/1995. godine, za vrijeme rata, u aškenaskoj sinagogi u Sarajevu obilježen sa članovima i predstavnicima Jevrejske i Islamske zajednice te političkog vrha u Bosni i Hercegovini. Na fotografiji lijevo od pročelja vide se Husein ef. Smajić, zamjenik reisul-uleme i dugogodišnji član Upravnog odbora Međureligijskog vijeća, i kardinal Vinko Puljić. U pročelju sjede Jakob Finci, David Kamhi i Danilo Nikolić. S desne strane pročelja stoji Alija Izetbegović, predsjednik Predsjedništva RBiH, a pored njega sjedi Haris Silajdžić, ministar vanjskih poslova Bosne i Hercegovine. (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini Husein ef. Kavazović primio je uglednog rabina Davida Rosena, direktora Odjela za međureligijske poslove Američkog jevrejskog komiteta (American Jewish Committee), u pratnji Jakoba Fincija, predsjednika Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Povod posjete bila je Muslimansko-jevrejska konferencija koja se održavala u Sarajevu 2013. godine. (Arhiv RTV Bir)

Sa Muslimansko-jevrejske konferencije (Muslim Jewish Conference, MJC 2013) u Sarajevu. Od 2010. godine MJC redovno okuplja mlade muslimane i jevreje s ciljem jačanja dijaloga i njihovih kompetencija u pitanjima vezanim za antisemitizam i islamofobiju. Riječ je o do sada najvećem okupljanju jevreja i muslimana u Sarajevu s učesnicima iz 39 zemalja sa različitih kontinenata. Slijeva nadesno: Ilja Sichrovsky, generalni sekretar MJC-a, reisul-ulema Husein ef. Kavazović, bivši reisul-ulema Mustafa ef. Cerić, Nina Suomalainen, OSCE, Jakob Finci i rabin David Rosen. (Arhiv RTV Bir)

Dana 20. decembra 2019. godine održana je zajednička aktivnost uzajamne posjete studenata Fakulteta islamskih nauka i studenata Studentske organizacije Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Jevreji su prisustvovali akšam-namazu u Gazi Husrev-begovoj džamiji u Sarajevu, a muslimani su bili gosti na večernjoj službi za Šabat, nakon čega je upriličena zajednička večera i druženje. Akšam-namaz predvodio je imam Gazi Husrev-begove džamije hfz. Salih ef. Halilović, a kasnije je sa studentima prisustvovao šabatnoj večernjoj službi, koju je predvodio hazan Sarajevske sinagoge Igor Kožemjakin. Podršku ovoj manifestaciji dali su i poglavari dviju vjerskih zajednica, Husein ef. Kavazović i Jakob Finci. (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Druženje u organizaciji Fondacije za etničko razumijevanje (Foundation for ethnic understanding, FFEU) u aškenaskoj sinagogi, slijeva nadesno: Razim Čolić, direktor Uprave za vanjske poslove i dijasporu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini; Jakob Finci, predsjednik Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini; Husein ef. Kavazović, reisu-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Igor Kožemjakin, hazan Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini, hfz. Salih ef. Halilović, imam Gazi Husrev-begove džamije. (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovine)

Igor Kožemjakin, hazan Jevrejske zajednice i predstavnik jevreja u Međureligijskom vijeću Bosne i Hercegovine, učestvuje u komemoraciji genocida u Srebrenici i projektu Memorijalnog centra Potočari "Čitanje za Srebrenicu" 2020. godine povodom obilježavanja 25 godina od genocida. (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

Reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini Husein ef. Kavazović s predstavnicama pokreta Majke Srebrenice i gradonačelnicom Sarajeva na obilježavanju Međunarodnog dana sjećanja na holokaust 28. januara 2019. godine, s porukom "We remember" / "Sjećamo se" (Slijeva nadesno: Semiha Borovac, gradonačelnica, Kada Hotić i Munira Subašić) (Arhiv Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini)

In memoriam David Kamhi (8. 10. 1936. – 12. 03. 2021)

David Kamhi bio je član, aktivist i rukovodilac raznih funkcija u Jevrejskoj zajednici u Bosni i Hercegovini. Jedan je od osnivača Međureligijskog vijeća Bosne i Hercegovine. Potomak je ugledne sefardske porodice i istaknuti bosanskohercegovački patriot. Radio je kao profesor violine na Muzičkoj akademiji u Sarajevu. Bio je član redakcije ove publikacije. U martu 2021. preminuo je od posljedica pandemije Covid-19. (Fototeka RTV Bir)

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

Fond: ZAVNOBiH

Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – Sarajevo (1944–1947)

Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla (ATKT)

Fond: Okružna uprava narodnih dobara Tuzla

Arhiv vojnog istorijskog instituta (AVII)

Fond: Četnici

Fond: Moja porodica

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)

Fond: Sidžil (1, 1a, 2, 25)

Fond: Povjerljiva arhivska građa

Fond: Varia

Historijski Arhiv Dubrovnik (HAD)

Fond: Diversa Cancellariae

Historijski arhiv Sarajeva, Sarajevo (HAS)

Fond: Spaho Fehim – Sarajevo / Ostavština Fehima Spahe

Historijski muzej Bosne i Hercegovine Collection (HM BiH)

Fond: Ustaška nadzorna služba

Fond: Ustaški proglassi

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA)

Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (223)

Fond: Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek (252)

Fond: Ministarstvo državne riznice NDH. Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove. Ured za podržavljani imetak.

Ponova (1076)

Jevrejski istorijski muzej Beograd, Beograd (JIM)

Osmanski Arhiv Vlade Republike Turske, Istanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA)

Fond: MAD, 1214

Fond: MAD, 1439

Fond: TD, 379

Objavljeni izvori

“Banjalučka rezolucija” *Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije iz 1941. Zajednička izjava iz 2015.*, priredili Enes Karić i Mustafa Spahić, 85-93. Sarajevo: El-Kalem: 2019.

Dedijer, Vladimir i Antun Miletić, ur. *Genocid nad Muslimanima, 1941–1945: Zbornik dokumenata i svjedočenja*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina. Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, 1912.

Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931. Beč: Publikationsstelle Wien, 1943.

Evlija Čelebija, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, (Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1979.

Haḥām-nāme niẓām-nāmesi – fī 23 Ševval 1281 H., in: *Dustūr, Cüz-’i sānī*, İstanbul: Matba’a ı ’āmire, 1289 H, str. 962-975.

Levy, Moritz, *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*. Klagenfurt: Wieser, 1996 (Reprint izdanja iz 1911).

Mihailović, Dragoljub, *Rat i mir djenerala: izabrani ratni spisi*, knj. 1. Beograd: Srpski rec, 1998.

Mitrašević, Veselin, ur. *Prvi (osnivački) kongres Komunističke Partije Bosne i Hercegovine (1-5. novembar 1948): Stenografske bilješke*. Sarajevo: Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Arhiv Bosne i Hercegovine, Oslobođenje, 1988.

Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1968.

Mula Mustafa Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u sarajevu iz 1841. godine (preveo s turskog: Derviš Korkut)* Sarajevo 1970.

Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941, Knjiga I (svezak 1-10), ur. A. Mataić, Zagreb: Knjižara St. Kugli, s.a.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604, Sv. I/1, Obradio: Adem Handžić, Sarajevo 2000.

Salih Sidki Hadžihuseinović, *Muvekkit, Povijest Bosne 1*, Sarajevo: El Kalem, 1999.

Salnāme-i Vilāyet-i Bosna, seneler: 1284 H., 1285 H., 1286. H., 1287. H., 1288. H., 1289. H., 1290. H., 1291. H., 1292. H., 1293. H., 1294. H., 1295, Sarajevo-Saraybosna: Matbaʿ-i Vilāyet-i Bosna.

“Sarajevska rezolucija”, *Nasuprot zlu. Muslimanske rezolucije iz 1941. Zajednička izjava iz 2015*, priredili Enes Karić i Mustafa Spahić, str. 75-81. El-Kalem, Sarajevo, 2019.

Schmid, Ferdinand, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*. Leipzig: Veit& comp, 1914.

Spomenica. 34. izvještaj Prve gimnazije u Sarajevu. Sarajevo: Državna štamparija, 1929.

Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1880.

Štampa

Behar, List za pouke i zabave, Sarajevo, 1900–1910.

Biser, List za širenje prosvjete među muslimanima u Bosni i Hercegovini, Mostar, 1912–1914, 1918.

Bosna, Sarajevo, 1867, br. 51.

Bošnjak, List za politiku, pouku i zabavu, Sarajevo, 1891–1910.
Gajret kalendar, 1940, 1941.
Jevrejski glas, Sarajevo, 2014.
Musavat, Organ muslimanske narodne organizacije, Mostar, 1908, Sarajevo 1911.
Narodne novine, 1941.
Nacional, Zagreb, 2009.
Novi Musavat. Organ Muslimanske narodne organizacije, Sarajevo 1912.
Oslobodenje, Sarajevo, 2019, 2020.
Sarajevski novi list, Sarajevo, 1941.
Zeman, Organ Ujedinjene Muslimanske Organizacije, Sarajevo, 1911–1912.

Knjige

- Abdelwahab Meddeb & Benjamin Stora (ed.) *A History of Jewish-Muslim Relations: From the Origins to the Present Day*, Princeton University Press, 2013.
- Aktan, Hamza, “Damân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (1993). <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003197.pdf>
- Alagić, Nedžmudin, *Derventa između dva svjetska rata*. Sarajevo: Ured za rješavanje statusnih pitanja raseljenih osoba – prognanika i izbjeglica Općine Derventa, 2001.
- Apaydın, H. Yunus, “Kefâlet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (2002). <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/25/C25008168.pdf#page=1&zoom=auto,-33,778>
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: The Viking Press, 1963.
- Babuna, Aydin, *Die nationale Entwicklung der bosnischen Muslime. Mit besonderer Berücksichtigung der österreichisch-ungarischen Epoche*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 1996.

-
- Bartal, Israel, *Geschichte der Juden im östlichen Europa 1772–1881*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010.
- Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*. Sarajevo: Vlastita naklada, 1900.
- Bebiroğlu, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Ermeni Nizamnameleri*, İstanbul, 2003.
- Bejtić, Alija, *Derviš M. Korkut kao kulturni i javni radnik*. Sarajevo: Oslobođenje, 1974.
- Bojić, Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*. Sarajevo: TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001.
- Cohen, Linda, *Sarinka. A Sephardic Holocaust Journey: From Yugoslavia To An Internment Camp in America*. Franklin: FLC Publisher, 2019.
- Čampara, Ešref, *Muslimani i Jevreji na primjerima iz Španije i Bosne*. Sarajevo: Svjetlost, 1994.
- Dizdar, Zdravko, Grčić, Marko, Ravlić, Slaven, Stuparić, Darko, *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Minerva, 1997.
- Donia, Robert J, *Sarajevo: A biography*. London: Hurst and Company, 2006.
- Dulić, Tomislav, *Utopias of Nation: local mass killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42*. Uppsala: Uppsala Univ. Library, 2005.
- Džaja, Srećko, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918)*. München: Oldenbourg Verlag, 1994.
- Elazar, Samuel M, *Jevrejsko-španski Romansero – Antologija poezije na jeziku sefardskih Jevreja*. Izvorno *El Romancero judeo-espanjol*, prev. Muhamed Nezirović, Sarajevo: Svjetlost, 1987.
- Faydullāh, Muḥammad Fawzī, *Nazarīya al-ḍamān fi al-fiqh al-islāmī*, Kuwayt, 1983.
- Freidenreich, Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia. A Quest of Community*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1979.
- Friedländer, Saul, *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Vernichtung: 1939-1945*. München: C. H. Beck, 2006.
- Gilbert, Martin, *The Righteous: The unsung heroes of the Holocaust*. London: Doubleday, 2002.

-
- Gitman, Esther, *Rescue and Survival of Jews in the Independent State of Croatia (NDH), 1941–1945*, Doktorski rad. New York: The City University of New York, 2005.
- Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918–1941*. Zagreb: Novi Liber 2004.
- Greble, Emily, *Sarajevo 1941–1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- Gutman, Roy, ur *Encyclopedia of the Holocaust*. New York: MacMillan, 1990.
- Hadžibegović, Ilija, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Hasanbegović, Zlatko, *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929–1941 (u ratu i revoluciji 1941–1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju / Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" / Medžlis Islamske zajednice Zagreb, 2012.
- Hasanhodžić, Anisa; Rustemović, Rifet, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Hasanhodžić, Anisa; Rustemović, Rifet, *Žrtve holokausta iz Bosne i Hercegovine. Portreti i sjećanja*. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona / Narodna i univerzitetska biblioteka "Derviš Sušić", 2017.
- Hilberg, Raul, *Perpetrators Victims Bystanders. The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. New York: Harper Collins, 1993.
- Hilberg, Raul, *The Destruction of European Jews*. London: Yale University Press, 1985.
- Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878 do 1914*. Sarajevo: Magistrati Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2007.
- Isaić, Vladimir, *Put prognanih. Od Mostara do Raba 1942–1943*. Split: Adamić, 2003.
- Jahić, Adnan, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*. Zagreb/Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju / Ibn Sina, 2015.
- Janković, Dragoslav, *Srpska država prvog ustanka*. Belgrade: Nolit, 1984.

-
- Jelenić, Julijan, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevacu*. Zagreb, 1916.
- Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber, 1978.
- Jurić, Franjo, *Glavne značajke uprave Nezavisne Države Hrvatske u Velikoj župi Krbavi i Psatu sa sjedištem u Bihaću*, Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2019.
- Kalmi, Baruh, *Izabrana djela*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.
- Karahodžić, Mehmed, *Medine i Munevvera*. Sarajevo: Bemust, 2005.
- Kisić-Kolanović, Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb: Školska knjiga, 2009.
- Klajn, Ivan, *Istorijska gramatika španskog jezika*. Beograd: Naučna knjiga, 1977.
- Konforti, Jozef, *Travnički Jevreji*. Sarajevo, 1976.
- Kosier, Ljubomir St, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*. Zagreb, Beograd, Ljubljana: Tipografija d.d., 1930.
- Kruševac, Todor, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Levental, Zdenko, *Auf glühendem Boden. Ein jüdisches Überlebensschicksal in Jugoslawien 1941–1947*. Konstanz: Hartung-Gorre, 1994.
- Levental, Zdenko, ur, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Beograd: Savez Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952.
- Levy, Moritz, *Die Sephardim in Bosnien, ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkan-Halbinsel*. Sarajevo: D. A. Kajon, 1911.
- Levy, Moritz, *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na balkanskom poluotoku*. Sarajevo: Bosanska biblioteka, 1997.
- Malcolm, Noel, *Povijest Bosne: kratki pregled*. Zagreb/Sarajevo: Erasmus/Novi Liber/Dani, 1995.
- Mestvica, Mula Muhamed, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, Korkut, Derviš, (transl.), sv. 1, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1970.

-
- Miović, Vesna, *The Jewish Ghetto in the Dubrovnik Republic (1546–1808)*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005.
- Mujbegović, Vera, *Tuzla moje mladosti. Nostalglična pripovest*. Beograd: vl. naklada, 2008.
- Nametak, Alija, *Sarajevski nekrologij*. Sarajevo: Civitas, 2004.
- Nezirović, Nikša, *Jevreji u Bosanskom Šamcu*. Šamac: Kula, 2015.
- Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Olgun, Ülkühan, *Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık*, İstanbul: Giza Yayınları, 2009.
- Panova, Sneschka, *Die Juden zwischen Toleranz und Völkerrecht im Osmanischen Reich: Die Wirtschaftstätigkeit der Juden im Osmanischen Reich (die Südosteuropaländer) vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main & Wien [u.a.]: Peter Lang, 1997.
- Pejanović, Đorđe, *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Prosveta, 1939.
- Pejanović, Đorđe, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd, 1955.
- Pejanović, Đorđe, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1961.
- Pinto, Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
- Pinto, Samuel, *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima*. Sarajevo, 1952.
- Popović, Dušan J, *Beograd kroz vekove*. Beograd: Turistička štampa, Beograd, 1964.
- Purivatra, Atif, *Jugoslavensko muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- Ranke, Leopold von, *History of Servia and the Servian Revolution*. New York: De Capo Press, 1973.
- Redžić, Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: OKO, 1998.

-
- Rizvić, Muhsin, *Behar. Književnoistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
- Schwarz, Stephen, *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook*. London: Saqi, 2005.
- Skarić, Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Bosanska pošta, 1937.
- Spitzer, Shlomo J., Komoróczy Géza, Heber. *Kútforrások Magyarországról és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Šopić, Marko D., *Pred vratima Sarajeva (zapisi i sjećanja o narodnooslobodilačkom pokretu i Visočko-fojničkom NOP odredu na području od Sarajeva do Zenice)*, Sarajevo: Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1970.
- Tadić, Jorjo, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*. Sarajevo: La Benevolencija, 1937.
- Tauber, Eli, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014.
- Tauber, Eli, *Kada su komšije bili ljudi*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2008.
- Tauber, Eli, *When neighbors were real human beings*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2016.
- Tihić, Esad, *Gradačac od 1941. do 1945*. Gradačac: Javna biblioteka “Alija Isaković”, 2008.
- Tihić, Esad i Hamzić, Omer, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*. Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SKBiH i Opštinski odbor SUBNOR Gračanica, 1988.
- Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europapress/Novi Liber, 2010.
- Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

-
- Tufekčić, Mehmedalija, *Gradačac u 1941. godini: sjećanja*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.
- Vervaet, Stijn, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj* Zagreb, Sarajevo: Synopsis, 2013.
- Von Hammer, Josef, *Des osmanischen Reichs. Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. Wien, 1815.
- Von Hammer, Josef, *Die Geschichte des osmanischen Reiches*. Pest: Hartleben, 1834.

Članci

- Albahari, Nisim. "Od Aprilskog rata do ustanka". *Sarajevo u revoluciji – Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*, knj. 2. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.
- Albahari-Perišić, Rahela. "Bila je teška, ali časna borba protiv fašizma", *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 107-123. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2009.
- Batinić, Mijo V. "Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti". *Starine JAZU XVII*, Zagreb (1885): 77-150.
- Bejtić, Alija. "Jevrejske nastambe u Sarajevu". *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, ur. Samuel Kamhi, 24-32, Sarajevo: Oslobođenje, 1966.
- Bejtić, Alija. "Sijavuš-pašina दौरا". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, godina II, knjiga II, Sarajevo (1966): 61-89.
- Bethke, Carl. "Die Zeitungen 'Bosnische Post' und 'Sarajevoer Tagblatt', 1903–1913". *Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien. Neue Forschungen und Perspektiven*, pri. Enes Omerović, ur. Carl Bethke, Husnija Kamberović, Jasna Turkalj, 137-174. Sarajevo: Institut za Istoriju, 2015.
- Bihl, Wolfdieter. "Die Juden in der Habsburgermonarchie 1848–1918". *Zur Geschichte der Juden in den östlichen Ländern der Habsburgermonarchie*, ur. Kurt Schubert, 5-73. Eisenstadt: Studia Judaica Austriae VIII, 1980.

-
- Brkić, Esad. "U talijansko ustaškom zatvoru", *Hercegovina u NOB april 1941. – juni 1942*, ur. Rajko Šarenac, knjiga 2, 545-582. Beograd/Mostar: Vojnoizdavački i novinski centar Beograd / Istorijski arhiv Hercegovine, 1986.
- Cyprian, Jens-Peter. "Noch konnte ich nicht daran glauben". Die Existenzzeit Alexander Sacher-Masochs 1935/38–1945", *Amici amico III – Festschrift für Ludvik E. Vaclavek*, ur. Ingeborg Fiala-Fürst, Jaromir Czmero, 103-118. Olomouc: Universita Palackeho, 2011.
- Čengić, Esad. "O radu mjesnog odbora Narodne pomoći u prvoj godini ustanka". *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2.
- Čengić, Esad. "Sarajevski Jevreji", *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 4 (1979): 223-243.
- Dadić, Slavko. "Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu". *Sarajevo u revoluciji: U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 – april 1945.)*, knj. 4. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1982.
- Danon, Cadik-Braco. "Sine, idi samo napred", *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 144-151. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005.
- Danon, Oskar. "Sa pesmom na usnama i puškom na ramenu", *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 21-58. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2009.
- Eškenazi, Nina. "Po sećanju deteta", *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 257-260. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2009.
- Finci, Predrag. "O pinhasu", *Poznańskie Studia Slawistyczne*, br. 10 (2016): 343-360.
- F.(ran) M.(ilobar). "Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII. Stoljeća". *GZM XVI/1904* (1906): 251-266.
- Fukarek, Pavel. "Na radu i sprovođenju zadataka ZAVNOBiH-a". *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4.
- Ginzberg, Tirca. "Mladost u godinama rata", *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 39-50. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2003.
- Hadžibegić, Hamid. "Džizja ili harač". *Prilozi za orijentalnu filologiju* br. 3-4 (1953): 4-135.

-
- Hadžijahić, Muhamed. "Muslimanske rezolucije iz 1941", *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, red. Zdravko Antičić, 275-282. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Hadžiosmanović, Lamija. "Uloga Bisera u kulturno-prosvjetnom uzdizanju muslimana", *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, br. 19-20 (2001): 237-242.
- Hahamović, Julije. "Aškenazi u Bosni i Hercegovini". *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566–1966)*, ur. Samuel Kamhi, Sarajevo: Oslobođenje, 1966.
- Hamović, Miloš. "O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne Države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941–1945. Komparacija", *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 7 (1997): 198-209.
- Hamzić, Omer. "Progoni i stradanja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata", *Baština sjeveroistočne Bosne*, br. 2 (2009): 47-61.
- Horvat, Karlo. "Novi historijski spomenici". *GZM XXI* (1909): 1-104.
- Jahić, Adnan. "Bosniacs and the Independent State of Croatia: From Hope and Loyalty to Bitterness and Resistance", *The Second World War and National Question in ex Yugoslavia/International Scientific Meeting "The Shared History"*, Sevilla 2008, 1-11. Novi Sad: Grafomarketing, 2008.
- Jelavić, Vjekoslav. "Doživljaji Francuza Poulleta, na putu kroz Dubrovnik za Bosnu (godine 1658)". *GZM* (1908): 56-71.
- Jelinek, A. Yeshayahu. "Bosnia-Herzegovina at War: Relations Between Moslems and non-Moslems", *Holocaust and Genocide Studies*, god. 5, br. 3 (1990): 275-292.
- Juzbašić, Dževad. "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba Austrougarske uprave". *Zbornik radova SEFARAD* 92, ur. Muhamed Nezirović, Boris Nilević, Muhsin Rizvić, 93-110. Sarajevo: Izdavač Institut za istoriju u Sarajevu i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1992.
- Juzbašić, Dževad. "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave", *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, ur. Dževad Juzbašić, 371-382. Sarajevo: Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002.

-
- Kadrić, Adnan. "Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (a Framework of Understanding Issues of Minorities in the Ottoman Empire in the Second Half of the 19th Century)". *OTAM – Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33, (2013): 95-111. <https://ssrn.com/abstract=2765597> ili <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2765597> (preuzeto 12.1.2021).
- Kaluderčić, Slavko. "Iz istorije Sarajeva", *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, Knj. XIX, sv. 11-12, Beograd (1939): 805-853.
- Kamhi, David. "Bosanski nadrabini Moris Levi: o životu i djelu". *Forum Bosnae* br. 77 (2017): 39-46.
- Kamhi, David. "Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija od osnivanja 1892. g. do 1941. g." *Jevrejski glas* br. 76 (2017): 8-14.
- Kamhi, Regina. "Pelene sam sušila na prsima", *Mi smo preživeli...4. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 117-122. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2007.
- Kajon-Stupar, Vukica. "Prijatelji uvijek u pomoći", *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 25-31. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005.
- Karčić, Hikmet. "The Bosnian Muslim scholar who saved the Sarajevo Haggadah", *TRT World* (6. decembra 2019).
- Korkut, Derviš M. "Mestvičina ćefilema iz 1841". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II* (1966): 103-117.
- Kreševljaković, Hamdija, "Ćefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 3-4, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu (1952).
- Lengel-Krizman, Narcisa. "A contribution to the study of terror in the so-called 'Independent State of Croatia': Concentration camps for women in 1941-1942", *Yad Vashem Studies* br. 20 (1990).
- Levi, J. Moric. "Jevreji Bihaća 1919-1945", *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945). Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*, ur. Galib Šljivo, 331-349. Banja Luka: Institut za istoriju, 1987.
- Levi, Sida. "Uz teškoće i malo sreće", *Mi smo preživeli...2. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 74-78. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2003.

-
- Levy, Avigdor, "Millet Politics: the Appointment of a Chief Rabbi in 1835", in: *The Jews of the Ottoman Empire*, Washington D.C. (1994).
- Levy, Moritz. "Rav Danon i Ruždi paša". *Godišnjak La Benevolencije i Potpore* 5694/1933 (1933): 81-95.
- Lihtner-Krndić, Ruža. "Negotinci, hvala što ste mi spasli život!", *Mi smo preživeli...4. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 325-338. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2007.
- Madžar, Božo. "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata". *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4.
- Maimonides Rambam. *Spomenica povodom osamstogodišnjice od njegovog rođenja 1135–1935*. Sarajevo: Jevrejsko kulturno-prosvjetno društvo "La Benevolencia", 1935.
- Mandlbaum, Zoran. "Holokaust nad Jevrejima Mostara (1)", *Most*, god. 31, br. 205 (2006).
- Matković, Hrvoje. "Bosanskohercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2006): 1031-1037.
- Mehmedović, Ahmed. "Alimske porodice: Mulaibrahimović-Muftić (Svirac)", *Novi Muallim*, br. 31 (2007): 88-94.
- Miletić, Karlo-Drago. "Stradanja u Mostaru", *Hercegovina u NOB april 1941. – juni 1942*, ur. Rajko Šarenac, knjiga 2, 109-122. Beograd/Mostar: Vojnoizdavački i novinski centar Beograd/Istorijski arhiv Hercegovine, 1986.
- Montiljo, Moric. "Mladić i rat", *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 58-66. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005.
- Motadel, David. "The 'Muslim Question' in Hitler's Balkans", *The Historical Journal*, god. 56, br. 4 (2013): 1007-1039.
- Mrčarica, Estera. "Susedi nas nisu odali", *Mi smo preživeli...4. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 269-274. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2007.
- Mujbegović, Vera. "O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli". *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2. Tuzla: Univerzal, 1984.
- Nezirović, Muhamed. "Historija Bosanskih Jevreja Moše (Rafaela) Atijasa – Zeki efendije". *Prilozi* 29 (2000): 245-260.

-
- Özcan, Tahsin. "Osmanli Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi". *Marife* 1, br.1 (2001): 129-151.
- Papo, Bencion Jozef. "Spasenje – pravac linija fronta!", *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 435-447. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005.
- Pinto, Benjamin. "O Jevrejima u bosanskoj provinciji", *Godišnjak*, 142-153. Sarajevo/Beograd: Jevrejsko kulturno-potporno društvo La Benevolencija/ Dobrotvorno društvo Potpora, 1933.
- Pinto-Izrael, Gonda. "Prijatelji im spasili živote", *Mi smo preživeli...3. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 67-70. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2005.
- Pinto, Samuel. "Položaj bosanskih Jevreja pod turskom vladavinom". *Jevrejski Almanah*, 48-59. Savez jevrejskih opština, 1954. <http://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/bitstream/handle/123456789/256/JAL%2001%2002%20DR%20SAMUEL%20PINTO%20-%20POLOZAJ%20BOSANSKIH%20JEVREJA.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (pristupljeno 10.11.2020).
- Postružnik, Berta. "Halid Muftić – spasilac jevrejske porodice", *Mi smo preživeli...4. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 283-290. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2007.
- Prohić, Rejhan. "Nada Kolman: tragom jedne ratne i poratne sudbine", *Gračanički glasnik*, br. 39 (2015): 114-124.
- Ramadanović, Hiba. "Učešće ljekara, apotekara i drugih zdravstvenih radnika u NOP-u". *Sarajevo u revoluciji*, knj. 4.
- Rukavina, Želimir. "Bosansko-hercegovački muslimani i Hrvatsvo". *Hrvatska Krajina* br. 2 (23. aprila 1941).
- Samokovlija, Isak. "Sarajevska megila". *Jevrejski život* br. 125 (1926): 1-45.
- Sarajlić, Abdulah. "Nepokorena Tuzla". *Istočna Bosna u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945: Sjećanja učesnika*, knj. 2. Belgrade: Vojnoizdavački zavod, 1971.
- Sesar-Himerlajh, Marica. "Naše naselje za narodnu pomoć". *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2.
- Slipičević-Bubić, Samija. "Žene Mostara u prvim godinama rata". *Žene Bosne i Hercegovine u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine: Sjećanja učesnika*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.

-
- Stajić, Aleksandar, Jakov Papo. "Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini izvršeni u toku neprijateljske okupacije", *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, ur. Samuel Kamhi, 205-249. Sarajevo: Odbor za proslavu, 1966.
- Strahinjić, Lenka-Lea. "Bežite, kupe nas!", *Mi smo preživeli...4. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 123-128. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2007.
- Sućeska, Avdo. "Da li su sarajevski jevreji bili muaf". *Godišnjak Pravnog fakulteta XXIII*, Sarajevo (1975): 191-201.
- Sućeska, Avdo. "Neke osobenosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću". *Godišnjak Pravnog fakulteta XXI* (1973): 331-341.
- Tadić, Jorjo. "Doprinos Jevreja trgovini sa dalmatinskim primorjem u XVI i XVII vijeku". *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, ur. Samuel Kamhi, 33-47. Sarajevo: Oslobođenje, 1966.
- Tauber, Eduard. "Porodicu spasili dobri ljudi", *Mi smo preživeli...5. Jevreji o holokaustu*, ur. Aleksandar Gaon, 148-157. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2009.
- Tauber, Eli. "Zeineba Hardaga nije spašavala Jevreje, spašavala je komšije", *Behar časopis za kulturu i društvena pitanja*, god. XXIII, br. 117-118 (2014): 59-60.
- Umičević, Zaga. "Neki oblici rada i borbe ilegalnog NOP-a u okupiranoj Banja Luci 1941. godine". *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- Vučina-Simović, Ivana. "The Sephardim and Ashkenazim in Sarajevo: From Social, Cultural and Linguistic Divergence to Convergence". *Transversal. Zeitschrift für jüdische Studien*, 13, br. 2 (2012): 41-64.
- Younis, Hana. "Skice porodičnog života u Sarajevu posljednjih decenija osmanske vladavine". *Prilozi* 36 (2007): 33-68.
- Zlatar, Behija. "Dolazak Jevreja u Sarajevo". *Zbornik radova SEFARAD* 92, ur. M. Nezirović, B. Nilević, M. Rizvić, 57-64. Sarajevo: Institut za istoriju, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, 1995.
- Zlatović, Stipan. "Izvjestaj o Bosni god 1640. O. Pavla iz Rovinja". *Starine* 23 (1890): 1-38.

Intervjui

Erna Cipra, Mostar, 13. februar 2015.

Mojika Pesah, Derventa, 13. septembar 2014.

Sadržaji sa interneta

Bakovitz, Miriam, pristupni broj: 1995.A.1272.6, RG broj: RG-50.120.0006.

Biser, Šerif, pristupni broj: 2007.504.2.1, RG broj: RG-50.586.0001.

Cipra, Erna, pristupni broj: 2007.504.2.4, RG broj: RG-50.586.0004.

Dimitrijević, Branka. *Arhitekt Karlo Paržik* (Sarajevo: Disertacija, 1989). www.karloparzik.com (preuzeto 8. oktobra 2020).

Džindo, Hasib, pristupni broj: 2007.504.2.10, RG broj: RG-50.586.0010.

JUSP Jasenovac, Poimenični popis žrtava Koncentracionog logora Jasenovac 1941–1945, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

Kreso, Muhamed, pristupni broj: 2007.504.2.30, RG broj: RG-50.586.0030.

Levi, Knežević Rašela, pristupni broj: 1999.A.0310.66, RG broj: RG-50.486.0066.

Mehmedović, Resul. “Ali Dželaludin-paša – Jedan od najsurovijih osmanskih namjesnika u Bosni”. *Dialogos* (2017). <https://www.dialogos.ba/ali-dzelaludin-pasa-jedan-od-najsurovijih-osmanskih-namjesnika-u-bosni/> (preuzeto 12. novembra 2020).

Most, Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu. Mostar, <http://www.most.ba/>

Mulalić, Hajrudin, pristupni broj: 2007.504.2.3, RG broj: RG-50.586.0003.

Popović, Lea, Rošić Blimka i Švarc Jeti, pristupni broj: 1997.135.12, RG broj: RG-50.459.0012.

Smajić, Ferid, pristupni broj: 2007.504.2.19, RG broj: RG-50.586.0019.

The Righteous Among the Nations Database [Baza podataka o Pravednicima među narodima]

United States Memorial Holocaust Museum (USHMM), Washington, Oral history Collection, <https://www.ushmm.org/collections/the-museums-collections/about/oral-history>:

Yad Vashem. The World Holocaust Remembrance Center, Jerusalem, Righteous among the Nations Department (<https://www.yadvas-hem.org/>)

Biografije autora

CARL BETHKE historičar je i stručnjak za historiju jugoistočne Evrope. Predavao je kao univerzitetski profesor na fakultetima u Leipzigu i Tübingenu. Trenutno predaje na Humboldt univerzitetu u Berlinu. Također je angažiran kao ekspert u njemačkom Historijskom muzeju gdje priprema stalnu postavku o historiji nasilne migracije. Objavio je nekoliko knjiga, a neke od njih su: *(K)eine gemeinsame Sprache? Aspekte deutsch-jüdischer Beziehungsgeschichte in Kroatien. Vom Zusammenleben zum Holocaust, 1900–1950* (Münster, 2013), *Language Diversity and Urban Spaces in the Late Habsburg Empire*, izd. Carl Bethke, Markian Prokopovych i Tamara Scheer (Leiden/Boston 2019) i *Migrationen im späten Habsburgerreich*, izd. Carl Bethke (Tübingen, 2020).

ANISA HASANHODŽIĆ naučna je saradnica na Institutu za kulturalne studije i historiju teatra Austrijske akademije nauka. Završila je studij agronomije na Univerzitetu prirodnih resursa i bionauka (Universität für Bodenkultur) u Beču, te studij političkih nauka na Univerzitetu u Beču, na kojem je odbranila i doktorsku tezu o temi *Genocid u Srebrenici između komunikativnog i kulturalnog pamćenja*. Zajedno s Rifetom Rustemovićem, autorica je više izložbi i publikacija o temi holokausta i historije Jevreja u Bosni i Hercegovini i Austriji, od kojih su najpoznatije *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (2015), te *Žrtve holokausta iz Bosne i Hercegovine: portreti i sjećanja* (2017).

MARKO A. HOARE vanredni je profesor i voditelj istraživačkog ureda na Odsjeku za političke nauke i međunarodne odnose na Sarajevo School of Science and Technology. Roden je u Londonu, gdje je na Univerzitetu Cambridge diplomirao historiju 1994, a doktorat iz historije odbranio je 2000. na Yale univerzitetu u Sjedinjenim Američkim Državama. Hoare je autor četiri knjige: *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History* (London/New York, 2013); *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day* (London, 2007); *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941–1943* (Oxford, 2006) koja je osvojila nagradu British Academy Postdoctoral Fellow Monograph Competition 2004; i knjiga *How Bosnia Armed* (London, 2004). Trenutno istražuje i piše o historiji moderne Srbije.

ALADIN HUSIĆ je naučni savjetnik u Orijentalnom Institutu Univerziteta u Sarajevu. Završio je studij orijentalistike i historije na Filozofskom fakultetu u Prištini. Postdiplomski studij iz historije završio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a doktorirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, također na Odsjeku za historiju/povijest. Radio je u Historijskom muzeju Bosne i Hercegovine kao stručni saradnik za historiju Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću. Uže oblasti njegova interesiranja su historija Osmanskoga Carstva, historija jugoistočne Evrope u vrijeme osmanske vladavine, a posebno historija Bosne pod osmanskom vlašću, kako opća tako i kulturna. Autor je više knjige knjiga i oko 80 naučnih i stručnih radova, te 37 osvrta/prikaza. Objavio je: *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine* (Sarajevo, 2014), *Crna Gora u defteru Dukadinskog sandžaka iz 1570. godine* (Cetinje/Sarajevo 2017), *Kadiluk Tešanji u drugoj polovini 18. stoljeća* (2020) i dr. Član je nekoliko redakcija naših naučnih časopisa i urednik brojnih publikacija Orijentalnog instituta.

ADNAN KADRIĆ je naučni savjetnik i direktor Orijentalnog Instituta Univerziteta u Sarajevu. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2007. godine prvi put, a drugi put 2015. godine. Radi na Orijentalnom institutu u Sarajevu od 1996. godine. Autor je nekoliko naučnih knjiga i tridesetak radova iz oblasti kulturne historije Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu: *Muradnama Derviš-paše Bajezidagića* (2008), *Ahmed Vali Novopoazarac. Ljepota i srce* (2009), *Mostarski bulbuli: poezija mostarskih pjesnika na orijentalnim jezicima* (2012) i dr. Bio je voditelj projekta *Jevreji u upravnim tijelima osmanske administracije Bosanskog vilajeta od 1868. do 1878: primjeri vjerske tolerancije* uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke Bosne i Hercegovine. Član je nekoliko redakcija naših naučnih časopisa i urednik mnogih izdanja Orijentalnog instituta.

DAVID KAMHI, koji nas je, nažalost, napustio 12. marta ove godine, bio je penzionisani profesor violine na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu. Potomak je sarajevske sefardske porodice, u kojoj se kao maternji jezik govorio judeošpanski i u kojoj se generacijama prenosio interes za sefardsku kulturnu baštinu i specijalno za muziku. Diplomirao je i magistrirao na Muzičkoj akademiji u Sarajevu. Usavršavao se na moskovskom državnom konzervatoriju “Petar Iljič Čajkovski” te kraće vrijeme u Rimu na Muzičkoj akademiji “Santa Cecilia”. Akademski se godinama bavio sefardikom. Napisao je niz autorskih djela i održao brojna predavanja, te izlagao na mnogim simpozijima. Kao predstavnik Sefarda iz Bosne i Hercegovine, uručio je španskom kralju Juanu Carlosu repliku Sarajevske hagade. Za vrijeme agresije bio je član Savjeta Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine za vanjske poslove, te savjetnik u Ambasadi Republike Bosne i Hercegovine u Madridu. Bio je aktivan član Jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini. Više od dvije decenije bio je predmolitelj (hazan) Sinagoge u Sarajevu, a 1997. jedan od osnivača Međureligijskog vijeća. Bio je član predsjedništva i predsjednik kulturne komisije jevrejskog kulturnog i

humanitarnog društva “La Benevolencija”. Za svoj umjetnički i naučni rad te za očuvanje vjere i tradicije bosanskih Sefarda i drugih, dobio je brojna priznanja, nagrade, ordene i zahvalnice.

ENES KARIĆ je redovni profesor tefsira (tumačenje Kur’ana) na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. Od 1973. godine živi u Sarajevu gdje završava Gazi Husrev-begovu medresu (1978), Islamski teološki fakultet (1981) i Fakultet političkih nauka (1982). Od 1981. godine radi na Islamskom teološkom fakultetu (danas Fakultet islamskih nauka). Postdiplomske studije iz filozofije (gradus magistra) završio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1986, a doktorat iz filologije odbranio je na Filološkom fakultetu u Beogradu 1989. godine. Boravio na specijalizacijama na univerzitetima Yale, Oxford, Al-Azhar, također je završio Fulbrightove studije. Bio gostujući profesor na Ludwig Maximilian univerzitetu u Minhenu akademske 2008/2009. Objavio je veći broj knjiga, studija, rasprava i eseja.

EMIR MEHMEDOVIĆ je docent na upravno-pravnoj oblasti na Fakultetu za upravu Univerziteta u Sarajevu i glavni upravni inspektor u Ministarstvu pravde Bosne i Hercegovine. Autor je ili koautor četiri knjige te više od 20 naučnih i stručnih radova. Član je redakcije časopisa *Uprava* iz Sarajeva i Međunarodnog naučnog i savjetodavnog odbora časopisa *Izmir Journal of Social Science (Izmir Sosyal Bilimler Dergisi)*. Predavao je i na Pravnom fakultetu Univerziteta u Tuzli te na Università degli Studi di Napoli Parthenope. U okviru istraživačkog rada bavio se pravnim aspektima postupanja bosanskog valije Ruždi-paše u događaju popularno nazvanom Sarajevski purim, te mehanizmima etničko-konfesionalnog zastupanja u predstavničkim i drugim organima Osmanske Države razvijene u doba Tanzimata.

RIFET RUSTEMOVIĆ naučni je saradnik na Institutu za kulturalne studije i historiju teatra austrijske Akademije nauka i doktorski kandidat na Odsjeku za historiju Univerziteta u Beču, o temi pravnog položaja i institucionalizacije islama u Austro-Ugarskoj Carevini. Zajedno s Anisom Hasanhodžić autor je više izložbi i publikacija o temi holokausta i historije Jevreja u Bosni i Hercegovini i Austriji, od kojih se posebno izdvajaju *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (2015), te *Žrtve holokausta iz Bosne i Hercegovine: portreti i sjećanja* (2017).

DŽEVADA ŠUŠKO voditeljica je Odjela za međunarodnu saradnju pri Upravi za vanjske poslove i dijasporu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prije toga je rukovodila naučnoistraživačkom ustanovom Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka. Docentica je na Odsjeku međunarodni odnosi i javna uprava Internacionalnog univerziteta u Sarajevu. Predaje predmete vezane za historiju, politiku i društvo Evrope. Diplomirala je i magistrirala na univerzitetima Heidelberg i Hamburg, a doktorirala na Odsjeku za međunarodne odnose na Internacionalnom univerzitetu u Sarajevu (IUS) s disertacijom *Muslims and Loyalty: Reaction of the Bosniaks to the Austro-Hungarian Empire (1878–1914)* koja će biti objavljena tokom 2021. godine. Autorica je nekoliko knjiga i akademskih radova, naprimjer *Muslims and Europeans: Diasporal and Migrant Identities of Bosniaks* (Brill, 2019). Angažirana je u nevladinom sektoru, posvećena međureligijskom dijalogu te uključena u projekte Međureligijskog vijeća Bosne i Hercegovine.

Riječ zahvale

Veliku zahvalnost za pripremu i realizaciju ove publikacije iskazujemo autorima i njihovoj stručnosti, a zatim i svim članovima redakcije. Također, jednako važna i hvale vrijedna jest pomoć partnera u realizaciji konferencije i njihova saradnja na prikupljanju dragocjene arhivske građe, dokumenata i fotografija.

Gazi Husrev-begova biblioteka, kao riznica znanja i čuvar baštine Bosne i Hercegovine, bila je jedna od istraživačkih baza, a njezin saradnik Hamza Lavić od velike pomoći pri pronalazačnju dragocjene fotografije vjerskih poglavara iz 19. stoljeća.

Arhiv Jevrejske zajednice bio je veoma važan izvor za naša istraživanja, prvenstveno za pronalazak fotografija koje svjedoče o zajedničkom životu jevreja i muslimana. Danilo Nikolić, nekadašnji predsjednik i potpredsjednik Jevrejske zajednice a danas volonter u arhivi, bio je od velike pomoći u tome, na čemu mu iskazujemo najsrdačniju zahvalnost.

U konačnici, ova publikacija ne bi bila objavljena bez zalaganja poglavara Islamske i Jevrejske zajednice, reisul-uleme Huseina Kavazovića i Jakoba Fincija, koji su dali saglasnost i podršku ovom projektu. Hvala također direktoru Uprave za vanjske poslove i dijasporu Razimu Čoliću na podršci i savjetima.

Zahvaljujemo se i svima onima koje smo nehotice izostavili.

